LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA

IGNAS SKRUPSKELIS

LIETUVIAI XVIII AMŽIAUS VOKIEČIŲ LITERATŪROJE

ROMA 1967

Ignas Skrupskelis

LIETUVIAI XVIII AMŽIAUS VOKIEČIŲ LITERATŪROJE

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA

IGNAS SKRUPSKELIS

DIE LITAUER IN DER DEUTSCHEN LITERATUR DES 18. JAHRHUNDERTS

1967
Piazza della Pilotta, 4
ROMA

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA

IGNAS SKRUPSKELIS

LIETUVIAI XVIII AMŽIAUS VOKIEČIŲ LITERATŪROJE

1967
LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJOS LEIDINYS
Piazza della Pilotta 4
ROMA

Sk-71

Veikalo originalo antraštė:
Die Litauer in der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts.
Disertacijos, parašytos prof. dr. Joseph Nadler vadovybėje, rankraštis yra Vienos universiteto bibliotekoje numeriu D3027.

Vertimą ir lėšas parūpino autoriaus šeima
Tiražas 1200 egzempliorių

Spaudė «Pliniana» spaustuvė Selci-Umbro miestelyje (Perugia), Italijoje

IGNUI SKRUPSKELIUI
VYRUI IR TĖVUI
JO ŽUVIMO VORKUTOJE
DVIDEŠIMT PENKERIŲ METŲ SUKAKTYJE
PAMINKLO VIETOJE

ŠEIMA

Ign. Skrzypeckij

TURINYS

Įvadas: Apie veikalą ir autorių XIII

A. KULTŪRINIS LIETUVIŲ GYVENIMAS PRŪSUOSE XVIII AMŽIUJE

I. Lietuviai Prūsų karalystėje 1

1. Prūsų valstybės pakėlimas į karalystę ir jos valstybinė teisinė padėtis 3
2. Neigiamas Vokiečių ordino veiklos vertinimas..... 4
3. Lietuvių kalbos plotas Prūsuose ir lietuvių skaičius .. 6
4. 1709 ir 1710 metų maras 8
5. Krašto kolonizavimas prie Friedricho Wilhelmo I ir jo pasekmės 8

II. Lietuvių švietimo ir bažnytinio gyvenimo organizavimas XVIII amžiuje 13

1. Žemas švietimo lygis Prūsuose 13
2. Pirmieji bandymai organizuoti pradinį lietuvių švietimą 14
3. Karaliaučiaus ir Halės lietuvių seminarai ir jų reikšmė 15
4. Mokyklinio švietimo planų vykdymas prie Friedricho Wilhelmo I ir jo įpėdinių 18
5. Mokomoji medžiaga ir dėstomoji kalba lietuvių mokyklose 19
6. Lietuvių bažnyčios ir religinis gyvenimas pietizmo metu 20
7. Pirmieji vokietinimo planai ir lietuvių pasipriešinimas 22

III. XVIII amžiaus lietuviškieji spaudiniai Prūsuose ... 27

1. Lietuviškieji biblijos vertimai 27
2. Lietuviškieji giesmynai ir smulkesnieji raštai 28
3. Kristijonas Donelaitis ir jo kūryba 31

B. PAGRINDINIAI IDĖJINĖS RAIDOS BRUOŽAI

I. Hamanas (Johann Georg Hamann) 45

1. Hamano gyvenimas ir jo prūsiškoji valstybinė sąmonė 45
2. Kalbos problema Hamano mąstyme 46
3. Hamano pažiūra į racionalizmą ir jo grįžimas į primityvą 48
4. Hamano pažiūra į luomus 49
5. Hamanas ir liaudies kūryba 51
6. Hamanas ir Rousseau 53
7. Hamano idėjų reikšmė 55

II. J. G. Herderis (Johann Gottfried Herder) 59

1. Herderio jaunystė ir slaviškieji Rytai 59
2. Pažiūra į kalbą ir tautų savitumus 59
3. Kultūringųjų ir nekultūringųjų tautų skirtumai pagal Herderį 62
4. Slavai ir Herderio tautų idealas 65
5. Skyrius apie baltų tautas veikale *Ideen zur philosophie der Geschichte der Menschheit* 68
6. Skyrius apie senuosius prūsus veikale *Adrastea* 69
7. Herderis ir lietuvių liaudies dainos 75
8. Herderio idėjų įtaka 82

III. T. G. Hippelis (Theodor Gottlieb Hippel). I. Kantas (Immanuel Kant) 85

1. Hippelis ir jo minčių eiga 85
2. Jo nusistatymas Vokiečių riterių ordino atžvilgiu ir jo santykis su senaisiais prūsais 86
3. Kantas ir lietuvių kalba 88

C. LIETUVYBĖ XVIII AMŽIUJE

I. Lietuvių kalba 93

1. Dvasininkų ginčas dėl lietuvių kalbos vartojimo .. 93
2. Pilypas Ruigis (Philipp Ruhig) ir lietuvių kalbos kilmė 95
3. Ginčas dėl lietuvių kalbos kilmės 96
4. Lietuvių kalbos būdingosios savybės 97

II. Pažiūra į lietuvių tautos gyvenimą, dorovę ir papročius 99

1. Lietuvybės vaizdavimas XVII amžiaus veikaluose .. 99
2. Švietimo įtakos Prūsų lietuvių charakteriui vertinimas 100
3. Lietuvybės vertinimas ir negatyvioji vokiečių įtaka .. 103

III. Lietuvos istorijos vertinimas literatūroje 107

1. Susidomėjimas Lietuvos istorija 107
2. B. Naubert'o *Heinrich von Plauen* 108
3. L. v. Baczko *Witold* 108

IV. Martynas Liudvikas Rėza (Martin Ludwig Rhesa) . 111

1. Rėza ir jo darbas 111
2. Rėzos pažiūra į liaudies dainas 113
3. Mitologinės dainos 115
4. Meilės ir vestuvinės dainos 120
5. Kitos liaudies dainų rūšys 132
6. Rėzos liaudies dainų rinkiniai ir Goethe 135

Pabaigos žodis 137
Šaltinių ir literatūros sąrašas 141

Die Litauer in der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts (*Zusammenfassung*) 159

Vardynas 163

ĮVADAS

APIE VEIKALĄ IR AUTORIŲ

Lietuviai XVIII amžiaus vokiečių literatūroje yra disertacija, už kurią Vienos universitetas 1932 m. jos autoriui suteikė filosofijos daktaro laipsnį.

Iš disertacijos reikalaujama, kad ji parodytų ne tik mokėjimą naudotis mokslinio darbo aparatu. Reikalaujama, kad ji pateiktų ir tiriamos srities naujo pažinimo ir tuo keliu duotų naują plytą nebaigtam ir nepabaigiamam mokslinio pažinimo rūmui.

Dėl medžiagos gausumo ir dėl kai kurių to meto politinių motyvų, autorius ribojosi tyrinėjimu vieno šimtmečio — įdomaus, sudėtingo šimtmečio, kuriame išsikristalizuoja ir susikryžiuoja vidurinės Europos plote nauji valstybiniai interesai ir naujos filosofinės idėjos; jų sąveikoje išauga vokiečių susidomėjimas naujom tautom — tarp jų ir lietuviais, ir ima augti lietuvių kultūros rašytiniai paminklai.

Šioje disertacijoje yra sutraukta, kas XVIII amžiaus vokiečių buvo atsiliepta apie lietuvius ar to amžiaus lietuvių mėginta lietuviškai rašyti. Bet ne tai yra nauja. Nauji yra labiausiai trys dalykai. Vienas — išryškintas to meto procesas, kuris gali būti vadinamas kultu seniesiem prūsam. Tas kultas turėjo būti ideologinis pagrindas Prūsijos valstybei — savarankiškai, nepriklausomai nuo vokiškųjų valstybių grupės, kurios tada dar nebuvo virtę vieningu reichu. Kadangi senųjų prūsų jau nebuvo tarp gyvųjų, tai kultas buvo perkeltas jų palikuonim, paveldėtojam, kuriais buvo laikomi prūsų artimiausi giminės — lietuviai, autochtoniniai Mažosios Lietuvos gyventojai, o taip pat čia

atkelti kolonistai iš Pfalco, Šveicarijos, Prancūzijos, Olandijos, Brandenburgo. Autochtonai ir kolonistai, tegul ir nebuvo susilieję, juos betgi turėjo jungti bendras šios teritorijos atskirumo pajautimas ir bendras nepalankus nusistatymas prieš vokiškąsias gimines. Ši separatinio vieneto sąmonė turėjo ypačiai stiprėti Prūsijos hercogystei virtus 1701 karalyste. Prūsijos savarankiškumo sąmonė yra vienas iš motyvų kelti šios valstybės ūkinę gerovę, švietimą, palaikyti etnines savybes, kurios žymėtų naujosios valstybės savitumą ir pažangą.

Antras disertacijos medžiagoje naujas momentas yra dėmesio kreipimas į vaidmenį pietistinio sąjūdžio, kurio šviesoje daros suprantamas ir šio laikotarpio lietuviškos raštijos gražiausias žiedas Kristijonas Donelaitis — tiek jo charakteris, tiek ir jo kūryba.

Trečias ir gal labiausiai žymėtinas momentas yra plačiai išryškinti idėjiniai pagrindai, kuriuos nutiesė J. G. Hamanas ir J. G. Herderis tautų misijai bei jų kultūrom pervertinti. Hamano-Herderio idėjos pasuko Europos dėmesį nuo vakarų į rytus. Nuo šviečiamojo amžiaus civilizacijos ir jos centro Paryžiaus-Versalio į slavus, į baltus. Nuo racionalistinės aristokratijos bei intelektualų į jausminį liaudies primityvizmą. Nuo valstybinio imperializmo į tautų humanistines misijas.

Šios Hamano-Herderio idėjos buvo paskata ne tik naujam tarp vokiečių *Sturm und Drang* sąjūdžiui. Jos nesiribojo viena Vokietija. Jos nubangavo į Krokuvos, Vilniaus universitetus. Jos buvo paskata domėtis ir lietuvių liaudies dainom bei liaudies kultūra. Nesiribojo jų įtaka vienu savu amžium: paliko gilius pėdsakus vokiškai kalbančios Europos mentalitetui ateinantiem laikam. Hamano-Herderio tautinės misijos koncepcijoje lengviau suprasti ir motyvus hannoveriečio J. Sauerveino, kuris po šimtmečio su kaupu ėmėsi misijos dirbti lietuvių tautos gerovei Mažojoje Lietuvoje. Padeda suprasti ir paskesnius veikėjus, kurie savo jėgas skiria kitai tautai, skatinami tos pačios idėjos: kilnindamas kitą tautą, tarnauja ir savajai, nes didina jos kultūrinius nuopelnus žmonijai ....

Kalbamoji disertacija nebuvo paskelbta. Dėl to skaitančiajai visuomenei nei kitiem tyrinėtojam negalėjo daryti įtakos. Tokioj padėty daros įdomu, ar ta pati tema, bent tos temos atskiros

dalys, buvo kitų tyrinėtojų svarstomos, o jei taip, kiek jų sprendimai analogiški kalbamos disertacijos sprendimam.

Kas iki šios disertacijos rašyta tuo pačiu ar artimu klausimu, kiek Lietuva rado atgarsio vokiečių raštuose, sužymėta disertacijos literatūros sąraše. Bet rašoma buvo ir paskiau. Žymėtinos tų raštų dvi grupės. Viena — raštai rašyti maždaug tuo pat metu ar kiek paskiau po šios disertacijos — laikotarpiu iki antrojo pasaulinio karo, kol politinės sąlygos ir kita aplinka tebebuvo ta pati kaip disertacijos autoriaus laikais. Tarp šios grupės raštų dėmesys kliūva labiausiai į šiuos:

Vydūnas, *Sieben Hundert Jahre deutsch-litauischer Beziehungen*, 1932; Povilas Pakarklis, *Klaipėdos srities gyventojų tautybė prieš vokiečių ordino atėjimą*, 1933; tas pats autorius, *Vokiečiai apie Mažąją Lietuvą*, 1935; Vincas Vileišis, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo*, 1935. Taip pat pora mažesnių studijų, kurios liečia disertacijos temos dalį ir kurios buvo paskelbtos Vytauto Didžiojo Universiteto: *Rėzos charakteris ir jo lietuvybė* [1], J. Eretas, *Rėzos gimtinė Karvaičiai ir jų poetai* [2].

Gal būt, tam tikra politinė įtampa tarp Lietuvos ir Vokietijos dėl šios srities bus paskatinusi didesnį dėmesį. Gal dėl to ir šio laiko veikaluose brėžiami labiau politiniai, tautiniai konfliktai, mažiau ideologiniai tų konfliktų ar faktų pagrindai.

Antra raštų grupė atsirado po antrojo pasaulinio karo — pakitus iš pagrindų politiniam, socialiniam, ideologiniam klimatui. Iš Lietuvoje šiuo laikotarpiu rašiusių svariausias ir moksliniu aparatu grįstas veikalas yra L. Gineičio disertacija *Kristijonas Donelaitis ir jo epocha*, Vilnius, 1964. Tai veikalas, kuris svarsto tą patį laikotarpį ir, labiau susitelkdamas į vieną to laikotarpio rašytoją, pagilina dalį tos platesnės temos, kuria yra rašyta pirmoji disertacija. Iš dr. L. Gineičio lieteratūros sąrašo nematyt, ar jis naudojosi dr. I. Skrupskelio disertacija, rašyta 32 metais anksčiau. Lietuvoje privalomas marksistinis metodas reikalavo iš autoriaus dėmesio svorį perkelti į socialinių, klasi-

---

[1] *Athenaeum*, V (1934), Kaunas.

[2] Ten pat.

nių interesų konfliktus ir juos rodyti istorijos varikliais. Tačiau L. Gineičio veikale, tegul ir trumpiau, ryškinamas senųjų prūsų kultas Prūsijos valstybės savarankiškumui pagrįsti. Kalbama ir apie pietizmo sąjūdį, kurio vaidmuo Donelaičiui neabejotinas.

Pietizmo sąjūdis patraukė dėmesį ir labiausiai buvo ryškinamas jau Amerikoje baigusių studijas mokslininkų — pirmoje eilėje Alekso Vaškelio straipsniuose: *Pietistinis sąjūdis Mažojoje Lietuvoje ir Kristijonas Donelaitis*[3]. *Life and Age of Kristijonas Donelaitis*[4], *Pietist Spirit in Donelaitis Poetry*[5]. Labiausiai savo tema artėja prie dr. I. Skrupskelio disertacijos Anatole C. Matulis *History of the Lithuanian Cultural Profile in German Literature*[6]. Šis autorius, Michigano valdžios universitete baigęs germanistiką ir dėstąs Purdue universitete, kaip matyt iš jo straipsnio išnašos, nurodančios kaip šaltinį tolesniam svarstymui apie Rėzą dr. I. Skrupskelio disertaciją, yra susipažinęs su šia disertacija, o pats A. C. Matulio veikalo vardas atrodytų lyg tos pačios temos naujas laikotarpis.

Šie veikalai ir straipsniai, ypačiai Donelaičio metų proga, suaktualino žvilgsnį į Donelaičio epochą, į Mažąją Lietuvą. (Netiesiogiai suaktualino ir reikalą iškelti dr. I. Skrupskelio disertaciją aikštėn). Bet juose neteko pastebėti stipriau paryškinus Hamano-Herderio idėjinio palikimo ir jo epochinės ar net antepochinės reikšmės. Šiuo atžvilgiu dr. I. Skrupskelio disertacijos pateikiama medžiaga tebėra nauja ir dabar. Nauja, įdomi ir net savotiškai aktuali — aktuali svarstant asmens vidinius konfliktus dėl apsisprendimo už tą ar kitą tautybę; vertinant filosofinius pagrindus, kuriais norima paremti politines valstybines konstrukcijas. Hamano-Herderio idėjos rodo, kaip asmuo savo pažiūrose ir apsisprendimuose gali suderinti ištikimybę savajai tautybei ir veikimą kitos tautybės gerovei. Hamano-Herderio idėjos rodo, kaip politinėm valstybinėm konstrukcijom pateisinti sukuriamos tam tikros filosofijos — nebūtinai veiksmai išteka iš tų filosofijų,

---

[3] *Aidai*, 1964, 103 psl.
[4] *Lituanus*, X (Chicaga 1964), I, 8-33 psl.
[5] *Lituanus*, X (Chicaga 1964), III-IV, 80-92 psl.
[6] *Lituanus*, XI (Chicaga 1964), I, 18-33 psl.

greičiau veiksmus norima filosofiniu pateisinimu pridengti. Nors tos filosofijos gali būti ir labai 'stiklinės', t. y. greitai sudužti į gyvenimo tikrovę (kaip sudužo senųjų prūsų kultas), bet jos gali turėti netiesioginių pozityvių vaisių (kaip tas prūsų kultas, anot disertacijos autoriaus, sustiprino lietuvių tautinį nugarkaulį).

Tą sakinį parašęs, disertacijos autorius svarstymą nutraukia. Formalus motyvas — autorius laikos savo numatyto XVIII amžiaus ribų. Neformalus galėjo būti ir kitas motyvas — leistis į devynioliktąjį amžių disertacijos rašymo metas nebuvo palankus. Prieš autoriaus akis jau buvo įvykęs naujas procesas, kuris išstūmė iš gyvenimo Hamano-Herderio koncepcijas. Jų vietoje atėjo naujos filosofijos, kurios grindė vokiečių imperializmą mažųjų sąskaiton ir vokiečių humanistines misijas pakeitė genocidinėm misijom.

Jei veikalas gali turėti dar tos reikšmės, kad jis paskatina skaitytoją pratęsti veikalo refleksijas, tai šios disertacijos skaitytojas gali prisistatyti fatališką Hamano-Herderio koncepcijos likimą dvidešimtame amžiuje: humanistinio idealizmo laidotuvės atėjo kaip tik iš tų Hamano-Herderio adoruotų rytų....

* * *

Disertacijos autorius Ignas Skrupskelis gimė 1903 m. spalio mėnesį, Šiaulių apskrityje, Melgužės dvare, kur jo tėvas, kilimo nuo Lauksodžio, buvo darbininkas. Dvarui sunykus, tėvas išsinuomojo ten žemės sklypą. Vėliau visa šeima persikėlė prie pat Kriukų miestelio, apie 20 kilometrų į rytus nuo Joniškio. Tėn tėvas pirma nuomojo, paskiau ir tapo nedidelio ūkio savininku. Ignas buvo vyriausias šeimoje. Pirmam pasauliniam karui baigiantis, 1918 m. rudenį įstojo į antrą klasę Linkuvos progimnazijoje. Vėliau persikėlė į Šiaulių gimnaziją, kurią baigė 1924 m. Vasaros metu lankė pradžios mokyklos mokytojų kursus, nes nesitikėjo gauti lėšų studijuoti. Gavęs Kaišiadorių mokykloje mokytojo darbą, vis dėlto įsirašė į teisių fakultetą, kai kada atvykdamas paklausyti paskaitų ir gauti užskaitų. Atsiradus sąlygom gauti darbo Kaune, persikėlė čia ir įstojo į teologijos-filosofijos fakultetą germanistikos studijuoti prof. Juozo Ereto

vadovybėje. 1929 m. baigęs Kauno universitetą, išvyko į Karaliaučių rinkti medžiagos savo tezei: *Lietuviai vokiečių literatūroje.* Studijavo pas prof. dr. J. Nadlerį, kurį jam, kaip buvusį savo profesorių, buvo rekomendavęs prof. J Eretas, — pirma Karaliaučiuje, paskiau Vienoje. Vienoje 1932 metų gruodžio mėn. gavo daktaro laipsnį už disertaciją *Lietuviai XVIII amžiaus vokiečių literatūroje.*

To paties laikotarpio smulkesni darbai buvo paskelbti šie: *Literatūros mokslas, jo esmė, istorija ir metodai*[7], *Vytautas Didysis vokiečių literatūroje*[8], *Kultūrinis Prūsų lietuvių gyvenimas XVIII a.*[9]

Nuo 1934 ligi 1940 m. pradžios buvo mėnesinio žurnalo *Židinio* redaktorius, sykiu 1936 m. įkurto dienraščio *XX Amžiaus* redakcijos narys ir nuo 1939 m. ligi bolševikų okupacijos šio dienraščio vyriausias redaktorius. Publicistikos straipsnius pasirašinėjo Ig. Petrikoniu. Kaip žurnalo redaktorius sugebėjo apčiuopti aktualiuosius klausimus, surasti jiems bendradarbių tarp įvairaus ideologinio nusistatymo žmonių... Kiek buvo tolerantingas kitų žmonių ideologijai ar kitų ideologijų žmonėm, tiek su žurnalu nebuvo tolerantingas negerovėm. Vis tiek, kieno jos būtų! Kaip dienraščio redaktorius mažiau paslankus laikraščio informacinei pusei, už tat labiau linkęs ir gabus stiprinti dienraščio politinę liniją — politines aktualijas, įvertinant greit ir politiškai tiksliai [10].

Aktyviai dalyvavo visuomeniniame gyvenime: studentaudamas veikė *Šatrijos* draugijoje, buvo studentų ateitininkų sąjungos pirmininkas 1933 m., vėliau buvo žurnalistų sąjungos valdyboje, Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos valdyboje iždininkas; aktyvus dalyvis jaunųjų katalikų sąjūdžio, paskelbusio organinės valstybės deklaraciją 1936 m. ir susispietusio prie *XX Amžiaus* ar *Naujosios Romuvos.* Bolševikų suimtas buvo 1940 m. liepos 12 d. ir nuteistas 8 metus į Vorkutą, kur ir

---

[7] *Athenaeum,* I (1930), Kaunas.
[8] *Athenaeum.*
[9] *Athenaeum,* III (1932), Kaunas.
[10] *Aidai,* 1948 m., 16-18 psl.

žuvo 1942 m. gruodžio mėn. Taigi žuvo 10 metų po savo disertacijos.

Po 25 metų nuo žuvimo velionies šeima — Alina Skrupskelienė ir vaikai: Enata, dr. Viktorija ir dr. Kęstutis-Ignas — ėmėsi įamžinti vyro ir tėvo atminimą, savo darbu ir lėšom išleisdami šią disertaciją lietuviškai.

Šeimos prašymu, šioje vietoje reiškiama padėka Vienos universitetui, parūpinusiam veikalo kopiją; padėka lietuvių Katalikų Mokslo Akademijai, suteikusiai rūpestingą globą ir paramą.

Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija jaučiasi laiminga, prie to originalaus ir prasmingo atminimo galėjusi prisidėti techninėm paslaugom.

P. S. Disertacijos tema papildomos literatūros platesnė apžvalga prof. dr. Zenono Ivinskio bus duota artimiausiame. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos *Metraštyje.*

PIRMOJI DALIS

KULTŪRINIS LIETUVIŲ GYVENIMAS PRŪSUOSE XVIII AMŽIUJE

Lietuviai Prūsų karalystėje
Lietuvių švietimo ir bažnytinio gyvenimo organizavimas XVIII amžiuje
XVIII amžiaus lietuviškieji spaudiniai Prūsuos

I. LIETUVIAI PRŪSŲ KARALYSTĖJE

1. Prūsų valstybės pakėlimas į karalystę ir jos valstybinė teisinė padėtis. — XVIII amžiaus pradžioje Prūsai virsta karalyste. Brandenburgo kurfiurstas ir Prūsų herzogas Friedrichas III, vėliau karalius Friedrichas I, 1701 metų sausio mėn. 18 d. pilies bažnyčioje Karaliaučiuje užsideda karališkąjį vainiką. Tačiau naujoji karalystė sutartimi įsipareigoja vokiečių kaizeriui veikti kartu su Austrija visuose Reicho reikaluose ir karo atveju skubėti kaizeriui į pagalbą.

Senprūsių krašto pakėlimas į karalystę, dešimtmečiais nujaustas ir lauktas, suliedino margą gyventojų masę į ištisinį vienetą bendru Prūsų vardu ir pažadino valstybinę sąmonę. Teisinė valstybės padėtis vertė kelti aikštėn krašto praeitį ir atidaryti šaltinius jo teisei tyrinėti. Ir tai įvyko. Kultūros istorikai ėmėsi perkratinėti senuosius šaltinius. Du rinkiniai *Erläutertes Preussen* (1724-1742) ir *Acta Borussica* (1730-1732) turėjo daugybę neįkainojamos vertės krašto istorijos dokumentų. Senųjų prūsų likimas ir istorija traukia daugiausia dėmesio. Tyrinėjama senosios prūsų kalbos kilmė ir savitumas. Čia prisimenami lietuviai, žinomi savo veikla Alberto Universitete (*Die Albertus Universität*). Lotyniškomis eilėmis išaukštinamas Rapagelionis (Rapagelionus, miręs 1545).

Pagrindinius Prūsų valstybės teisinės padėties klausimus pirmutinis išdėstė Karaliaučiaus J. H. Olius (Jakob Heinrich Ohlius), teisės žinovas (miręs 1751), dviejuose lotyniškai rašytuose veikaluose. Juose jis ryžtingai paneigė vokiečių Reicho pretenzijas į Prūsus. Jis ypač pabrėžė, kad Prūsai niekad nepriklausė Romos imperijai, kad ordino riteriai atėjo į Prūsus ne kaip Reicho (imperatoriaus) kareiviai; kad tarp jų buvo galima rasti įvairių tautybių aukotis pasiryžusių vyrų; kad šventasis karas negalėjo turėti savo

tikslu jokios « pasaulinės naudos ». Taip pat Prūsų pakėlimas į karalystę buvo pristatomas kaip įrodymas, kad Prūsai niekad nebuvo susirišę su Reichu ir visuomet saugojo savo savarankiškumą. Prieš lenkų pretenzijas į šį kraštą savo balsą kėlė Theodoras Warthas (1689-1743) ir Dietrichas Dunkeris († 1739)[1].

2. *Neigiamas Vokiečių ordino vertinimas.* — Iš ginčo tarp katalikiškosios, su Roma susijusios Vokietijos ir protestantiškųjų Prūsų išaugo nauja pažiūra į Vokiečių riterių ordiną ir jo veiklą. Buvo svarbu susieti Prūsų karalystės istoriją betarpiškai su senaisiais prūsais ir protestantizmą pristatyti kaip pirmutinį ir vienintelį kultūrinį faktorių. Tokiu būdu seniesiems prūsams buvo priskiriamos ir tikrosios teisės į šį kraštą. Ordino veikla buvo vertinama griežtai neigiamai, kaip buvusi kaizerio ir katalikybės tarnyboj. Įsigalėjo stiprus pasipiktinimas ordino ponų elgesiu, kurie buvo įsipareigoję atversti į krikščionybę pagoniškuosius prūsus, tačiau iš tikrųjų jėga užkariavo kraštą, žudė ir vergė pirmykščius gyventojus. « Ordinas, užsimojęs įskiepyti čia Kristaus religiją, — geriausia, ką tik pasaulis turi, — kariavo, tikriau sakant, žudė, per ištisus trisdešimt trejus metus ; tuos metus, kurių mano tėvynės metraščiai negali atžymėti nieku kitu, kaip tik krauju, mano brolių krauju. Kristaus religija, o taip pat ir mokslas negalėjo būti skleidžiami ordino brolių, kurie patys nieko, arba labai maža, apie tuos dalykus težinojo »[2]. Ordinas nevien buvo laikomas netinkamas kultūros kėlėjas, bet ir kaltinamas kenkęs krikščionybei ir savo paties užsibrėžtiems uždaviniams. Tokią nuomonę reiškia ir Johann Christoph Gottsched (1700-1766), kai jis rašo :

« Jėga ir žiaurumas kare, plėšimas, žudymas, kraujas ir gaisrai greičiau suklaidina, negu leidžia pažinti tikrąjį Dievą, kai sakyklas supa aukštai supilti mirusiųjų kūnai. Vokiečių ordinas nori kardu prisivilioti pagonis ir mokyti juos krikščionybės. O kas nepasiduoda aklai jėgai, tą turį sunaikinti ugnis ir plienas. Toks

---

[1] Pisanski, *Entwurf einer preussischen Literärgeschichte*, Karaliaučius 1886, 611 ir sek. psl.

[2] Borowski, *Über die allmählichen Fortschritte der gelehrten Kultur in Preussen*, žr. *Preussisches Archiv*, IV (1793), 105 psl.

elgesys trukdo [pasiekti] tikslą: krikščionys darosi nekenčiami, nes jie galingi ginklais, bet ne žodžiais »[3].

J. G. Herderis (Johann Gottfried Herder, 1744-1803) negatyvųjį ordino veiklos balansą sutraukia šitaip:

« Vokiečių riteriai ... viešpatavo žemėse ... mažiausia nuo Vyslos iki Dauguvos ir Nevos su riteriška prabanga ir išlaidumu. Senoji prūsų tauta buvo išnaikinta, lietuviai ir žemaičiai, kuršiai, latviai ir estai, kaip bandos, buvo išdalinti vokiečių diduomenei. Po ilgų karų su lenkais, jie [riteriai] neteko pirmiausia pusės, o vėliau ir visų Prūsų, pagaliau taip pat Livonijos ir Kuršo; šitose apylinkėse jie nieko nepaliko, kaip tik liudijimą, kad vargu kada nors kitas nukariautas kraštas būtų buvęs valdomas su didesniu išdidumu ir didesne prievarta, kaip jie kad valdė šituos pakraščius, kurie, kelių pajūrio miestų kultivuojami, tikrai būtų galėję tapti kitokiais kraštais »[4].

Karaliaus vainikavimas (1701) žymi pradžią prūsų valstybinės sąmonės, priešingos vokiečių kaizeriui ir Vokiečių riterių ordinui. Šitas nusistatymas laikosi, nuolat stiprėdamas, per visą XVIII amžių. Dar XIX amžiuje jo pėdsakų randame istoriniuose Liudviko Baczko (1756-1823) ir Augusto Kotzebue (1761-1819) veikaluose. Beatodairinės riterių priemonės ir sąmoninga germanizacija visiškai sunaikino pirmykštę krašto kalbą. Ir prūsų istorikai ima apgailestauti, kad kartu su tuo netekta ir senųjų prūsų, pirmykščių šio krašto gyventojų, kultūros paminklų. « Yra tiesa, kad mes arba mūsų vokiškieji protėviai

---

[3] « Macht und Grausamkeit im Kriege, Plündern, Würgen, Blut und Brand,
Machen ja so leicht den Irrtum, als den wahren Gott bekannt.
Wann man Kanzeln nur mit Hügeln todter Körper hoch umschanzt ...
Deutschland Orden will durchs Schwert Heiden locken, Christum lehren,
Wer der Macht nicht blindlings weicht, den soll Stahl und Blut verzehren.
Solch Bezeigen stört die Absicht: denn man hasst die Christenschar
Die bisher allein in Waffen, nicht in Worten mächtig war ».
GOTTSCHED, *Ottokar oder das ersiegte Preussen*, žr. *Der königlichen deutschen Gesellschaft eigene Schriften*. Karaliaučius 1754, 40 psl.

[4] *Herders Sämmtliche Werke*, hrsg. von SUPHAN, XIV t., 433 psl.

kartu su prūsų miškais iškirtome ir juos pačius... klusnūs jų [protėvių] griežtumui, visiškai išnaikinome estus ir semus kartu su jų kalba ir paminklais ir įsivedėm mūsų pačių kalbą »[5].

Prūsų valstybingumas ir savarankiškumo supratimas, tiesiogiai besiremiąs senaisiais prūsais, rodėsi nepilnas « be prūsų kalbos, be vaidilučių ir ąžuolų, be Vaidevučio »[6]. Lietuviai buvo artimiausi senųjų prūsų giminės. Jų kalboje norėta matyti išnykusios kalbos seserį. Tokiu būdu lietuviai buvo laikomi ainiais ir betarpiais pagoniškųjų prūsų krašto teisių įpėdiniais. Per visą XVIII amžių ir vėliau į juos žiūrėta kaip į pirmykščius jų gyvenamųjų sričių gyventojus. Jų kalba ir jų dainos buvo « tikrai vieninteliai tautiniai krašto paminklai »[7]. Dėmesys savaime nukrypo į lietuvius, ir tai padarė įtakos kultūriniam ir dvasiniam naujosios karalystės augimui.

3. Lietuvių kalbos plotas Prūsuose ir lietuvių skaičius. — Lietuviai gyveno (kaip tebegyvena ir šiandien dar, nors ir labai sumažėjusiu skaičium) šiaurės rytinėje karalystės dalyje, Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Įsruties valsčiuose ir iš dalies Labguvos. Todėl jie vadinosi *lietuviškaisiais valsčiais* — šis pavadinimas pirmą kartą sutinkamas 1618 m.[8] — o visa provincija vadinasi Lietuva (*Lithauen*). Šie lietuviškieji valsčiai vėliau buvo suglausti į bendrą administracinį vienetą (*Regierungsbezirk*) — apskritį. 1724 m. įsteigus apskrities įstaigą (*Amtskammer*), jos rezidencija buvo Gumbinėje. 1736 metais tas administracinis vienetas pasidarė visiškai nepriklausomas nuo Karaliaučiaus ir buvo žinioje « Karališkosios karo ir dvarų įstaigos (kameros) Gumbinėje ». Buvo numatyta šiuo administraciniu Gumbinės vienetu apimti visą lietuviškai kalbantį plotą Prūsuose.

1747 m. jis buvo dar praplėstas mozūrų apskritimis — Alėckos, Luko, Johannisburgo ir Lėciaus. Pietinė kalbos riba ėjo pagal Labguvą, Pėterkaimius, Narkyčius, Muldžius, Juodlaukius,

---

[5] K[REUTZFEL]DT, *Über die preussische Dichtkunst*, žr. *Preussische Tempe*, II (1781), 365 psl.

[6] Ten pat, 373 psl.

[7] Ten pat.

[8] GRUBE, *Corpus Constitutionum Prutenicarum*, I t., Karaliaučius 1721, 1 dalis, 23 psl.

Trempus, Darkiemį, Žabynus, Galdapę, Dubininkus. Bet ir į pietus nuo šios ribos buvo dar paskirai lietuvių gyvenama. Lietuvių kalbamasis plotas padidėjo, prijungus prie administracinio Gumbinės vieneto Tauragę, Seirijus ir Didžiąją Lietuvą. Pirmojo ir antrojo Lenkijos padalinimo metu jaunoji karalystė padidėjo į vakarus.

Per trečiąjį padalinimą (1795) Prūsams atiteko lietuviškosios sritys kairiajame Nemuno krante. Ši sritis sudarė *Naujuosius Rytprūsius*, kurie Tilžės taika (1807) buvo priskirti Varšuvos kunigaikštystei, o 1815 Rusijai [9]. Sienų nepastovumas tarp Prūsų Lietuvos ir Didžiosios Lietuvos neturėjo didesnės įtakos nei dvasiniam ano laiko gyvenimui nei lietuviams. Didžiojoje Lietuvoje apsiribota labiausiai religiniais dalykais. Senoji Lietuvos valstybė gyveno tuomet paskutines liūdnas dienas svetimųjų valdoma.

Kaip tirštai lietuvių anuomet gyventa Prūsuose, sunku dabar pilnai nustatyti, nes trūksta tikslių statistinių davinių iš XVIII amžiaus. Milkė (Ch. G. Mielcke) spėja, «kad lietuvių valdinių skaičius visuose Prūsuose, turint galvoj dabartines jų sienas, galėtų būti didesnis nei 200.000 [10]. Jo spėjimą apytikriai patvirtina ir 1848 metų gyventojų surašymas, kuris pažymi lietuvių skaičių per 160.000 [11]. Šalia to reikia dar turėti prieš akis ir tuo metu prasidėjusį vokietinimą. XVIII amžiaus gale lietuviai lietuviškose apskrityse tebegyveno glaudžiai viens šalia kito ir tik kai kuriose apylinkėse buvo susimaišę su vokiečiais kolonistais. «Kai kuriose lietuviškos apskrities apylinkėse, pavyzdžiui Klaipėdos, Tilžės, Ragainės ir Įsruties, senieji krašto gyventojai yra labai stipriai sumišę su vokiečių kolonistais; kitose lietuviai gyveno beveik vieni, ypačiai Klaipėdos srity ir ruože pagal rytinę sieną, kur dažnai dvidešimty šalia viens kito esančių kaimų gali rasti vos vieną vokietį» [12]. Keleri metai vėliau tą patį tvir-

---

[9] Čia turima galvoje, kad ši sritis paliko ir toliau 1815 m. Vienos kongreso įsteigtoje autonominėje Lenkų karalystėje, kuri, nuolat mažinant autonomiją, vėliau virto Rusijos dalimi. [Vertėjas].

[10] Ch. G. MIELCKE, *Litauisch-Deutsches Wörterbuch*, Karaliaučius 1800, prakalboje.

[11] *Mitteilungen der Litauischen literarischen Gesellschaft*, II (1887) 1 ir sek. psl.

[12] Ch. G. MIELCKE, *Litauisch - Deutsches Wörterbuch*, Karaliaučius 1800, prakalboje.

tina S. Ostermeyeris: «Daugelis šitų parapijų turi po 5.000 ir 6.000 asmenų, ir kaip tik tose didžiosiose, kurios iš dalies yra buvusioje Ragainės apskrityje, iš dalies Klaipėdos srity, daugumas yra lietuviai, kurie labai mažai yra vokiečių apsupti, greičiau priešingai» [13].

4. 1709 ir 1710 metų maras. — Lietuvių gyventojų tirštumą praretino 1709 ir 1710 metų maras. Daviniai apie žmonių netekimą svyravo tarp 80.000, 150.000 net 200.000, kurie tuo metu išmirė Rytprūsiuose. Lietuvių gyvenamose vietovėse, Įsruties, Ragainės ir iš dalies Tilžės valsčiuose, kur labiausiai maras siautė, mirė, pagal Lucanus apskaičiavimą, 30.000 žmonių [14]. Marui aprimus, lietuvių skaičius kilo greitai ir stipriai, tokiu būdu lietuvių gyventojų skaičius apie 1783 m. turėjo būti daug didesnis, negu vokiečių kolonistų. Daugelis literatūriniu atžvilgiu kad ir nelabai vertingų kūrinių sėmėsi sau medžiagos iš šios žmonių nelaimės:

«O, nelaimingasis krašte, tu turi kentėti, nes pavirtai liūdnu mirties žaidimu. Niekad negalėtų žaibas taip lengvai perskelti sraigę, kaip lengvai tavo gerovė pavirto baisiu vargu. Žaliosios Lietuvos ganyklos liūdnai atrodo, visas kraštas kaip dykuma, žmonės mirę, o gyvieji duonos vietoj maitinasi pelenais» [15].

5. Krašto kolonizavimas prie Friedricho Wilhelmo I ir jo pasekmės. — Su jaunu pasiryžimu griebtasi kelti kraštas nau-

---

[13] S. Ostermeyer, *Ist es anzuraten die litauische Sprache zu verdrängen?*, Gumbinė 1817, 17 psl.

[14] Lucanus, *Der Staat Preussen*, 1748. Mskr. B. 10 fol. Geheimes Preussisches Staatsarchiv Karaliaučiuje.

[15] «Ja woll unglückliches Land bist elend du zu halten,
da du ein Trauer-Spiel des Todes worden bist,
nie kann der Blitz so leicht die Perlen-Muschel spalten,
als in betrübtes Weh dein Woll verendert ist.
Das zweyte Thule, Litvens Auen sind kläglich anzuschauen,
das Land ist Wüst, die Leut sind totd und speist man Asch wie Brot».
Joh. Erh. Etmüllerio eilėraštis, paduotas A. Rogge: *Schattenrisse aus dem kirchlichen Leben der Provinz Preussen*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XVII (1880), 84 psl.

jam gyvenimui. Jau Friedrichas I susirūpino juo, kaip kraštu, kur jis gimė ir buvo vainikuotas karalium. Jis pageidavo, kad «Prūsai, pakilę į karalystės garbę ir vertingumą, taip elgtųsi, kad šviestų pavyzdžiu visom kitom provincijom; kad patys taip pat galėtų atstatyti ir išlaikyti savo gyventojų gerovę ir turtą nemenkesnius, kaip jie kad turėjo ankstyvesniais metais»[16].

Tuščias Prūsų Lietuvos sodybas karalius apgyvendino vokiečiais kolonistais. Friedrichas Wilhelmas I energingai tęsė jo darbą toliau. Pirmiau jis norėjo, atsižvelgdamas į tautinius jausmus, kad «visi tušti kaimai Lietuvoje»[17] būtų gyvenami vienos tautybės gyventojų. Bet šitas planas nebuvo pilnai įvykdytas. 8 valsčiai buvo grynai lietuvių, kiti kalbos atžvilgiu mišriai gyvenami[18].

Kultūrinėj ir socialinėj srity Friedrichas Wilhelmas I taip pat rūpinosi pažanga. Jis paskatino Prūsų vyriausybę (turima galvoj ta centrinė vyriausybė, kuri Rytprūsiuose buvo iki 1724 metų) patiekti jam valdymo reformos projektą. Šis buvo rezervavęs senajai šio krašto prūsų bajorijai tam tikrų teisių, kad užtikrintų krašto savarankiškumą prieš Brandenburgą.

Prieš tai karalius aštriai pasisakė viename dokumente (*Aktenvermerk*):

«Jokios prūsų intrigos vokiečiams iš Prūsų pašalinti neras mano pritarimo, aš lieku kietas, ir jie turi žinoti, kad turi reikalo ne su kvailiu ir manęs negali priversti»[19]. Karalius taip pat atmetė prūsų pasiūlymą galų gale pristabdyti kolonizavimo procesą pirmykščių gyventojų naudai ir taip samprotavo:

«Juo daugiau čia ateis vokiečių žmonių, juo mieliau ir geriau, jais reikia pakeisti lietuvius, nes lietuviai yra blogi šeimininkai»[20]. Vieneriais metais vėliau sekė patvarkymas, «kad

---

[16] M. Beheim-Schwarzbach, *Friedrich Wilhelms I. Colonisationswerk in Lithauen*, Karaliaučius 1879, 8 psl.

[17] R., Stadelmann, *Friedrich Wilhelm I. in seiner Tätigkeit für die Landescultur Preussens*, Leipcigas 1878, 247 psl.

[18] M. Beheim-Schwarzbach, *Friedrich Wilhelms I. Colonisationswerk in Lithauen*, Karaliaučius 1879, 74 ir sek. psl.

[19] R. Stadelmann, *Friedrich Wilhelm I. in seiner Tätigkeit für die Landescultur Preussens*, Leipcigas, 1878, 330 psl.

[20] Ten pat, 327 psl.

žemaičiai, gudai ir lenkai, kurių gyvenamosios vietovės (tėviškės) yra kitoj sienos pusėje, neturi būti priimami, kaip kolonistai». Žemė turi būti duodama vokiečių, ne prūsų nuomininkams, o lietuviai valstiečiai iš savo ūkių turi būti išstumti. Nors šita kolonizavimo reforma turėjo būti vykdoma dėl ekonominių priežasčių — lietuviai juk buvo laikomi menkais ūkininkais, — valstybiniai ir politiniai Brandenburgo motyvai buvo aiškiai pastebimi. Tačiau statistiniai daviniai, kurie turėjo karalių informuoti apie ūkininkavimo kokybę, liudijo apie lietuvius kiek palankiau negu apie vokiečius kolonistus (vokiečių: 3141 geri, 586 blogi; lietuvių: 7172 geri, 1159 blogi). Žinoma, vertinimai «geri» ir «blogi» galėjo būti gana subjektyvūs.

Vokiečių kolonistų veržimasis į rytus pagrindinio kolonizacijos periodo metu buvo labai stiprus ir turėjo didelės reikšmės tolimesnei gyventojų santykių raidai. Bet nežiūrint į tai, 1736 metai rodo, kad lietuvių skaičius stipriai viršijo vokiečių: 8367 lietuvių, 3722 vokiečių šeimų. Dėl to Beheim-Schwarzbacho padarytos išvados yra visiškai pagrįstos: «Mes matome iš šių tikslių pranešimų (tokie tikslūs pranešimai tėra patiekti tik iš dešimties valsčių (*Amt*)) nelauktus rezultatus, t. y. kad tik lietuvis ir vokiškasis «kolonistas» pristatomas šituose valsčiuose, bet nematome jokių tikrų pirmykščių vokiečių kaimo gyventojų. Išvada tikra, kad kaip šioje dešimty valsčių, taip ir kituose, mišriai gyvenamuose, gyventojų sudėtis gali būti tokia pat, ir kad kolonizacija po maro metų — vienuose valsčiuose tiesiogiai įrodoma, kituose netiesiogiai, — padėjo pagrindą nuolatiniam, stiprėjančiam Lietuvos vokietinimui»[21].

Ilgainiui, tarp pirmykščių gyventojų ir atkeliavusiųjų kildavo įtampos. Vieniems Brandenburgas teikė tam tikrų privilegijų, kitiems buvo palankesni prūsų valdininkai. Friedrichas Wilhelmas I laikė reikalinga įspėti į Prūsus siunčiamus valdininkus «stipriai saugoti, kad lietuvių tarnautojai netraktuotų blogai vokiečių valdinių»[22].

---

[21] M. Beheim-Schwarzbach, *Friedrich Wilhelms I. Colonisationswerk in Lithauen*, Karaliaučius 1879, 75 ir sek. ps.

[22] R. Stadelmann, *Friedrich Wilhelm I. in seiner Tätigkeit für die Landescultur Preussens*, Leipcigas 1878, 219 psl.

Netrukus šioje erdvioje kaimynystėje įtakos vienų kitiems susikryžiavo. Abi pusės buvo duodančios ir imančios. Karalius taip pat rūpinosi pažanga. Jis palengvino baudžiavos nuostatus, nors pradžioje ir išskirdamas lietuviškuosius valsčius. Jis taip pat žiūrėjo, kad su valstiečiais būtų elgiamasi, nepažeidžiant bendrai žmogiškosios vertės, ir patvarkė, kad ir lietuviai nebūtų šiuo atžvilgiu skriaudžiami. Čia prasideda pastangos kelti lietuvius iš jų dvasinio skurdo.

II. LIETUVIŲ ŠVIETIMO IR BAŽNYTINIO GYVENIMO ORGANIZAVIMAS XVIII AMŽIUJE

1. Žemas švietimo lygis Prūsuose. — Gausūs XVIII amžiaus pradžios dokumentai aiškiai liudija apie vargingą pradinio švietimo būklę Prūsų Lietuvoje. Nebuvo jokios mokyklinės sistemos, jokių mokyklų moderniąja prasme. Valstiečio trobelė, nedidelė patalpa pastoriaus namuose buvo panaudojami kaip mokymosi patalpos. Skerdžius, sena moterėlė arba atitarnavęs kareivis sutikdavo už mažą atlyginimą būti mokytojais. Privalomo mokyklos lankymo nebuvo. Su dvasininkais nebuvo geriau. Pasitaikydavo tokių, kurie per visą savo gyvenimą nebuvo skaitę biblijos ir savo šventąją tarnybą grubiai panaudodavo savo naudai. Lietuviams sąlygos buvo dar nepalankesnės, nes trūko kalbą mokančių žmonių. Įdomus ir racionalistinei laiko dvasiai charakteringas yra Lysiaus (Johann Heinrich Lysius, 1670-1731) 1719 m. pranešimas karaliui: «Labiausiai, kuo jie (dvasininkai) nepatenkinti [sakydami lietuviškus pamokslus] yra tai, kad jie turi vien tik paprastus, nesudėtingos dvasios klausytojus, ir dėl to labai dažnai taip nestropiai atlieka savo pareigas, kad nieko nuostabaus, jei lietuviai (apie lenkus nieko nežinau) religiniuose dalykuose lieka kvaili ir neišmanėliai. Kaip aš pats girdėjau juos sakant paniekinamai, lietuviai esą jau pašerti; jaučiausi įpareigotas tai pastebėti ir nubausti, bet su liūdesiu patyriau, kad daugeliui nemaloni yra tarnyba lietuviams... nes valstiečiai apie tai nieko nesupranta, be to, mato, kad jų klebonas taip sako pamokslus, kad tarsi jie nieko neturėtų suprasti. Jiems susidaro nuomonė, kad valstietis neturi nieko suprasti iš pamokslo,... esą pakanka, kad jis kartkartėmis Dievui atiduoda savo duoklę. Taip pat girdėti, kad kai kurie kas savaitė parsiųsdina savo pamokslus iš miestų ar kaimynų, kiti rašo pamokslus

vokiškai ir paveda žmonoms išversti juos į lietuvių kalbą »[23]. Atrodo taip pat, kad tuo metu, jei norėtume tikėti valstiečius apskritai niekinančiu T. Lepneriu, lietuviams nelabai rūpėjo dvasinė pažanga: « Lietuviai mūsų Prūsuose, o taip pat Didžiojoj Kunigaikštystėje, nemoka nei rašyti, nei skaityti, daugumas net nė nenori mokytis... Jie visi mielai palieka prie savo ūkininkiško darbo... išskyrus kelis, kurių yra tikrai nedaug, kurie išmoko vokiečių kalbą ir buvo paskirti į viešąsias tarnybas »[24].

2. *Pirmieji bandymai organizuoti pradinį lietuvių švietimą.* — Dėl šių priežasčių visai suprantama, kad keliant pradinį švietimą ir mokyklas, dirva buvo laimima su dideliais sunkumais. Friedrichas Wilhelmas I, pietizmo veikiamas, ryžtingai griebėsi darbo. Jis skatino pamokslininkus su atsidėjimu eiti savo tarnybą ir įsakė, grasindamas piniginėmis baudomis, tėvams siųsti vaikus į mokyklas. Jis, stipriai pabrėždamas, nurodė sunkias pasekmes, kurias atnešė lietuvių kalbos nemokėjimas, ir įsakė: « kad kiekvienas kunigas, ypač tie, kurie prieš pradėdami tarnybą, gavo menką ar nepakankamą išsilavinimą, imtųsi su nepavargstančiu uolumu studijų ir išmoktų tobulai lietuvių kalbą »[25]. Didžiausiu rūpesčiu karalius laikė pradines mokyklas, kad būtų galima pakelti plačiųjų masių švietimą.

Pietistai, Heinrichas Lysius (1670-1731) ir Augustas Hermanas Frankė (1663-1727), turėjo išdirbti planus lietuvių švietimui ir bažnyčiai atstatyti. Lysiaus planas — jis pats nebuvo prūsas, ir jo projektas iš anksto vietinių buvo griežtai atmestas — norėjo, kad, susitarus su lietuvių Kamera, lietuvių vaikai būtų pratinami prie vokiečių kalbos, kad po kelerių metų būtų galima įvesti vokiškas knygas ir vokiškus pamokslus. Kaip ryžtingai lietuviai, suprasdami savo tautinį reikalą, atmetė naujovių bandymus, parodo Pilypo Ruigio (Philipp Ruhig 1675-1749) pareiškimas: « Prieš kelerius metus buvo patiektas pasiūlymas, pagal kurį lie-

---

[23] Mskr. Etats Minist. 91 e 3. Geheimes Preussisches Staatsarchiv, Karaliaučiuje.

[24] Th. Lepner, *Der preusche Littauer*, Dancigas 1744, 119 psl.

[25] Grube, *Corpus Constitutionum Prutenicarum*, I t., Karaliaučius 1721, 129 psl.

tuvių jaunuomenė turėtų būti mokoma krikščionių tikėjimo ir skaityti vokiškai. Nors tai ir atėjo su anuometinio aukštojo magistro (*Hochmeister*) von Feuchtwangeno įsakymu, bet nesutaria su mūsų Viešpaties patvarkymu, kuris vertė mokytojus išmokti tos kalbos, kuri būtų jiems reikalinga dėstant. Mūsų apylinkė turi dėkoti Dangiškajam Tėvui, kad plačiai pagarsėjęs išmintingiausias moloningumas mūsų Viešpaty besiilsinčio karaliaus, Jo Didenybės Friedricho Wilhelmo, ne tik leido pastatyti daug lietuviškų mokyklų, bet net ir seminarus — arti ir toliau »[26]. Kadangi Lysiaus reformų planas nebuvo įvykdytas, vietiniai gyventojai, atrodo, karą buvo laimėję. Gabrieliui Engeliui (1685-1761) buvo pavesta iš naujo tvarkyti švietimą. Į savo bendradarbius jis pasirinko J. J. Kvantą (Johann Jakob Quandt, 1686-1772) ir Ch. Samą (Christian Sahme, 1663-1732). Visi trys buvo gimę Prūsuose. Jie norėjo savo planus vykdyti savo krašto jėgomis, be Brandenburgo paramos, o tai reiškė grįžimą į tą pačią vargingą padėtį, kuri vos tik buvo pataisyta. Nieko nepasiekęs, šis kolektyvas turėjo atsisakyti nuo darbo. Tuomet karalius ir vėl ryžtingai įsikišo. « Tai yra niekai. Atrodo, vyriausybė nori laikyt nelaimingą kraštą barbarybėje. Jei aš atstatau ir keliu kraštą, bet nepadarau žmonių krikščionimis, mano pastangos eina niekais »[27].

3. Karaliaučiaus ir Halės lietuvių seminarai ir jų reikšmė. — Reikšmingas posūkis kovoje dėl mokyklos ir bažnyčios Prūsuose buvo lietuvių seminaro įsteigimas Karaliaučiaus Universiteto teologijos fakultete. Tam tikru aplinkraščiu į lietuvių valsčius seminaras pasiūlė paraginti visus, kurie mokėjo lietuvių kalbą, įsirašyti į teologijos fakultetą tolimesnio lavinimosi. Tokiu būdu įsikūrė lietuvių seminaras (1723), kurio vadovu buvo paskirtas Lysius. Karalius, atrodo, su nepasitikėjimu žiūrėjo į lietuvius ir rytprūsius. « Tam tikri vokiečiai » turėjo išmokti lietuvių kalbą, kad galėtų užimti pamokslininkų vietas Lietuvoje. Tam tikslui buvo įsteigtas net Halėje lietuvių seminaras (1727). Įsteigėjas H. Frankė gavo nurodymą: « Tiek į pamokslininkus, tiek į profe-

---

[26] Ph. Ruhig, *Litauisch-Deutsches, Deutsch-Litauisches Lexicon*, Karaliaučius 1747, prakalboje.

[27] Rep. 69. 3. B. 2. Geheimes Preussisches Staatsarchiv Karaliaučiuje.

sorius, skiriamus į Prūsus, siūlyti tokius žmones, kurie kilimo nėra prūsai »[28]. Patiems prūsams norėta duoti darbo Brandenburgo provincijose.

Senoji Alberto universiteto mintis kelti lietuvių kultūrą buvo tokiu būdu vėl atgaivinta. Kiek dėmesio karalius skyrė lietuvių klausimui, matyti iš to, kad jis daugely potvarkių įsakė, priimant į bendrabutį — ten buvo iš viso 16 vietų, 8 lietuviams ir 8 lenkams — visų pirma priimti lietuvių seminaro narius. Jis galvojo taip: tie studentai, kurie supranta lenkų ar lietuvių kalbas, be to moka ir vokiečių kalbą, kuri visam krašte vartojama valdininkų, Karaliaučiuje turėtų pasistengti dar daugiau išnaudoti galimybes, kad vėliau, reikalui esant, galėtų būti vokiškose vietovėse mokytojais bažnyčiose ir mokyklose[29]. Seminaro lankymas lietuvių ir lenkų studentams buvo privalomas. Nelankymo rezultatas buvo stipendijos atėmimas. Seminaro dalyviai buvo padalinti pagal jų kalbos mokėjimą į du ar tris laipsnius — pagal reikalą. Pirmasis laipsnis apėmė elementarinį lietuvių kalbos mokymą. Antrajame randame pamokslų ir katekizavimo pratimus jau išmokta kalba. Kalbos mokytojus rinktasi iš vyresniųjų studentų, kurie geriausiai mokėjo lietuvių kalbą. Lietuvių seminaro absolventai buvo daugiausia vokiečiai, nes buvo maža lietuvių, kurie turėjo teisę studijuoti. Tokiu būdu vokiečiai stipriai dalyvavo, ugdant lietuviškąją mokyklą ir raštiją.

Koks iš tikrųjų buvo skaičius studentų, gimusių Didžiojoj Lietuvoje ir kiek jiems duota stipendijų — tam buvo rezervuotos trys vietos — jau nebegalime nieko tikro pasakyti. Lietuvių seminaro veikla buvo ta prasme patenkinama, «kad netrūko tinkamų kandidatų ir baigusiųjų ne tik buvo užimamos laisvosios pamokslininkų vietos, bet net ir precentorių arba rektorių vietos bažnytkaimiuose; jie savo ruoštu ėjo į pagalbą pamokslininkams su pamokslais ir bažnyčiai su katekizavimu, taip pat ir lenkų seminaras galėjo paruošti tinkamų žmonių vokiečių mokyklinėms vietoms užimti »[30].

---

[28] A. Keil, *Das Volksschulwesen in Königreich Preussen*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XXIII (1886), 127 psl.

[29] D. H. Arnoldt, *Ausführliche . . . Historie der königsbergischen Universität*, Karaliaučius 1746, I t., 54 priedas 359 psl.

[30] Ten pat II t., 138 psl.

Taip pat ir Halės lietuvių seminaras paruošė nemaža jėgų lietuvių mokykloms ir bažnyčiai atstatyti, ir apie tai H. Frankė sako: «Jau dešimt asmenų taip gerai pramoko lietuvių kalbą, kad maloningiausiu karaliaus įsakymu buvo paskirti tose apylinkėse į pamokslininkų tarnybas, ir šiuo metu esama gerų vilčių, kad 13 studentų dar įsirašys tos kalbos studijuoti, o kai kurie iš jų jau yra pasiekę gana žymių rezultatų. Tesuteikia Viešpats savo palaiminimą visam šiam kukliam darbui, kuris buvo pradėtas tik sielų gerovei pakelti lietuvių tautoje, ir kad šis tikslas būtų pasiektas per Kristų Jo garbei»[31]. Tokiu būdu lietuvių ir lenkų seminarai pavirto svarbiu kultūriniu veiksniu Prūsų karalystėje, ir jo veikimas buvo jaučiamas prūsų mentalitete.

Lietuvių seminaras Karaliaučiuje — Halėje jis uždarytas 1765 m. — veikė iki naujausiųjų laikų. Visų veiklos smulkmenų negalima nustatyti, nes trūksta dokumentų. Tuo metu, kai seminaro vedėjas buvo Martynas Liudvikas Rėza, seminaras gavo naują statutą. Programa lietuvių kalbai pramokti liko ta pati, kaip ir jo įsteigimo metu.

Tačiau klausytojų uolumas lankytis jo laikais sumažėjo, nes jis skundžiasi: «Dalykas yra tikrai pirmos ir svarbios reikšmės. Nes netrukus atsitiks — ir turi atsitikti, — kad mokyklų ir pamokslininkų tarnyboms neturėsime tinkamų kalbą mokančių asmenų, ir kraštas dėl mokytojų trūkumo nusmuks į pirmykštį barbariškumą»[32]. Padėčiai gelbėti jis siūlė turėti lietuvių kalbą Tilžės, Gumbinės ir Įsruties gimnazijose kaip dėstomąjį dalyką, įvesti egzaminus prie universiteto ir skyrimą į tarnybą padaryti priklausomą nuo šitos kalbos mokėjimo. Bet Rėza nesuprato, kad pagrindas lietuvių kalbai Prūsuose ugdyti ėmė svyruoti dėl vokiečių tautinės minties budimo. Laikas dirbo prieš jo geriausiai apgalvotus planus.

Lietuvių seminaro įsteigimas Karaliaučiuj ir Halėje XVIII amžiuje reiškė toli siekiančią pažangą mokyklų ir bažnyčios gyvenime Prūsų Lietuvoje, o taip pat turėjo reikšmės ir apskritai tų laikų dvasiniam lietuvių tautos išsivystymui. Užtenka pami-

---

[31] F. W. Haack, *Vocabularium Lithuanico-Germanicum et Germanico-Lithuanicum über das Neue Testament*, Halle 1730.

[32] L. Rhesa, *Geschichte der litthauischen Bibelübersetzung*, Karaliaučius 1816, 38 psl.

nėti tokius vardus kaip Donelaitis ar Ruigis, kad žinotume tos reikšmės didumą. Lietuvių seminaro vedėjai Heinrichas Lysius, Abrahamas Wolfas (1680-1731), G. F. Rogallis (1701-1733) ir F. A. Šulcas (Franz Albert Schulz 1692-1763) buvo kartu ir švietimo planų kūrėjai, kuriuos jie iš dalies ir įvykdė. Iš jų visų sėkmingiausiai dirbo F. A. Šulcas. Jis naudojosi dideliu pasitikėjimu pietistų tarpe ir ilgą laiką užėmė svarbias tarnybas Karaliaučiuje. Savo veikla jis padėjo pietizmui skverbtis į vis platesnius tautos sluoksnius. Jis rūpinosi, kad būtų įvestas visuotinis privalomas švietimas (1734), kad pastorius ir inspektoriai stengtųsi gauti tinkamus mokytojus, o vaikus verstų lankyti mokyklas tol, kol jie «bus paruošti gyvenimui ir bus išmokę, kiek reikia, krikščionių mokslo». Bažnyčia kaip tokia turi stipriai kelti tautos švietimą, ir katekizavimas, nežiūrint pietizmo priešų protesto, buvo įvestas sekmadieniais visiems gyventojams, nežiūrint «luomų skirtumo».

4. Mokyklinio švietimo planų vykdymas prie Friedricho Wilhelmo I ir jo įpėdinių. — Švietimo organizavimo darbas «lietuviškuose valsčiuose» buvo dirbamas su daug didesniu uolumu, negu prūsiškuose. Lietuvių dvasininkai patys prašė karalių steigti jų parapijose mokyklas. Dėl to Friedrichas Wilhelmas I 1737 m. paskyrė 50.000 talerių kaip *Mons Pietatis*. Iš jų turėjo būti apmokami mokytojai lietuviškuose ir lenkiškuose valsčiuose, kur «valstiečiai dėl neturto mažai ar visai nieko negalėjo prisidėti». Dabar galėjo būti įvykdytas planas, ir Prūsuose buvo įsteigta 1.160 mokyklų, kurių 340 atiteko lietuviškoms apskritims. Šitaip kylančio švietimo vaisiai buvo apčiuopiami. Tai patvirtina ano meto dokumentai. Patys lietuviai buvo labai patenkinti, kad jų vaikai galėjo jiems paskaityti ir padėti melstis. Taip pat buvo rūpinamasi ir senomis sekmadienio mokyklomis.

«Senasis užsispyręs lietuvis per švietimą pasidarė visai kitoks žmogus civilizuotoje visuomenėje. Jis pripažįsta ir atlieka savo pareigas vyresnybei, puiki mokyklose išlavinta jaunoji karta. Kaip gražiai apsimokėjo čia įdėtos lėšos»[33]. Kai buvo prisimenama žema švietimo padėtis XVIII amžiaus pradžioje (ir

---

[33] J. P. Süssmilch, *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts*, Berlynas 1765, I t. 87 psl.

anksčiau), buvo pripažįstama, kad šališka nuomonė apie lietuvių valstiečių menkavertystę nepasitvirtino. «Lietuvis turi tokį pat pajėgumą suprasti, kaip ir kiekvienas žmogus kurios nors kitos, net ir labiausiai apsišvietusios tautos»[34].

Toliau Lietuva nebebuvo jau ypatingu vyriausybės rūpesčiu. Švietimas kilo lygiai taip pat, kaip ir kitose Brandenburgo-Prūsų provincijose. Friedrichas II išsireiškė, «kad nuo šiol Lietuvoje turi likti jau nuo seniau esamos mokyklos». 1765 metais tam tikru potvarkiu jis valstiečių sūnums uždraudė siekti aukštojo mokslo universitetuose. Friedrichas Didysis ir šiaip jau neturėjo ypatingos meilės Rytprūsiams. Paniekinamai jis tvirtino, kad šita provincija neišugdė nė vienos mąstančios būtybės. Vienam laiške jis rašo, kad iš dviejų siūlomų dovanų geriau pasirinkti kumelę, negu lietuvę, nes anoji, atrodo, esanti išmintingesnė negu ši. Nežiūrint į tai, jis charakterizavo Prūsų Lietuvą kaip *non plus ultra der civilisierter Welt*, kaip žydintį, derlingą kraštą ir siūlė Volterui (Voltaire, François-Marie Arouet, 1694-1778) savo žmonių meile apglobti ir «brolius lietuvius».

Friedricho Wilhelmo II laikais ne visi planai mokyklai atstatyti buvo įvykdyti. Mokyklų komisijos priimtas nutarimas įsteigti Ragainėje mokytojų seminariją nebuvo vykdomas. Taip pat negalėjo būti įvykdytas planas įsteigti Karaliaučiuj mokytojų seminariją, nes lietuvių mokytojai «yra grubių papročių ir miesto gyventojų yra niekinami, ir nors tos šališkos nuomonės yra neteisingos, tačiau yra sunkiai pašalinamos»[35]. Kaip išeitį iš tos padėties mokyklų komisija pasiūlė steigti «lietuvių mokyklą Sackheime praktikos reikalui». Bet ir šis projektas sušlubavo dėl lėšų stokos.

5. Mokomoji medžiaga ir dėstomoji kalba lietuvių mokyklose. — Pagrindiniai dėstomieji dalykai pradinėse mokyklose buvo rašymas, skaitymas, skaičiavimas ir katekizmas. Kaip vadovėliai buvo vartojami katekizmas ir biblija. Jeigu jų pritrūkdavo, tai vietiniai klebonai sudarydavo pradžiamokslio vadovė-

---

[34] G. Ostermeyer, *Erste Littauische Liedergeschichte*, Karaliaučius 1793, 78 psl.

[35] E. Hollack und F. Tromnau, *Geschichte des Schulwesens der königlichen Haupt- und Residenzstadt*, Karaliaučius 274 ir sek. psl.

lius vaikams. Giedant giesmes, buvo vartojamos taip pat ir lietuviškos psalmių bei giesmių knygos. Mokyklas prižiūrėjo parapijų pastoriai. Jų pareigos buvo vizituoti mokyklą ir kas mėnesį sudaryti pamokų planą. Švietimas buvo grynai pietistinės dvasios, kas yra aišku ir iš 1763 m. reguliamino. Dėstomoji kalba lietuvių mokyklose buvo dažniausiai lietuvių. Tačiau buvo vietų, kur buvo dėstoma dviem ar visomis trimis tuomet prūsuose vartojamomis kalbomis. Kaip stipriai buvo atsižvelgta lietuvių tautos reikalų, besirūpinant kultūrine krašto pažanga XVIII amžiuj, rodo aplinkybė, kad vokiečių mokyklų skaičius neperžengė 400.

Kiek galima matyti iš 1800 metų statistikos [36], lietuviškų mokyklų tinklas lietuviškuose valsčiuose taip atrodė: Gumbinėje 58 lietuvių pradžios mokyklos, Įsrutyj 127, Tilžėj 52, Ragainėje 69, Labguvoj 20, Klaipėdoje 85, jų tarpe 8 pusiau lietuvių, pusiau vokiečių. Aukštesniojoj (gelehrte) mokykloje Tilžėje buvo vienas atskiras mokytojas lietuvių kalbai dėstyti [37]. Karaliaučiuje taip pat buvo viena lietuviška mokykla. Tačiau čia buvo dėstoma vokiškai ir tik pagal norą buvo dėstoma lietuviškai [38]. Buvo atliekami ir maži lietuviški vaidinimai. Apie tai galima spręsti iš Pisanskio palikime rasto eilėraščio. Šis eilėraštis yra iš 1704 metų. Jis turėjo ryšio su sausio 18 dienos karaliaus Friedricho I vainikavimu ir buvo sugiedotas vieno teatro pastatymo metu viešojoj mokykloj Klaipėdoje. Net keli Friedricho Wilhelmo I ir Friedricho Didžiojo potvarkiai buvo parašyti lietuvių kalba.

6. Lietuvių bažnyčios ir religinis gyvenimas pietizmo metu. — Panašų kilimą, kokį matėme švietimo srity, išgyveno ir bažnyčia. Šimtmečio pradžioje 70 ar 90 kaimų sudarydavo vieną parapiją. Tokia bendruomenė buvo per didelė vienam klebonui, o kelias į bažnyčią per tolimas. Nežiūrint į tai, buvo potvarkių, kurie

---

[36] Etats Minist. 37 f., Geheimes Preussisches Staatsarchiv, Karaliaučiuje.

[37] RHESA, *Geschichte der litthauischen Bibelübersetzung*, Karaliaučius 1816, 37 psl.

[38] GOLDBECK, *Nachrichten von der königlichen Universität Königsberg*, Karaliaučius 1781, 255 psl.

reikalavo, kad lietuviai būtų bažnyčiose kiekvieną sekmadienį ir šventadienį. Su mokyklų klestėjimu buvo glaudžiai susijęs ir bažnyčių suklestėjimas. XIX amžiui baigiantis, buvo 92 bažnyčios, kuriose pamaldos buvo laikomos lietuvių ir vokiečių kalbomis. Taip pat ir katalikų bažnyčia naudojosi lietuvių kalba. Tilžėj nuo 1700 metų darbavosi trys tėvai jėzuitai, kurie visi trys mokėjo lietuvių kalbą. Buvo išleistas nedidelis Sembeko *Ritualo* leidinys naudotis, teikiant krikšto ir moterystės sakramentus; 1765 metais reikalaujamieji klausimai ten pirmą kartą surašyti lietuvių kalba. Grynai lietuvių bažnyčių buvo Karaliaučiuj, Tilžėj, Klaipėdoj. Visose kitose vietose pamaldos buvo laikomos pirma vokiečių, paskui lietuvių kalbomis. Šitokia bažnyčių padėtis lietuviams draugiškai nusistačiusių klebonų buvo laikoma atsilikusi ir užgauli: « Lietuviai yra pagrindiniai gyventojai, pirmykščiai krašto gyventojai ir daugely vietų gausiausi. O tačiau vokiškos pamaldos leidžiama laikyti visur pirma. Priežastis greičiausia bus ta, kad lietuviai yra laikomi menkaverte tauta, patarnaujančia vokiečiams. Esama vietų, kur vokiečių yra taip maža, kad net neapsimoka vargas laikyti jiems atskiras vokiškas pamaldas; jie turėtų būti patenkinti, jei tai būtų tik kas antras ar trečias sekmadienis » [39].

Pietistinis visuomenės sąjūdis, kuris rado sau pasekėjų ir tarp lietuvių, padėjo susprogdinti oficialiosios bažnyčios rėmus. Pirmoje XVIII amžiaus pusėje mokyklos, bažnyčia ir seminarai, kurie buvo pietistų vadovaujami, parengė dirvą šiam sąjūdžiui tarp lietuvių. Net ir pietizmo steigėjas grafas Zinzendorfas, o taip pat ir broliai Herrnhuteriai atėjo į šį šiaurės rytų kraštą ir tiesiogiai skatino naujai kylančią religinę dvasią lietuvių tarpe. Tiesioginį religinio gyvenimo pavyzdį rodė lietuviams salzburgiečiai. Tai mums parodo viena jaudinanti scena, kai lietuviai ypatingai buvo sujudinti ir paskatinti salzburgiečių pamaldumo. Ponas Breueris dėl to ir rašo apie juos: « Man labai gaila vargšų lietuvių. Daugelis iš jų yra tikrai gero būdo. Tai žymu, kai aš mokau ar sakau pamokslą bažnyčioje, jų ateina daug, ir jie verkia kartu, kai mato salzburgiečius verkiant. Jie manęs nesu-

---

[39] G. Ostermeyer *Über die ostpreussischen Kirchen*, žr. *Preussisches Archiv*, VI (1793), 342 ir sek. psl.

pranta, bet jie visuomet į mane žiūri. Kartą atsitiko, kad vienas asmuo paklausė juos, kodėl jie ateiną į salzburgiečių pamokslus. Juk jūs nieko nesuprantat, apie ką kalbama. Į tai keletas atsakė ašarodami: « Tikrai, mes nesuprantame, tai mūsų nelaimė. Bet mus pažadina stebėjimas salzburgiečių, nes jie atrodo tokie pamaldūs ir taip labai verkia »[40]. Salzburgiečiai sąmoningai platino pietizmą tarp lietuvių. Goffer, salzburgietis, išmoko lietuvių kalbos ir kvietė lietuvius į religinius mąstymo vakarus. Tilžės ir Įsruties apylinkėse naująjį mokslą skelbė čia gimę lietuviai Kristionas Demkė (Christian Demke) ir broliai Jurkšaičiai (Jurkschat, Jurkschaitis). Ypač veiklūs čia buvo iš kaimo į kaimą keliaujantieji maldininkai (*Maldininker-Prediger*). Keletas jų sukurtų psalmių ir giesmių pateko vėliau į giesmynus. Pamokslininkai dažniausiai buvo pavyzdingi valstiečiai, kurie savo tikėjimo ir tautos broliams ne tik žodžiais, bet dažnai pagelbėdavo ir darbu. Jų liaudiškumas laimėjo jiems daugiau pasekėjų, negu tai galėjo pasiekti bažnyčių dvasininkai. Šis bendruomeninis sąjūdis savo viršūnę pasiekė, baigiantis XVIII ir prasidedant XIX amžiams. Susiformavo savotiškos ir stiprios sektos, kurių veikimas jaučiamas dar ir mūsų laikais. Lietuviams šis bendruomenės sąjūdis buvo savitarpio pagalba tos tautos, kuriai aukštesnysis apsišvietęs luomas paliko svetimas. Jie klausėsi savo tautiečių pamokslų ir giedojo lietuviškas giesmes, kurios pakeitė jų mėgstamas liaudies dainas. Nejučiomis šitame religiniame gyvenime stiprėjo liaudiškumas, net tautiškumas, kuris jaučiamai buvo nustelbtas, atėjus vokiečiams.

7. *Pirmieji vokietinimo planai ir lietuvių pasipriešinimas.* — Dėl bendrų mokyklų ir bažnyčių abiejų tautų kultūros ėmė kryžiuotis. Lietuvių vaikai mokėsi vokiškai ir savo draugams mokiniams perteikdavo savo gimtąją kalbą, o abiejų tautų dvasininkai tarnavo tiek švietimui, tiek lietuvių raštijai. Bet tuo pačiu metu Brandenburgo politika stengėsi remti vokietinimą. Lysius buvo savo priešų — iš lietuviškojo ir prūsiškojo lagerio — nugalėtas. Netrukus po to (1739) valstybės ministeris von Kunheim pristato planą lietuvių ir lenkų vaikus mokyti vokiškai. « Kai Jo Karališkoji

---

[40] M. Beheim-Schwarzbach, *Friedrich Wilhelms I. Colonisationswerk in Lithauen*, Karaliaučius 1879, 208 psl.

Didybė pastebėjo, kad lietuvių vietovėse jauni žmonės krikščionių mokslo mokomi tik lietuviškai, Jo Karališkoji Didybė šiuo įsako, idant nuo šiol turi būti patvarkyta, kad visi lietuvių ir lenkų vaikai, tiek mokytojų tiek pamokslininkų būtų mokomi krikščioniškojo mokslo vokiškai, kad jie iš jaunų dienų būtų į tą kalbą įpratinti ir kad jiems būtų duota galimybė vėliau iš vokiškų knygų ir pamokslų toliau šviestis, ir kad tam būtų padaryti reikalingi patvarkymai »[41].

Bet nutarimus nebuvo taip lengva įvykdyti, nes dvasininkai arba nenorėjo arba negalėjo atsidėti šiem uždaviniam. Kasdieniniame gyvenime abi tautos žiūrėjo vieni į kitus su nepasitikėjimu. Ankštas šeimos ratas pasidaro apsauga nuo svetimo, nežinomo. Abiejų tautų interesai, susikirtę, tik skatino tautinį jausmą nuolat stiprėti. Kai kada koks valstietis atsisakydavo savo gimtosios lietuvių kalbos ir pereidavo į vokiečių pusę. Tačiau kiti su panieka žiūrėjo į tokį pasielgimą. G. Ostermeyeris taip pat tai smerkė: « Įsisteigus kaimo mokykloms, daug lietuvių leidžia savo vaikus mokyti vokiškai, iš dalies dėl tuščios puikybės, iš dalies savo vyresniųjų verčiami. Jau ir dabar tai yra nuostolinga, nes tokių vaikai mokosi ir girdi daug, ko jie nesupranta, kadangi jie visi namie kalba lietuviškai, niekad nė neišmoksta gerai suprasti. Tačiau ateity tai atneš dar kitokių nuostolių »[42]. Bet kartais ir vokiečiai pereidavo į svetimą tautybę: « Tose vietovėse, kur didesnė gyventojų dalis yra vokiečiai, jie visi puikiai moka lietuviškai, bet joks lietuvis nemoka vokiškai »[43]. Baigiantis XVIII amžiui ir prasidedant XIX tos dvi tautybės stovi viena prieš kitą visai išryškėjusios. Tačiau nuo šiol prasideda bandymai lietuvių kalbą slopinti.

1802 m. mokyklų komisija įteikė karaliui « gerai apsvarstytus pasiūlymus, kurių Jo Didybė pageidavo, kaip palaipsniui išnaikinti lietuvių kalbą, nes kalbų dvilypumas Prūsuose esanti kliūtis mokslo pažangumui »[44]. Šia prasme veikią mokytojai

---

[41] Rep. 69. 3. s. 70. Geheimes Preussisches Staatsarchiv Karaliaučiuje.

[42] G. Ostermeyer, *Historische Nachrichten von Trempschen Kirchspiel*, žr, *Preussisches Archiv, VI* (1793), 523 psl.

[43] Etats Min. 37 f. Geheimes Preussisches Staatsarchiv Karaliaučiuje.

[44] Rep. 69. 17. Geheimes Preussisches Staatsarchiv Karaliaučiuje.

gaudavo iš valstybės didesnį atlyginimą. Kitaip kalbančiai ir katalikiškai Naujųjų Rytprūsių provincijai greičiau sulyginti dvasine prasme su karalyste norėta palenkti mokyklas tarnauti valstybei. Pradinėse mokyklose įsivesta kaip dėstomasis dalykas šalia gimtosios kalbos ir vokiečių kalba. Mokytojams iš Naujųjų Rytprūsių paruošti 1799 metais buvo įsteigta seminarija Luke. Vėliau buvo numatyta pavesti rūpintis dvasininkų ir mokytojų paruošimu naujajai provincijai Breslavo, Frankfurto prie Oderio ir Karaliaučiaus universitetams. Tačiau šitie planai nebuvo įvykdyti, nes trūko paruoštų specialistų. Taip pat nebegalima įrodyti, ar lietuvių kalba buvo dėstomoji kalba aukštesniosiose Naujųjų Rytprūsių mokyklose. Tačiau teoriškai, ji buvo statoma lygiomis greta lenkų kalbos.

Viešumoje pradėta diskutuoti vokietinimo metodai. Danielis Jenischas (1762-1804) išsireiškė, kad prieš «tokio vokiečių kalbos įvedimo sveikumą nieko negalima pasakyti, bent tiek, kad tai yra neįmanoma dėl dabartinio lietuvių prisirišimo prie savo tautinės kalbos»[45]. Zollneris (1753-1804)[46] galvojo, kad lietuvių kalba gali būti išstumta šių naujai įvestų dėstymo metodų. Bet Augustas Gotthilfas Kraussė[47] (gim. 1787) buvo įsitikinęs, kad šito nepakaks, ir siūlė įvairius kitus kelius, kuriais, jis pranašavo, būtų pasiektas greitas lietuvių ir lenkų kalbų išmirimas Prūsuose.

Kai *Jenos Literatūros Laikraštis* 1814 metais įsidėjo pastabą apie būtiną reikalą išstumti neatidėliojant lietuvių kalbą, lietuviai ir prūsai pakilo gintis. L. Rėza apeliavo į vokiečių taurumą: «Pageidautume, kad mūsų giliai gerbiama krašto vyriausybė, kuri laimėjo sau nemirštamus nuopelnus, besirūpindama švietimu nelaimingiausiu Prūsų valstybės laikotarpiu, padarytų lietuvių tautos brangiausią turtą — jos kalbą — tauriausiu Lietuvos mokymo įstaigų rūpesčių objektu. Aukštesnysis tautos švietimas ir jos dvasios taurinimas tegali būti pasiektas tiktai gimtąja kalba. Nes ji praveria duris, per kurias tautos sielai tegali būti pristatytos visos didžiosios ir vaisingos idėjos. Tvirtinimas, kurį

---

[45] CH. G. MIELCKE, *Litauisch-Deutsches Wörterbuch*, Karaliaučius 1800, prakalboje.

[46] ZÖLLNER, *Ideen über National-Erziehung*, Berlynas 1804.

[47] A. G. KRAUSE, *Litthauen und dessen Bewohner*, Karaliaučius 1834 (parašyta apie 1814 m.).

mes skaitėme viešoje spaudoje [48], kad yra patartina ir yra laikas lietuvių kalbą išstumti, rodo menką žmogaus psichologijos pažinimą. Nes tai reikštų uždaryti duris visokiam naudingam pažinimui ir sunaikinti tautos charakterį, kai jai norima išvogti jos kalbą — tą nuosavybę, kurią ji yra iš Dievo gavusi. Argi iš tikrųjų būtų galima kuriomis nors priemonėmis išnaikinti kalbą, kuria šiandien kalba vienas milijonas žmonių? Napoleono tironija negalėjo tai padaryti vokiečių tautai. Ir kaip būtų buvę skaudu tauriems vokiečiams, jei jie būtų priversti tą brangų protėvių palikimą, tą jėgos pilną karžygių kalbą iškeisti į silpną puošmeninę prancūzų. Šita pati mintis yra savaime tokia netauri, tiek neverta humaniškai išsiauklėjusio žmogaus, kad ji nėra reikalinga jokio paneigimo »[49]. Taip pat ryžtingai, tik dar labiau pagrįstai priešinosi vokietinimo minčiai Siegfriedas Ostermeyeris. Jis galvojo, kad lietuvių tauta ir jos kalba yra visiškai pajėgios kultūriškai augti, tik reikia joms duoti tam priemonių ir galimybės. Maną priešingai, kurie norėtų matyti ją visiškai sunaikintą, galėtų ramiausiai palikti kraštą. Lietuvybės stiprumą lyginant su vokiškumu, jis rėmė istorijos eiga: «... aš pažįstu lietuvių, kurių seneliai dar yra buvę vokiečiai, vaikaičiai, priešingai, visiškai perėjo į lietuvių tautą. Tai aiškiai įrodo, kad čia persvaros būta lietuvių pusėje» [50]. Su lietuvybei priešingomis mintimis, kurias XVIII-tasis amžius tik puoselėjo, Rėza ir Ostermeyeris įžengia į naująjį amžių, kuris jautėsi jau turįs pareigą vokietinti kraštą. Bet XVIII amžius su savo plačia tolerancija lietuvybei ne tik padėjo ugdyti lietuvių mokyklas, bet tokiu pat mastu padėjo ir lietuvių raštams.

---

[48] *Jenische Literatur Zeitung Intel. Bl.*, 59, 1814 lapkričio mėn. rašte iš Gumbinės.

[49] L. Rhesa, *Geschichte der litthauischen Bibelübersetzung*, Karaliaučius 1816, 37 ir sek. psl.

[50] S. Ostermeyer, *Ist es anzuraten die litauische Sprache zu verdrängen?*, Gumbinė 1817, 17 psl.

III. XVIII AMŽIAUS LIETUVIŠKIEJI SPAUDINIAI PRŪSUOSE

1. Lietuviškieji biblijos vertimai. — 1701 m. sausio 18 dienos vainikavimas atnešė lietuviams naują *Naujojo Testamento* vertimą. Tą pačią dieną rūmų pamokslininkas Bernhard von Sanden (1666-1721) jį įteikė karaliui. Vertimas buvo atliktas, susitarus su Didžiosios Lietuvos lietuviais protestantais, Prūsų valstybės lėšomis spausdintas ir Reussnerio išleistas Karaliaučiuj. Didžiausias nuopelnas dėl to tenka Samueliui Bitneriui (Samuel Bythner, 1632-1710) evangelikų bendruomenės superintendentui Didžiojoje Lietuvoje.

Kad tas veikalas būtų lengviau suprantamas ir Prūsų Lietuvos gyventojams, Fridrichas Zigmantas Šusteris (Schustherus, 1671-1750) įsidėjo į vertimą ir Prūsų lietuvių tarmės išsireiškimus. Tačiau Prūsų lietuviai žiūrėjo su nepasitikėjimu į naująją bibliją, nes jautė, kad tai buvo stipriai atremta į Didžiosios Lietuvos tarmę. Nepavyko išplatinti, kiek norėta. Šis *Naujasis Testamentas* buvo laikomas pirmuoju lietuviškuoju vertimu. Iš tikrųjų, tai buvo nepasisekusiųjų bandymų iš XVI ir XVII amžių atbaigimas. Jono Bretkūno (Johannes Bretke) biblijos vertimas buvo laikomas Karaliaučiaus pilies bibliotekoje, tačiau tik rankrašty. Šituo vertimu stipriai rėmėsi ir naujasis.

Sekant pietizmo dvasia, atsirado ir daugiau biblijos vertimų. Pietizmas, kaip žinome, reikalavo visų apaštalavimo, visų aktyvaus dalyvavimo bažnytiniame gyvenime. Pasauliečiai turėjo būti atvesti prie tikrojo religinio gyvenimo šaltinio. Kiekvienas bažnyčioje turėtų klausytis pamokslų su biblija rankoje. Vienas mokyklinis potvarkis reikalavo, «kad visi ir kiekvienas vaikas, nuo pat jaunų dienų, būtų gerai mokomi ir niekas

iš jų neturėtų būti leistas prie sutvirtinimo ir Šv. Komunijos, nemokėdamas gerai skaityti ir nebūdamas pakankamai pamokytas pagrindinių krikščioniškojo tikėjimo tiesų »[51].

Naujojo, ilgai trukusio, biblijos vertimo priežiūra buvo pavesta J. J. Kvantui (Johann Jacob Quandt, 1686-1772). Bendradarbiais buvo parinkti labiausiai mokyti dvasininkai, kurie dirbdami palaikė artimą kontaktą. Didžiausia darbo dalis teko Ruigiui Valtarkiemio klebonui, A. F. Šimelpenigiui (Schimmelpfennig, 1699-1763) ir visai eilei dvasininkų, kurie visi turėjo vokiškus vardus. 1727 (1739 antroji laida) metais buvo išleistas lietuvių kalba *Naujasis Testamentas* ir *Psalmės*, 1735 m. (1755) visa biblija. Vėliau po to sekantieji biblijos vertimai buvo paplitę po visą kraštą.

« Pagaliau žmonės dabar yra aprūpinti reikalingiausiomis knygomis, vargu užtiktum namus ar piemens trobelę, kur neatsirastų mažiausiai vienas ar keli giesmynėliai, Testamentas, biblija ar katekizmas »[52]. Be anų pirmųjų laidų, kurios buvo keliais atvejais iš naujo perspausdintos ir pritaikytos mokykloms (1740), tik 1816 metais išėjo nauja biblijos laida. Ją parūpino L. Rėza su finansine Didžiosios Britanijos Biblijos Draugijos parama.

2. *Lietuviškieji giesmynai ir smulkesnieji raštai.* — Pirmasis lietuviškasis giesmynas XVIII amžiuje buvo Šusterio perredaguotas Kleino giesmynas. Kadangi ši laida per 20 metų buvo visa išpirkta, J. J. Kvantas (Quandt) įpareigojo Įsruties generalinį superintendentą (*Erzpriester*) Joną Berentą (Johann Behrendt, 1667-1737) išleisti naują, kuri ir pasirodė 1732 m. Prakalboje Kvantas duoda istorinę lietuvių giesmių apžvalgą ir, ypatingai pagirdamas, iškelia Kleino (1610-1666) giesmes. Šis Berento giesmynas susilaukė 1740 metais ketvirtos laidos. Bet dvasininkai juo nebuvo patenkinti. G. Ostermeyeris (1716-1800) giesmyną pavadino tikra pabaisa (*Wahre Missgeburt, die von Sprachfehlern wimmelt*), rado pilną kalbos klaidų, pirmiau buvusius gerus tekstus apgadintus, o kai kurias giesmes priartėjusias pagonybei. « Mes turime savo vokiškuose giesmynuose gana didelę dalį giesmių,

---

[51] *Erläutertes Preussen,* V (3. April 1734), 549 ir sek. psl.

[52] Rep. 69, 3. Geheimes Preussisches Staatsarchiv Karaliaučiuje (*Bericht der Schul- und Kirchenkommission aus dem Jahre 1754*).

kurios daro labai blogo įspūdžio (*macht eine schlechte Figur*!); bet lietuviškuose visai barbariškų giesmių skaičius yra nepalyginti didesnis, nors kalba rimuotam eiliavimui yra daug patogesnė negu vokiečių »[53].

Jaunesniųjų dvasininkų prašomi, Fabijonas Glozeris (Fabian Glaser, 1688-1747), Didlaukių klebonas, ir Jonas Berentas (Johann Behrendt, 1691-1749), Kaukėnų klebonas, išleido Rogallo giesmyno lietuvišką vertimą. Pirmą 1736 metų laidą sekė antra 1738 m. ir 1740 m. trečia. Ši nauja laida rado pritarimo ir buvo kunigų įvesta į pamaldas. Mažiau buvo patenkinti lietuviai, nes prie superintendento Berento (Behrendt) išleisto giesmyno prisidėjo naujas, sukėlęs visuotinį sumišimą. Tam pašalinti Rytprūsių konsistorija pavedė pastoriui Šimelpenigiui patikrinti abu giesmynus. Jis išsprendė savo uždavinį tuo būdu, kad sujungė abiejų giesmynų tekstus. 1752 m. ir pasirodė ši nauja redakcija.

Tuo tarpu klebonai Kristijonas Lovynas (Christian Lovin, 1721-1783), Zudnachovius (1737-1781), Paulius Šrederis (Paul Schröder, 1723-1796) ir vyskupas Wolfas iš Klaipėdos sudarė grupę naujam visus patenkinančiam giesmynui išleisti. Tačiau šį darbą užbaigė G. Ostermeyeris, nes jie patys negalėjo jo tęsti iki galo. Šis giesmynas sukėlė jam priešų. Broliai Milkės (Mielcke) išėjo prieš jį tvirtindami, kad jis pakeitęs ir sugadinęs jų tėvo giesmes, kurios buvo Berento giesmyne. Šis kelerių metų ginčas davė naują giesmyną. Kristijonas Milkė ir pastorius Efraimas Friedrichas Meisneris (Meissner, 1731-1815) sudarė tam giesmynui planą ir atspausdino jį 1806 metais Hartungo spaustuvėje Karaliaučiuj.

Taip pat su dideliu pasisekimu pietistas pamokslininkas Mertikaitis išleido giesmyną, kuris susilaukė kelių laidų. Bet Milkė jį neigiamai įvertino: « Buvęs kareivis ir lietuvis iš Kuršo savo lėšomis išleido lietuvišką giesmyną (apie 1800). Jis paėmė įvairių giesmių iš Ostermeyerio giesmyno, daugelį sukūrė pats, susirankiojo dar kitas, menkų lietuvių mokytojų išverstas, ir visa tai pateikė lietuviams. Ten esama absurdiškiausių dalykų, mistinių išpūstų išsireiškimų, kvailų epitetų ir visai neskoningų

---

[53] G. Ostermeyer, *Erste littauische Liedergeschichte*, Karaliaučius 1793, 142 psl.

posakių, kurie visiškai netinka išmintingom giedojimo pamaldom »[54].

Kokios gi buvo priežastys, kad rūpestingi Ostermeyerio ir Milkės darbai neturėjo pasisekimo? Ostermeyeris galvojo, kad to priežasties reiktų ieškoti lietuviams svetimoje vertėjų tautybėje. Šitaip spėdamas, jis neapsiriko, nors prie to prisidėjo ir grynai asmeniniai motyvai. Pagrindo taip manyti duoda mums W. Reggė savo eilėmis parašytoje lietuviškoje Milkės giesmyno prakalboje, kur jis su lengva ironija nurodo svetimą savo oponentų kilmę: « Sunku daug tikėtis, kad svetimieji, kurie nemėgsta šių žmonių kalbos ir nuo kurių tautos širdis nusigrįžus, galėtų daug gero padaryti dvasiniam tautos taurėjimui »[55].

Šalia biblijų ir giesmynų pasirodė dar visa eilė mažesnių lietuviškų raštų. Štai Lysius rado Ragainės apylinkėse visus dvasininkus vartojant vadinamąjį Ragainės katekizmą. Jis pats suorganizavo ir vadovavo Liuterio katekizmo vertimui (1719). Kadangi jis pats nemokėjo lietuviškai, tai pakvietė bendradarbiais keletą dvasininkų. Šis leidinys vėliau virto mokymo vadovėliu lietuviškose mokyklose ir turėjo didelės įtakos bendruomeniniam sąjūdžiui lietuvių tarpe. J. J. Kvantas (Quandt) rūpinosi patiekti lietuvių mokykloms katekizmą ir vaikų postilę, o taip pat ir Rambacho *Ordnung des Heils* vertimą. Reikėtų paminėti tarp sekančių vertimų Hollatzo *Evangelische Gnadenordnung* (Lovyno vertimas) ir Tomo Kempiečio mirties apmąstymą, G. Ostermeyerio išverstą lietuviškai eilėmis: *Sirdingas Pagraudenimas sawo Amzio Galo tankiey apdumoti ir tam krikszczioniszkay prisitaisyti* (Karaliaučius, 1781).

Tai toks buvo 18 šimtmečio lietuviškųjų knygų lobynas. Tačiau jis vargu galėjo patenkinti religinius tautos reikalavimus. Pasaulinio turinio vertimų tarpe reikėtų pažymėti Esopo pasakėčias (*Aesops Fabeln*), Šulco (Schulz) išverstas (1706), keletą Gellerto pasakėčių, išverstų Šimelpenigio ir Jono Hertelio (Johann Hertel, gim. 1769). Tarp Gellerto pasakėčių, kurias išvertė Hertelis, buvo *Musės ir uodo mirtis*, *Keleivis*, *Daina apie kūlėją*,

---

[54] Ch. G. Mielcke, *Senos ir naujos krikščioniškos Giesmės*, Karaliaučius 1806, prakalboje.

[55] L. Rhesa, *Geschichte der litthauischen Bibelübersetzung*, Karaliaučius 1816, 38 psl.

kuri vėliau pavirto liaudies daina. Šimelpenigis parašė vieną proginį eilėraštį ir *Karaliaučiaus studentą*, Milkė išvertė Gellerto *Jaunąjį kūlėją*. Bet aukščiau už visus tuos vertėjus ir mažesnių literatūrinių veikalų kūrėjus iškyla Kristijonas Donelaitis, pirmas tikrasis Prūsų Lietuvos poetas 18 amžiuje.

3. Kristijonas Donelaitis ir jo kūryba. — K. Donelaitis gimė 1714 m. sausio mėn. 1 d. Lazdynėliuose, netoli Gumbinės. Jo tėvas buvo lietuvis ir valdė sodybą pagal Kulmo teisę. Prieš kolonizavimą kaimas buvo lietuviškas. Apie Donelaičio jaunystę mums neužsiliko jokių žinių. Bet galima spėti, kad jis gavo gerą mokyklinį išsilavinimą Įsrutyje arba Tilžėje, nes mokėjo graikų, lotynų, hebrajų, prancūzų ir vokiečių kalbas šalia savo gimtosios kalbos.

Po ankstyvos tėvo mirties motina atidavė berniuką į katedros mokyklą Kneiphofe, Karaliaučiuje, ir į prie jos esančius beturčių namus. 1736 m. rugsėjo 27 d. jis įsirašė į teologijos fakultetą. Su savo tolimesnio gyvenimo eiga jis mus supažindina autobiografinėse pastabose: «Baigiantis seniems bažnytiniams 1743 metams, aš atvykau čia (į Tolminkiemį) kaip pastorius, 1740 metais nuvykau į Stalupėnus kaip kantorius, ir tai atsitiko liepos pabaigoje. 1742 metais aš ten pat pasidariau rektorium, 1743 metais prieš Sekmines gavau kvietimą į Tolminkiemį. Gailėdamasis mokyklinio jaunimo, likausi Stalupėnuose iki pat vidurvasario. Liepos mėnesį aš nuvykau į Karaliaučių. Spalio 17 d. aš buvau egzaminuojamas, 20 d. ordinuotas, lapkričio 24 d. — buvau pristatytas [pareigoms] Tolminkiemy, 1744 m. spalio mėn. 11 d. vedžiau. Aš neturėjau vaikų, ir dėl to visuomet džiaugiausi, nes tarnyba buvo gana menka»[56].

Iki savo mirties (1780 vasario mėn. 18 d.) jis liko Tolminkiemy pastorium. Jo mokytojų tarpe yra buvę J. J. Kvantas, F. A. Šulcas (Schulz), D. Salthenius, J. D. Kypkė ir D. H. Arnoldtas. Kaip lietuvių seminaro dalyvis jis turėjo progos F. A. Šulco priežiūroje patobulinti savo gimtąją kalbą. Kad Donelaitis būtų pažinojęs Kantą, Hamaną ir Herderį — neatrodo tikra.

Laisvalaikiu jis dirbo savo sode, mėgo praktinę mechaniką, optiką ir fiziką. Muzikoje jis buvo pasiekęs žymių rezultatų.

---

[56] F. Tetzner, *Christian Donalitius*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XXXIV (1897), 289 ir sek. psl.

Jis net pats dirbo muzikos instrumentus, iš kurių pianinas, antrasis tos rūšies Prūsuose, buvo labai vertinamas. Donelaitis kūrė ir muziką savo eilėraščiams ir grojo tai savo draugams. Tas poeto užsiėmimų įvairumas kilo greičiausiai iš įgimtų vispusiškų gabumų, kurie lietuviams kasdieniniam gyvenime yra charakteringi.

Kaip poetas, Donelaitis į viešumą pasirodė pirmą kartą tik su Rėzos vertimais. Jis pats negalvojo leisti savo veikalų. Jam užtekdavo, kad jis galėjo juos skaityti savo draugų rately. Jo pagrindinis veikalas *Metai* daugiau kaip 20 metų po poeto mirties liko nežinomas ir buvo superintendento Jordano (1753-1822) saugojamas. Antraštę iš tikrųjų parinko Rėza. Rankrašty tik dalys buvo atžymėtos atskiromis antraštėlėmis. Dvi pirmos dalys yra užsilikusios paties poeto ranka parašytos. Visas veikalas ir šešios originalios pasakėčios mus pasiekė klebono Hohlfeldto nurašytos. Religinės poeto giesmės visai mums dingo. Vokiečių kalba rašytų eilėraščių užsiliko tik labai menkos nuotrupos.

Metai, idilinis epas, susideda iš keturių dalių, kurios nėra jokios vieningos veiksmo eigos susietos. Lietuvių baudžiauninkų gyvenimas ir darbai, jų rūpesčiai ir džiaugsmai, dorybės ir ydos poeto mums atkuriami su nerūpestinga tikrovės meile. Vis iš naujo mes sutinkame tuos pačius asmenis, ne kaip atskirus charakterius, bet kaip lietuvių liaudies tipus. Jis griežtai apsiriboja savo laiko ir savo siauresnės tėviškės baudžiauninko gyvenimu. Jis moko jį atlikti savo darbą, išdirbti laukus, tinkamai elgtis bažnyčioje, puotoje ir santykiuose su viršininkais. Kaip tikras pamokslininkas, ryškiausiomis spalvomis jis vaizduoja ydas ir stengiasi jas visai išnaikinti lietuvių tarpe. Jis pats retai kreipiasi į žmones. Teigiamus pamokymus išreiškia gerieji būrai besipasakodami, o dažniausiai pasitaikančios ydos — girtavimas, tinginystė ir vagiliavimas — poeto yra rodomos kaip blogųjų būrų ypatybės. Dialogai vienur kitur pertraukiami gamtos aprašymų, kurie sudaro būrų gyvenimo foną ir dažnai naudojami labai taikliems palyginimams.

Poetas parodo visišką įsijautimą į žmonių gyvenimą ir savo tėviškės gamtą: jis pažįsta grasinantį žiemos piktumą, vėjų staugimą, permirkusios žemės ašaras, kai ratai jos nugarą drasko, lakštingalų giedojimą, vilkų staugimą žiemos šalty, kiekvieno, net mažiausio gyvio gyvenimą.

Žiurkės su šeškais iš šalto pašalio traukės.
Varnos ir varnai su šarkoms irgi pelėdoms,
Pelės su vaikais ir kurmiai šilumą gyrė.
Musės ir vabalai, uodai su kaimene blusų
Mus jau vargint vėl pulkais visur susirinko
Ir ponus taip, kaip būrus, įgelt išsižiojo.

Krūmus ir girias visokios ošino dainos,
O laukus visur bei pievas skambino garsai.
Gegužės ir strazdai, sumišai lakstydami, žaidė
Ir Sutvertojį, linksmai rykaudami, gyrė.
Kregždės su lengvais sparnais aukštai pasikėlė
Irgi bešutydamos, nei kulkos, šaudė per orus,
O paskui valgius prastus be priprovų valgė
Ir pasivalgiusios pliuškėjo pasaką savo.
Gervins, ik debesių juodų dyvinai kopinėdams
Ir nei verkdams irgi dejuodams, skambino dangų;
Bet tai ne verksmai, kad jis taip skambina šaukdams,
Ne! Jis nor pamokint, kaip Dievo didė galybė
Ir paukštelių balsuos yr didiai stebuklinga.
Žvirbliai su vaikais, žodžius girdėdami tokius:
'Rods, tarė mūs giminė taipjau vis šlovina Dievą' [57].

Būro gyvenimas susipina su gamtos gyvenimu. Darbas ir rūpesčiai keičiasi su besikeičiančiais metų laikais. Jis atjaučia girios paukščių vargą žiemą, jų džiaugsmą pavasarį. Intymiu tonu kalbasi jis su savo galvijais, kurie išalkę jo laukia. Nėra jokio tarpo tarp gamtos ir žmogaus. Jis kenčia žiemos šalčius, vasaros karščius, gamtos žiaurumą, trūkumus. Ir tik Dievuje jis randa suraminimą, visų prieštaravimų, netikslingumo, neteisybių išlyginimą. Gamta jam yra taip pat žmogaus gyvenimo simbolis, ir liūdnai jis žvelgia atgal į savo nerūpestingas jaunystės dienas, viską naikinančio rudens metu arba per šienapiūtę, kai giltinė žengia per pievas. Žmogus tačiau yra labiau Dievo apdovanotas, negu visi kiti padarai, ir tai turi jam pakakti, kad galėtų su kantrybe ir patvarumu nugalėti gyvenimo sunkumus:

---

[57] KRISTIJONAS DONELAITIS, *Metai*. Spaudai paruošė J. Ambrazevičius. Švietimo Ministerijos knygų leidimo komisijos leidinys nr. 524. Kaunas, 1940, 11 ir 14-15 psl. (Originale cituota: CHR. DONALITIUS, *Littauische Dichtungen*, hrsg. von G. H. F. NESSELMANN, Karaliaučius 1869, 117 ir sek. psl.).

Tu, niekings žmogau! mokinkis čia pasikakint,
Kad tav kartais tropijas skūpai prisivalgyt.
Į paukščius žiūrėk! viens prastą kirminą kramto,
O kitsai, stokodams grūdo, gnyba žolelę.
Juk ir jie kasmets, mus atlankyti sukeliavę,
Kūdą vis ir alkstantį pavasarį randa;
O vei, todėl tikt nei viens niekados nesiskundžia.
Tav, žmogau! miels Dievs daugių daugiaus dovanojo,
O tu dar niurni, kad kartais, alkaną dieną
Ar skūpus čėsus sulaukęs, šiupinį gramdai? [58]

Donelaitis ne tik aprašo, bet jis ir parodo atvirai savo ypatingą kaimo gyvenimo pamėgimą. Nors tas gyvenimas yra sunkus ir pilnas rūpesčių, darbai ir nuolatinis skurdas yra sunkiai slegianti našta, tačiau galima rasti pasitenkimo paprastume, ir gamtai artimas gyvenimas turi savo teigiamybių. Priešybė tam gyvenimui yra ponų gyvenimas, į kurį pažvelgti poetas leidžia būrams tik labai retai; bet tada jis atskleidžia to kilmingojo pasaulio gyvenimo šešėlius ir be atodairos bei griežtai smerkia jų ištvirkimą, bedievybę, papročių palaidumą, gobšumą.

Mes, lietuvninkai vyžoti, mes nabagėliai
Ponams ir tarnams jų, rods, prilygti negalim;
Bet ir poniškas ligas kentėt neprivalom.
Ak! kaip daug mieste bei dvaruose prisistena,
Kad mus atlankyt pamaži vėl vasara rengias.
Čia viens, rėkaudams durnai, su podagra piaujas,
O kits ten, kitaip dūsaudams, daktaro šaukia.
Ai! dėl ko ponus taip skaudžiai kankina ligos?
Kodėl jų taip daug pirm česo giltinė suka?
Todėl, kad jie, būriškus išjuokdami darbus,
Su griekais kasdien ir vis tingėdami penis;
O štai, mes, mieste per nieką laikomi būrai,
Pasukų kiek ar išrūgų skystų prisisiurbę,
Vis tekini, kaip klapams reik, atliekame darbus [59].

Esama skirtumo tarp kilmingųjų pasaulio ir būrų. Tačiau žmonės yra lygūs, visų jų vaikystė yra tokia pat, kol jie skyrium atsistoja vienas prieš kitą kaip ponai ir tarnai. Abu luomai yra

---

[58] Ten pat, 19 psl. (Orig. cit. CH. DONALITIUS, 125 psl.).
[59] Ten pat, 51 psl. (Orig. cit. CH. DONALITIUS, 153 ir sek psl.).

Dievo sukurti, vieni kitiems reikalingi ir neturėtų savo kilmės gėdytis: visi turi sąžiningai eiti savo pareigas. Būrui nėra naudinga šiauštis prieš poną, kaip lygiai jis negali pūsti dumples prieš vėją arba sulaikyti skubančius debesis. Bet ponai turi taip elgtis su būrais, kaip pritinka jų žmogiškai vertei. Viršininkų tiranija, jų nuolatiniai keiksmai ir mušimas, visiškas būrų niekinimas, — tai vis ponų luomo ydos. Tai nieko gero nežada, o tik sėja nelaimes.

Maža yra gerų ponų, kurie būrams būtų palankūs ir švelnūs, jį lietuviškai pagirtų. Bet dėl to būrai tokius labai vertina ir verkia, jiems mirus. Visiškai be pagrindo yra būrų luomo niekinimas:

Sako, rods, mieste, kad būrai menk išsimano,
Ir kad jų darbai bei būriškos būdavonės
Tikt biauru kalbėt esą bei gėda žiūrėti;
Bet kas taip šveplen, tas būrą dar nepažįsta.
Vierykit tikt man, kad tūls, vyžas užsimovęs,
Su protu daugsyk apgauna didelį poną;
Tikt nedrįsta bėdžius vis, kaip reik, pasakyti [60].

Donelaitis visuomet turi galvoje lietuvį būrą, kai jis kalba apie šį luomą. Lietuvis būras yra jo rūpesčių kūdikis, kuriam jis linki dvasinės ir materialinės gerovės. Tačiau jų ydas jis plaka su aštria ironija ir stipriais žodžiais. Jis rodo jiems idealų paveikslą iš jų pačių tarpo ir iš vokiečių, kurie kartais lenkia lietuvius savo darbštumu. Visų labiausiai jis stengiasi išsaugoti lietuviškus papročius, dorybes, apsirengimą ir kalbą, kurie svetimų tautybių įtakoje po truputį nyksta. Lietuvius jis stato aukščiau negu atkeliavusius kolonistus.

Kad koks lenkiškas ar žydiškas balamūtas
Taip nesvietiškai klastuot ir vogt užsimano,
Ar kad vokietis koks, vokiškai pameluodams,
Taip ponus, kaip ir būrus, apgaut pasidrąsin,
Tai nesidyviju: nes jiems toks prigimė būdas.
Ale ką mislijat, kad toks tūls randasi smirdas,
Kurs, lietuviškai kalbėdams, pradeda branyt,
Ir visai n'atboj, kad Krizas Krizą prigauna? [61].

---

[60] Ten pat, 75 psl. (Orig. cit. Ch. Donalitius, 179 psl.).
[61] Ten pat, 148 psl. (Orig. cit. Ch. Donalitius, 87 psl.).

Donelaitis apgailestauja, kad blogi atkeliavusiųjų kolonistų papročiai vis plečiasi. Lietuviai kaip ir vokiečiai ima kasdien eiti į smuklę, keiktis ir dainuoti. Lietuvė pasirodo apsivilkusi vokiškais drabužiais, vietoj savo senų, paveldėtų, ji nebemoka nei verpti nei austi. Nyksta senasis tautos pamaldumas:

Ir lietuvninkai su vokiečiais susimaišė,
Štai, ir viežlybums tuojaus į nieką pavirto,
Taip, kad klapai vyžų, viežlybai padarytų,
O mergaitės krosytų marginių nekenčia.
Klapai, kaip ponačiai, su puikiais sopagačiais,
O nenaudėlės mergaitės su kedelačiais,
Lyg kaip jumprovos, pasirodyt jau nesigėdi.
Taip lietuvninkai savo viežlybumą pražaidė [62].

Donelaitis vis iš naujo ragina saugoti lietuvišką garbingumą, nes jau ir svetimieji pripažįsta lietuvius, mokosi jų kalbos, ima savintis jų tautinius rūbus. Su liūdesiu jis žvelgia atgal, į «tikrąsias lietuviškas dienas»:

Kaip dar prūsai vokiškai kalbėt nemokėjo
Ir nei kurpių nei sopagų dar nepažino,
Bet vyžas, kaip būrams reik, nešiodami gyrės [63].

Donelaičio veikale įvairių tautybių gyventojai kovoja taip pat ir dėl gimtosios žemės, su vienų kitiems neapykanta ir viens kito nemėgimu. Lietuvis, suaugęs su krašto gamta ir įsisąmoninęs savo tautiškumą, išdidžiai žvelgia į kolonistą, kuris savo ruožtu niekina vietinį gyventoją ir atsilygina tuo pačiu. Poetas stovi savo tautiečių pusėje ir griežtai smerkia ateivius:

Vokiečiai lietuvninką per drimelį laiko,
O prancūzpalaikai, į jį žiūrėdami, šypsos.
Šypsos, rods, o tikt mūsų šauną garbina duoną
Ir dešras rūkintas su pasimėgimu valgo.
O štai, jau lašinių lietuviškų prisiėdę
Ir mūs alų su gvoltu jau visą sugėrę,
Viežlybus lietuvninkus išpeikt nesigėdi.
Tu, prancūziškas žioply! su šveisteriu storu

---

[62] Ten pat, 66-67 psl. (Orig. cit. Ch. Donalitius, 171 psl.).
[63] Ten pat, 131 psl. (Orig. cit. Ch. Donalitius, 75 ir 183 psl.).

Ir kas dar daugiaus susibastėt Lietuvą vargint,
Kas jums liepė mus ir žmones mūsų paniekint?
Ar negalėjot ten pasilikt, kur jus nuperėjo
Ir varles bei rūpuižes jus ėst pamokino? [64].

Donelaitis tačiau visai nesirūpina ateities klausimu, įvairių tautybių tarpusavio sugyvenimu. Kaip jis kalba valstiečių kalba, taip jis ir galvoja jų būdu. Jis nenori matyti lietuvį be jokios pažangos, sustingusį iš seno paveldėtoje kultūroje. Jis pripažįsta mokyklų ir švietimo svarbą, tačiau labiau vertina ištikimumą šventajam mokslui. Net ir senuosius lietuviškus papročius, kuriuos jis paprastai gina, jis nori įsprausti į griežtosios krikščionybės ir pietizmo rėmus. Jis kovoja su šokiais ir žaidimais, gėrimu ir rūkymu ir atmeta pasaulietiškas dainas:

Štai, visi svoteliai, su pasimėgimu valgę
Ir tirštų malkelių jau dosniai prisisiurbę,
Poterių, kaip krikščionims reik, skaityt užsimiršo
Ir, kaip kiaulės almono (tikt gėda sakyti),
Kiauliškas dainas dainuot ir žviegt užsimanė [65].

«Kiauliškomis dainomis» Donelaitis vadina lietuvių liaudies dainas. Čia aiškiai iškyla jo pietistinė pasaulėžiūra, nes apskritai jis visuomet rodo savo meilę lietuviui valstiečiui. Jo valstiečio idealas yra kuklus, mandagus kaimo žmogus, kuris valdo savo namus ir sodybą padoriai ir mandagiai. Kuris vyresnybei atiduoda jai priklausančią duoklę, rūpinasi mokykla ir bažnyčia, gyvena nešykščiai, bet taupiai, ir vengia prabangos:

Selmo namus, kad kartais juos lankyt užsigeisi,
Lygiai kaip bažnyčią kokią, rasi rėdytus.
Stalas jo, nei švents altorius, tav pasirodys,
Ant kurio knygelės šventos guli padėtos,
Kad jis pats ar jo gražiai mokinti vaikeliai,
Daug prisidirbę bei visur viernai triūsinėję,
Tuo su giesmėmis saldžioms linksmai pasidžiaugtų,
Ir vargus šio amžio sav lengvus padarytų [66].

---

[64] Ten pat, 168-169 psl. (Orig. cit. CH DONALITIUS, 109 psl.).

[65] Ten pat, 101 psl. (Orig. cit. CH. DONALITIUS, *Litauische Dichtungen*, übersetzt von L. PASSARGE, Halle 1894, 98 psl.).

[66] Ten pat, 88 psl. (Orig. cit. CHR. DONALITIUS, *Littauische Dichtungen*, hgg. von G. H. F. NESSELMANN, Karaliaučius 1869, 191 psl.).

Šis pagrindinis Donelaičio veikalas *Metai* rodo intymų įsijautimą į kaimo gyvenimą. Jis ir pats juk buvo valstiečio sūnus. Taiklaus stebėjimo dovana ir stiprus poetinis talentas įgalino poetiškai atvaizduoti jį supantį gyvenimą. Jo kūryba yra tikra, paprasta, lietuviška. Pokalbiuose galima rasti kasdienos žodžių. Dėl to kūrinio kalboj nėra dirbtinumo. Esama germanizmų, bet jie neskamba svetimi būrų kalboje. Taip jis vaizduoja lietuvių valstiečių galvojimo būdą, geraširdingumą ir naivumą, dvasinį siaurumą ir paprastumą, naujų papročių ir naujos tvarkos nemėgimą, nepasitikėjimą svetimais ateiviais.

Savo tautos teises Donelaitis gina ryžtingai ir svajoja apie nesudarkytą tautiškumą. Iš laiškų mes žinome, kad jis džiaugiasi, galėdamas savo draugams rašyti lietuviškai, ir ragina kitus naudotis ta pačia kalba. Čia jis pareiškia taip pat rūpesčio dėl lietuvių tautos ateities ir skundžiasi lietuviškos dvasinės vadovybės trūkumu svetimųjų tautų antplūdžiui pasipriešinti: «Siunčiu atsakymą, kurį esu skolingas, su prašymu neužmiršti lietuviškai ir nepriimti jokio paaukštinimo vokiškose vietovėse. Geri lietuviai yra reta mūsų laikais»[67]. Ir kitoje vietoje: «Aš prašau kiekvieną, kuris ateity tarnaus Lietuvoje Dievo bažnyčiai ar teismuose, įsitikinti, kad lietuviai tikrai neturi blogo skonio, kad jie tuojau pajunta mažiausią netaisyklingumą konstrukcijoje, akcento ištarimą ar nepadorumą palyginimuose, kaip aš turiu daugelį įrodymų»[68]. Čia ir vėl gilus susirūpinimas lietuvių kalba, grynu tautiškumu ir tautos ateitim, o kartu taip pat ir tikėjimas tautos įgimto charakterio tvirtumu ir dorine jėga.

Šitam savo esme realistiniam Donelaičio kūriniui sunku surasti prototipą. Hekzametras sudarytas pagal Vergilijaus ir graikų poetų — Homero, Hesiodo, Teokrito — pavyzdžius, kuriuos Donelaitis žinojo. Galimas daiktas, kad A. Hallerio *Alpen* (1729), Thomsono idilė *Metų laikai* (*Jahreszeiten*), kurie 1745 m. pasidarė žinomi Vokietijoje, taip pat Klopstocko lyrika ir jo *Mesijas*, Kleisto *Pavasaris* (*Frühling*) ir kiti ano laiko kūriniai, vaizdavę primityviąją, naiviąją dvasią, Donelaičiui buvo žinomi. Ta-

---

[67] CH. DONALITIUS, *Littauische Dichtungen* hrsg. v. NESSELMANN, Karaliaučius 1869, 194 psl.

[68] CH. DONALITIUS, *Das Jahr*, hrsg. v. RHESA, XX psl.

čiau dėl šaltinių stokos sunku galutinai nustatyti tiesioginę ir netiesioginę įtaką ar paskatinimą.

Apybraiža kūriniui buvo gamtos ir valstiečių gyvenimas. Jis neturi nieko bendra su XVII amžiaus pastoralės poezija, ir kiti to paties laikotarpio kūriniai yra labai toli nuo jo realistinio vaizdavimo būdo. Dėl to *Metai* savo realizmu ir savo ideologija neturi jokių pirmatakų visuotinėje literatūroj. Jis išaugo iš kultūrinės ir ekonominės Prūsų Lietuvos struktūros. Lietuviai, kaip pirmykščiai šio krašto gyventojai, čiabuviai, krašto kamienas, Prūsų Lietuva, kaip esminė karalystės dalis — tai pagrindiniai tos ideologijos bruožai. Dėl to gynimosi kova prieš vokiečių atkeliavimą, slėgiąs į šalį stumiamo jausmas, pasiryžimas kovoti dėl vietinių gyventojų teisių — tai mintys, kurios anuo metu pripildė senprūsių galvas.

Dvasinę atmosferą sukūrė pietizmas. Religinis gyvenimo ir švietimo idealas, nusigręžimas nuo pasaulio, apaštalavimo dvasia masino pietistus, kurie daugiausia buvo Donelaičio mokytojai ir labai daug prisidėjo, atstatant mokyklas ir švietimą ir ugdant lietuvių raštiją. Donelaičio *Metai* pradeda naują epochą. Gili praraja skiria ją nuo XVII amžiaus, kuris, būdamas racionalistinis, nejautė pirmykštės, naivios, paprastos dvasios ir kuris niekino valstiečius. Siekti žmogaus verto gyvenimo jiems nenorėta leisti, ir jie buvo vertinami tik tiek, kiek jie buvo pasiryžę tarnauti diduomenei. «Jų (lietuvių) biaurūs papročiai yra visiems žinomi, tiek kalboje, tiek elgsenoj. Kalbėdami jie visiškai nepaiso, kokius žmones jie turi prieš save .... Valstietis yra toks pats jautis, tik jis neturi ragų. Vokiečiai valstiečiai mūsų Prūsuose (savo kilme jie daugiausia yra iš Vokietijos), kurie gyvena šen ir ten iki Karaliaučiaus, turi savo tarpe tokius pat grubius papročius. Tačiau lietuviai valstiečiai, kurie šiose vietose gyvena, reikia pripažinti, yra labiau aptašyti ir nėra tokie grubūs. Valstiečiai Didžiojoje Lietuvoje ir Žemaičiuose rodosi dar padoresni ir kuklesni, jie dažnai lenkiasi iki žemės»[69].

Liaudiškumas buvo ypač stiprus lietuvių tautoje. Apsišvietusio, su liaudimi organiškai suaugusio aukštesnio luomo nebuvo.

---

[69] TH. LEPNER, *Der preusche Littauer*, Dancigas 1744, 51 ir sek. psl.

Jei buvo norima pripažinti lietuvius, kaip senprūsių krašto teisių paveldėtojus, turėjo būti pripažinta ir jų primityvi, liaudiška valstietiška kultūra. Donelaitis buvo pirmasis, kuris tai suprato ir griebėsi plunksnos. Dėl to jis yra lietuvių tautai vienas didžiausių tautinių poetų. Donelaičio kūrinys ir jo šešios pasakėčios Vokietijoje pasidarė žinomos per vertimus, kuriuos išleido Rėza (1818), G. H. F. Nesselmannas (1864) ir L. Passargė (1894).

Donelaičio kūrinys, lietuviškai parašytas ir tik 19 amžiaus pradžioje pasidaręs žinomas, negalėjo padaryti nei literatūrinės, nei dvasinės įtakos aniems laikams. Bet jis nebuvo svetimas paukštis Prūsų karalystės aplinkoje. Kad ir vieno susipratusio lietuvio kūrinys, jis susipina savo pagrindiniais bruožais su ano laiko prūsų minties raida, kuri taip pat įaugusi ir į kultūrinį Prūsų Lietuvos pastatą.

Jei Donelaitis yra taip giliai įaugęs į gimtąją dirvą — be svetimų idėjų įtakos, — jei jis tiek daug apima liaudies kultūros, tenka kelti klausimą ir apskritai apie dvasinę kryptį Prūsuose. Juk rūpinosi patys veikliausi prūsai kultūriniu Prūsų Lietuvos suklestėjimu ir kovojo su Brandenburgu dėl karalystės savarankiškumo, nors ir be galutinio laimėjimo. Tai žadino bendrą susidomėjimą lietuviškumu ir skatino gilesnį lietuvių kalbos pažinimą.

Ir moksliniai tyrinėjimai bandė čia užsikabinti. Štai J. Ch. Gotšedas (J. Ch. Gottsched) iškelia lietuvių gramatikos ir kitų lietuviškų knygų reikalą. Jis paskatino (1744) vokiečių Karališkąją Draugiją aiškinti vietovardžių reikšmę, remiantis lietuvių kalba, nes kaip tik čia randama senoji krašto kalba. Karaliaučiaus leidėjai varžosi dėl naujos darbo srities.

Čia pat rūpinamasi ir «evangelikų reformatų bažnyčia didžiojoje Lietuvos kunigaikštystėje,» ir apskritai yra pastebimi glaudesni ryšiai tarp bažnytinio gyvenimo Prūsuose ir Lietuvoje. Lietuviai atliko svarbų paruošiamąjį darbą savo tautinės kultūros tyrinėjimo srity. Daugiausia darbų buvo atlikta, keliant krašto kultūrą, pirmojoj XVIII amžiaus pusėje. Po to pakako pasiremti tuo, kas jau turima, ir plėtoti toliau.

1701 m. įkurtosios karalystės ideologija, intensyvūs kultūrinio atstatymo darbai kūrė dvasinę atmosferą ir ateinančiai generacijai, kurios veikimas apima jau antrąją XVIII amž. pusę.

I. Kantas (1724-1804), J. G. Hamanas (1730-1788) T. G. Hippelis (1741-1796), J. G. Herderis (1744-1803) — tai vis vardai tų vyrų, kurie užtikrino šitos epochos dvasios tęstinumą. Iš jų idėjų, ir iš jų darbų apskritai, darome išvadą, kiek giliai tas lietuvių tauta susidomėjusio laikotarpio mentalitetas įspaudžia savo žymę ir kiek daro įtakos tolimesniems veikalams apie lietuvių kultūrą.

ANTROJI DALIS

PAGRINDINIAI IDĖJINĖS RAIDOS BRUOŽAI

J. G. Hamanas (Johann Georg Hamann)
J. G. Herderis (Johann Gottfried Herder)
T. G. Hippelis (Theodor Gottlieb Hippel). I. Kantas (Immanuel Kant)

I. J. G. HAMANAS (JOHANN GEORG HAMANN)

1. J. G. Hamano gyvenimas ir jo prūsiškoji valstybinė sąmonė. — J. G. Hamanas, 1730 m. gimęs Karaliaučiuj, išaugo pietistinėje tėvų namų atmosferoje, tačiau nepasidavęs liguistam perdėjimui. Po teologinių ir teisės studijų jis buvo privatinis mokytojas Livonijoje. Nepatenkintas čionykščiu savo veikimu, ima keliauti. Ir tokį nepastovų keleivio gyvenimą jis gyvena kelerius metus. 1767 m. jis grįžta į Karaliaučių, ten pasidaro valdininku ir miršta 1788 m.

Hamanas jautėsi esąs prūsas ano meto suprantama prasme. Jis aiškiai pasisako esąs rytprūsis. «Leiskim negyviems graikams ir romėnams laidoti savo mirusiuosius. Neturiu noro būti vokiečiu. Nesigirdamas, esu nei daugiau nei mažiau rytprūsis» [1]. Viename laiške jis peikia Herderį, kad tas laiko sau garbe būti vokiečiu ir gėdijasi priklausyti prūsams, o tai esą dešimt kartų geriau. Hamanas kenčia ir dėl Prūsų ir Brandenburgo skilimo ir pageidauja susitaikyti: «Prūsų geroji dvasia malonėtų palenkti krašto tėvo širdį į užmirštuosius valstybės vaikus ir iki šiol visų užmirštą šitų našlaičių širdį į mūsų krašto tėvą — Viešpats tenubaudie visus, kurie Prūsų valdinius iki šiol niekino ir spaudė» [2]. Tik prabėgom ir tik sugestija pasisako jis riterių ordino klausimu. Jis priskiria ordino brolių klastingumui «karalystėje randamus labirintus ir jų reikšmę», o pats tuo tarpu laikos veikalo *Apšviestieji Prūsai* (*Erläuterten Preussens*) pirmosios dalies:

«Visur Prūsuose buvo mada aukštesnėse kalvose, arti žymesnių pilių, žemėj išraižyti kažkokią painią labirintinę figūrą,

---

[1] *Hamanns Schriften*, hrsg. von Roth, Berlynas, VII t., 159 psl.

[2] Ten pat, VIII t., 354 psl.

kurią pavadindavo Jeruzale. Šios figūros takais, po išgėrimo bei gausaus prisivalgymo, linksmo ūpo pagauti, pabėgiodavo patys ponai arba jų akivaizdoje jų baudžiauninkai. Tuo būdu jie tarėsi vykdą tikrosios, Saracėnų engiamos Jeruzalės vadavimo apžadą, žaismingai palakstydami po įsivaizduotąją »[3].

2. Kalbos problema Hamano mąstyme. — Hamano Londono Biblijos išgyvenimas, o taip pat ir tėvų namuose praktikuotas pietizmas, reiškė jam kelią į save patį. Biblija pasidarė ne tik jo gyvenimo pagrindinė knyga, bet taip pat ir išeities taškas jo teorijoms ir visai pasaulėžiūrai. Būties pradžioje jam stovi Žodis, Logos šv. Jono evangelijoje, ir dėl to kalba jam pasidaro išeities taškas visam jo mąstymui. « Viskas, ką žmogus pačioje pradžioje girdėjo, savo akimis matė, stebėjo ir ką jo rankos lietė, buvo gyvasis žodis, nes Dievas buvo Žodis »[4].

Žmogaus kalba ir visa jo būtis turi savo kilimą iš Dievo. « Burnoj ir širdy » gulėjo Dievo žodis, *alma mater* gamta apdovanojo jį kalbos priemonėmis. Pats Kūrėjas ją sukūrė, ir taip, kaip refleksas, kaip Dievo kalbos atspindys, atsirado žmogaus kalba. Visas pažinimas Hamano suvokiamas kaip vieninga funkcija ir įsisąmoninamas bei išreiškiamas kalba. Kalba yra mąstymo motina. Įžvelgimas ir mąstymas savaime suponuoja prieš tai buvus kalbą, ir be kalbos neįmanoma jų įsivaizduoti, kaip skaičiavimo be skaičių. Kalbos sritis apima tiek pirmuosius skaitymo bandymus, tiek tobulus poezijos dalykus, pagaliau giliausią filosofiją. Kalboje, galvojo Hamanas, galima rasti žmonijos ir kiekvienos atskiros tautos istoriją. Žmogiškosios sielos ir žmonijos istorijos tyrinėjimai turėtų tai turėti galvoje. Kalbų įvairumas, individualumas ir savitumas davė Hamanui pagrindą gausioms idėjoms ir pastebėjimams. Kalbas reikėtų tyrinėti, lyginant jas

---

[3] « Usu enim illis receptum erat, ubique in Prussia, in collibus editioribus prope arces nob[i]liores figuram quandam Labyrintheam et intricatam terrae insculpere, quam Hierosolymam vocabant. Hanc ipsi vel servi ipsorum coram eis hilaritatis causa ergo post pocula et crapulas percurrebant et hoc pacto religione se solutos putabant, si pro defensione verae Hierusalem a saracenis oppressae, fictam ludibundi percurrerent». (*Hamanns Schriften*, hrsg. von Roth, Berlynas, II t., 504 ir sek. psl.).

[4] Ten pat, IV t., 15 psl.

vieną su kita ir su daugeliu, atsižvelgiant į jų įvairius ryšius su laiku, vieta ir objektu. «Tautos kalbos ypatumai atitinka jų mąstysenos kryptį, ir kiekviena tauta apreiškia save savo kalbos prigimtimi, forma, kalbiniais dėsniais ir papročiais taip pat tiksliai, kaip ir savo išvaizda bei viešu pasirodymu»[5]. Tai reikštų, kad reikia pabrėžti kiekvienos tautos kalbos savitumą, iškelti jos ypatingumus ir ten ieškoti atsakymo, tautos istoriją ir jos mąstyseną studijuojant.

Visa tai stipriai priešinosi niveliuojančioms racionalizmo pastangoms, o taip pat ir lotynų kalbos bei kitų svetimų kalbų viešpatavimui. Hamanas kreipė dėmesį ne tik į atskirų tautų kalbas, bet taip pat ir į atskirų draugijų ir net asmenų. Šita mintis, išmąstyta visu jos pilnumu, turėjo teigiamai atsiliepti kalbų įvairumui Prūsuose. Tačiau dar anksčiau, nei Hamanas tai suvokė ir paskelbė, jo mintys tam tikra prasme buvo įkūnytos lietuvių seminarą įkuriant.

Mokslinis tyrinėjimas turėtų prasidėti nuo paprastos pirminės kalbos, bet ne abstrakcijos ar metafizikos sugadintos ir atšlifuotos. Hamanas griežtai pasisako už pirminę, charakteringą kalbą. «Nieko nėra taip priešinga kalbų prigimčiai ir pažangai, kaip žydų ir kinų punktualumas, lakoniškumas, enciklopedizmas ir eunuchizmas»[6]. Grynos pirminės kalbos atgimimo šaltinių nereikia toli ieškoti, «nes paprastoje liaudies kalboje turime gražiausių pavyzdžių jausminio ir protinio priešingų pradų susijungimo, jų jėgų idiomatinio apsikeitimo, paslaptingos koresponduojančios ir prieštaraujančios formų sintezės *a priori* ir *a posteriori*»[7].

Šituo būdu Hamanas priešinasi dėsnių prievartai kalboje ir pabrėžia tarmių ir kalbos savitumo reikšmę. Jis labiau vertina gyvąją kalbą negu knyginę ir nurodo paprastąją liaudies kalbą, kaip pažinimo šaltinį. Gimtąją kalbą jis stato aukščiau už svetimąją ir duoda labai stiprų paskatinimą domėtis primityviųjų tautų kalbomis, kurios iki tol beveik nebuvo atkreipusios į save jokio dėmesio. Hamano kalbos teorijos pagrindinė idėja laiko primityvią kalbą esant arčiau netarpinio Dievo apsireiš-

---

[5] Ten pat, II t., 122 ir sek. psl.
[6] Ten pat, VI t., 30 psl.
[7] Ten pat, VII t., 12 psl.

kimo kūrimo metu, tuo būdu ir arčiau paties Dievo, negu kalbą, tinkamą abstrakčiam galvojimui, teorijom ir metafizikai.

3. Hamano pažiūra į racionalizmą ir jo grįžimas į primityvą. — Protas, taip pat kaip kalba, turi savo kilmę Dievo apreiškime, yra kalbos vaikas. Ši, tikėjimo apspręsto proto vedama, yra garbingas šventojo turinio indas. Bet netikinčio, nuo Dievo nutolusio proto vedama, ji yra klaidų, nusivylimo ir melo įrankis. Žmogus nepajėgia prasiveržti iki aukščiausios tiesos, nes jis yra linkęs tarnauti nepažįstamajam Dievui, bet nėra linkęs jį pažinti. Jis nenori jo pažinti ir, kas yra dar nuostabiau, kai tik jis pažįsta Dievą, nustoja jam tarnavęs. Tai yra pagrindas, kodėl Dievas taip vėlai ir taip pamažu save parodo. Todėl ir tikėjimas, — Hamanui pirminis tikėjimas yra visuomet krikščionybė, — yra lengviau prieinamas gamtos žmogui negu išlavintam filosofui: «Dievui patiko savo patarimą nuo mūsų, žmonių, nuslėpti ir tik tiek apreikšti, kiek tai reikalinga mums išganyti ir mums nuraminti; bet tai tik tokiu būdu, kuris šio pasaulio išmintinguosius, pasaulio viešpačius, turėjo apgauti. Dėl to Dievas menkus, paniekintus ir nevertus, kaip sako apaštalas (*1 Korintiečiams* 27-28) padarė savo paslaptingų patarimų ir paslėptos valios įrankiais»[8]. Dieviška dorybė yra «nusileisti iki grubių sąvokų dvylikos pasiuntinių, kurie buvo dar paprastesni ir turėjo daugiau valstiečio išdidumo, negu mūsų baudžiauninkai»[9].

Žmogaus galvojimas turi artėti prie gamtos, pasidaryti vaikiškas ir nusileisti iš tų klaidinančių aukštumų, kur jis pakilo, kad atsivertų tiesos dvasiai. Tada «būkite kaip vaikai» reikštų «mąstykit, turėkite aiškias sąvokas»[10]. Čia ir glūdi proto atgimimas, o taip pat įstatymo ir pranašų išsipildymas.

Tokiu būdu biblinis religinis Hamano mąstymas krypsta į pradinę, gamtinę, primityvią tvarką, kaip į tiesioginį Dievo Apreiškimo šaltinį, kaip į laimingą ir siektiną būvį. Visokio blogio nuveikimą ir atitaisymą jis tikisi rasiąs grįžime į paprastą nekaltą gamtą, tą puikiąją Dievo dukrą. Nieko jis labiau neken-

---

[8] Ten pat, I t., 99 ir sek. psl.

[9] Ten pat, VII t., 420 psl.

[10] C. H. GILDEMEISTER, *Johann Georg Hamanns, des Magus im Norden, Leben und Schriften*, Gotha, V t., 7 psl.

čia, kaip «melagingosios filosofijos», kuri gamtą pašalino iš kelio. Nepatinka jam nė šviečiamasis amžius, grynoji spekuliacija, «šaltas nevaisingas mėnulio spindėjimas be šviesos bailiam protui ir be šilumos bailiai valiai», o visi keliamųjų klausimų atsakymai yra tik akla iliuminacija kiekvienam nesubrendusiam [11]. Palaimintaisiais jis vadina tuos, kurie neturi pasaulio dvasios ir nėra mokyti, jis norėtų, kad jie būtų apsaugoti nuo žalos, kurios gali jiems padaryti proto ir didžiojo pasaulio dorovės pagadinta filosofija. Žmogaus vertė glūdi ne žinojime ir supratime, bet asmenybėje ir Dievo žodžio vykdyme.

Mažumos žmogus neturi būti niekinamas už tai, kad jis nenori pasiduoti dominuojančiam vadui. Šis yra «mirties vyras». Jis laiko save iškilusiu, ir dėl to jam priklauso tiek atsakomybė, tiek kaltė. Jis taip pat neturi teisės pajuokti mažumoj likusiojo, juo labiau, kad jis yra įpratęs žiūrėti į šį ne kaip į žmogų, bet vien kaip į paprastą savo milžiniško ūgio šešėlį: «Viešpaties baimė yra išminties pradžia, ir ši išmintis padaro mus nedrįstančius meluoti ir apgaudinėti, bet drąsius pasipriešinti dominuojantiems, kurie žudo kūną ir iščiulpia piniginę; padaro mus gailestingesnius mūsų mažiesiems broliams ir gausius gerais nemirtingumo darbais» [12].

4. Hamano pažiūra į luomus. — Kyla klausimas, kaip Hamanas, taip palankiai nusiteikęs savo mažesniajam broliui, žiūrėjo į luomų santykius, į žmonių nelygybę visuomenės gyvenime. Visuomenės sutartis ir žmonių nelygybė jam yra ankstyvųjų laikų faktas, kuris išryškėja moters subordinavime vyro valiai: «Visuomenė ir žmonių nelygybė jokiu būdu nėra mūsų pramanyti. Tai nėra valstybinio gudrumo padarinys, bet Apvaizdos planai, kurių žmogus iš dalies nesuprato, kuriuos iš dalies panaudojo piktam, kaip ir visus kitus gamtos įstatymus» [13]. Tas piktnaudžiavimas įvyko dėl «šviesių pataikautojų ir begėdiškų sofistų», kurie gamtos, laimės ir Apvaizdos dovanas pavertė savo tuštumo stabais ir savo gobšumo įrankiu ir, negalvodami, ėmė garbinti minią. Bet Dievas, tikrasis žmonių

---

[11] *Hamanns Schriften*, hrsg. von Roth, Berlynas, VII t., 191 psl.
[12] Ten pat, VII t., 192 psl.
[13] Ten pat, I t., 13 psl.

tėvas, siunčia lietų ar saulės šviesą, nežiūrėdamas į asmenį. Pati visuomeninė sutartis remiasi tikresniu ir senesniu susitarimu, dorovine sutikimo ar paneigimo jėga. Tačiau, « žmogus, kaip gamtos pareigų vykdytojas, jokiu būdu neturi išimtinės teisės ir monopolio į savo sugebėjimus ar tų sugebėjimų pagamintus daiktus, arba į savo pramonės neproduktingumą arba į dar liūdnesnį savo uzurpuojančios ir prievartingos tironijos pasireiškimą, nukreiptą į žmogaus tuštybei prieš savo paties valią pavergtą sutvėrimą » [14].

Tolimesnėje savo minties raidoje jis prieina išvadą, kad žmogus fizinę ir moralinę teisę turi tik į jam skirtą laimę; dėl to, « visos priemonės, kuriomis jis naudojasi, siekdamas jam nepaskirtos ir nenumatytos laimės, yra gamtos įžeidimas ir tikras neteisingumas. Kiekvienas geidimas būti aukštesniu yra pragariško sukilimo kibirkštis » [15]. Tai panašios mintys, kaip ir Donelaičio, kad būrų pasitenkinimas turi būti siekiamas tik Dievo jiems paskirtame luome. Hamanas gailisi visų baudžiavos ir lažo darbininkų. Jų padėtį pagerinti jis tikisi, pašalinant išnaudojimą, kuris atima jiems galimybę būti gerais darbininkais. Herderio vėliau skelbtą nusistatymą prieš kruvinus užkariavimus ir karą, Hamanas pabrėžia pranašingu žodžiu, kad valstiečiai ateityje padarys kilnesnį savo luomą: « Tauta, kuri kalaviju iškilo, arklo padedama pasidarys daug garbingesnė ir galingesnė .... ateities kartos į žygius žiūrės kaip į Don Kichoto nuotykius. Dabar norima ne triumfuoti, bet džiaugtis taika; ir laikas, gal būt, yra netoli, kai valstietis ir miestietis sukilnins savo luomus » [16].

Skirtumą tarp kultūringų ir nekultūringų tautų Hamanas bandė išvesti iš kūrimo istorijos: « Kaip tik šitoje *Magna Charta*'oje taip pat yra, atrodo, ir pakankamas pagrindas iki šiol sunkiai išaiškinamam skirtumui tarp primityvių ir kultūringų tautų » [17]. Bet čia mintis staiga nutrūksta. Žmogaus vertė ir garbinga padėtis nėra užtarnauta, bet, kaip ir žmogaus prigimtis, yra Didžiojo Davėjo dovana. Kiekvienas žmogus, karžygys ar kūrėjas, turi savo gyvenime tokių akimirkų, kada jis gali pats apie save pasakyti: « Aš esu sliekas, ne žmogus ».

---

[14] Ten pat, VII t., 31 ir sek. psl.
[15] Ten pat, VII t., 32 psl.
[16] Ten pat. I t., 25 psl.
[17] Ten pat, IV t., 185 psl.

Laisvė yra žmogui įgimta, visų gamtos jėgų maksimumas ir minimumas: «Dėl to ne instinktas ir ne *sensus communis* padaro žmogų, ir ne gamta ar tautų teisė kunigaikštį. Kiekvienas yra savo paties įstatymų davėjas, bet kartu ir pirmagimis, ir savo valdinių artimas» [18]. Čia glūdi Hamano pažiūra į žmogaus lygybę ir laisvę, remiantis biblija: Be Dievo žodžio žmogus yra nieko daugiau kaip žemė, be formos ir tuščias. Vien tik Kristus yra žmogus ir savo dienų Viešpats, nes jis myli Dievą ir yra ateities paveldėtojas. Žemdirbių tautos likimą ir istorinę raidą Hamanas atvaizdavo poetiškai.

Jam atrodė, kad istorijos pradžioje tai buvusi žaidėjų tauta, kuriai svetima buvo tinginystė, dykinėjimas, prabanga, o sava — luomų lygybė, papročių grynumas ir dorovė. Žemė turi laisvę, džiaugsmą ir sveikatą. Tai yra tautos jaunystė, o jaunystės aistra — poezija. Tai yra žaidėjų epocha.

Tačiau tokią tautą ima veikti istorijos raida. Ji keičiasi, o jos vyriškas ir materialistinis charakteris skatina karus. To pasekmė yra valstybės sunykimas ir luomų nelygybė. Silpnesniuosius ima spausti į palaidumą ir prabangą linkę kilmingieji, iki iš to kyla despotizmas: «Žemdirbių tauta, tiek toli pastūmėta, išlaiko tačiau savo protėvių charakterio dorybes. Jie yra geraširdžiai, kilnūs, svetingi, narsūs, atviri, garbingi; bet savo nelaimės palaužti ir tingūs dėl nežinojimo ar priemonių stokos» [19]. Tokiu būdu žemdirbių tauta yra pririšta prie savo gimtosios žemės, pavergta ir atvira skurdui, o prie to dar prisideda prietaringumas dėl netikro derliaus. Šitokia pažiūra aiškiai remiasi ano meto tautos padėtim Prūsuose. Išeities kelią iš tos padėties rodo naujos ūkininkavimo formos pasisavinimas. Laimingas žemdirbių tautos būvis yra jos istorijos pradžioje. Prie ūkininkavimo klausimo Hamanas dažnai grįždavo.

5. Hamanas ir liaudies kūryba. — Hamanas, kuris poeziją išveda iš dieviškojo apreiškimo, negalėjo neatkreipti dėmesio ir į liaudies poeziją. Jis matė bažnytinės poezijos lobius, maža kieno žinomus ir dar rečiau kieno gerai panaudojamus. Jis matė

---

[18] Ten pat, IV t., 40 ir sek. psl.
[19] Ten pat, IV t., 401 ir sek. psl.

mokyklų vaidinimuose ypatingai patogią ir gerą priemonę dramatinei poezijai atjauninti, ir atnaujinti, ir ją sugrąžinti į jos vaikystę. Jam netiko iki sudievinimo einąs žavėjimasis graikais ir romėnais, neieškant gyvųjų senovės šaltinių ir nenorint pažinti jų tikrosios prigimties: «Kokiu betgi būdu mes galime prikelti iš mirusiųjų nebegyvą gamtos kalbą? Maldininkų kelionėmis į laimingąją Arabiją, kryžiaus karais į Rytų kraštus ir atstatymu jų magijos, kurią mes, senąja moteriškąja gudrybe, — kadangi ji yra geriausia, — turime pasisavinti» [20].

Galima pastebėti lengvą Hamano svyravimą, vertinant liaudies poeziją. 1766 m. jis rašo Herderiui: «Gal būt, Jūs gausite dar porą knygų, mielą bibliją ir giesmyną. Šis pastarasis gali Jums kely gerai patarnauti, vietoj sąmojingo Gassenhauerio, kur Jūs su savo ponu leidėju per daug apsipratot» [21]. Šis nuoširdus patarimas jaunam draugui dvelkia gimtuoju pietizmu. Hamanas negalėdavo atsidžiaugti, skaitydamas liaudies dainas ir pasakas, ir norėjo visus savo draugus tuo «atgaivint».

Apie reikalingumą pažinti liaudies dainas jis turėjo progos kalbėti, keliaudamas po Kuršių žemę ir Livoniją. Jis lygino Klopštoką su Homeru ir galvojo radęs latvių liaudies dainose paaiškinimą, monotoniniam Klopštoko metrui: «Šitose apylinkėse pasitaiko tam tikrų ruožų, kur galima girdėti latvių ir nevokiečių liaudį dainuojant prie kiekvieno darbo, tačiau tai nėra nieko kita, kaip kelių tonų kadencija, kuri turi daug panašumo į metrą. Jei jų tarpe atsirastų poetas, tai būtų visai natūralu, kad jo visos eilutės būtų sukirptos pagal šitą girdimą jų balsų mastą. Be abejo, tai pareikalautų per daug laiko, tinkamai nušviesti šitą mažą aplinkybę (*ineptis gratum fortasse — qui volunt illa calamistris inurare*), palyginti su daugeliu fenomenų, patyrinėti jų pagrindus ir pasidaryti vaisingas išvadas» [22]. Iš to galime pasidaryti išvadą, kad Hamanas pergalvojo ir intymiau susipažino su liaudies dainomis. Tačiau prie tolimesnių svarstymų jis nepriėjo. Tai padarė jo jaunesnis draugas ir savo dvasia jam giminingas Herderis.

---

[20] Ten pat, II t., 293 psl.
[21] Ten pat, III t., 351 psl.
[22] Ten pat, II t., 306 psl.

6. Hamanas ir Rousseau. — Pagaliau klausimas, kaip aiškiai matoma Rousseau įtaka Hamano pirmykštės kultūros ir primityvumo pamėgime. Rousseau pasidarė greitai žinomas Karaliaučiuj. Hamanas buvo bendradarbis Karaliaučiaus mokslo ir politikos laikraščio, kuris domėjosi Rousseau idėjomis. Ir pats Kantas skaitė 1761 ir 1762 m. pasirodžiusias prancūzo knygas ir jas vertino savo paskaitose. Hamanas buvo skaitęs visus jo veikalus. Dėmesio sukėlusieji manifestai prieš šviečiamojo amžiaus kultūrą jam pasidarė žinomi jau penkiasdešimtųjų metų viduryje.

Bet jis anksti pajuto ir savo priešingumą Rousseau. Savo pasaulėžiūrą jis susikūrė, remdamasis biblija, ir griežtai teigė apreikštąją religiją. Jausminis Rousseau deizmas, jo priešingumas pozityviajai krikščionybei jam buvo nepakenčiami: «Kas skelbia geresnį pasaulį, kaip Rousseau, ir paneigia individualinę, dalinę, momentinę Apvaizdą, tas prieštarauja pats sau. Jei mažmožius tvarko atsitiktinumas, pasaulis nebegali būti geras. Bet jei mažmožiai plaukia iš amžinų dėsnių, kaip amžius savaime susidaro iš nesibaigiančių dienų, tai iš tikrųjų yra Apvaizda mažiausiose dalyse, kuri padaro visumą gerą»[23]. Čia ir bus (1759 m.) aiškiai pravesta riba, skirianti optimistinį Rousseau natūralizmą ir jo paties tikėjimą į dieviškąją Apvaizdą.

Hamano grįžimas į gamtą, į primityvumą nereiškia žmogaus pajungimo gamtai, bet asmeninę laisvę prieš gamtą, grįžimą į gamtinį biblinio rojaus žmogaus būvį. Gamta jokiu būdu nepalaiko pusiausvyros tarp gėrio ir blogio. Gamtos dėsniai betarpiškai pareina nuo Dievo. Žmogaus santykiai su gamta yra, be abejo, religijos tvarkomi. Tai, ką regime, yra kaip laikrodžio skaitmenys ir rodyklė iš aukšto viską valdančio Dievo. Jis norėtų matyti sudegintą Rousseau *Emilį*, nors ir buvo pareiškęs anksčiau norą su juo susipažinti. *Visuomeninė sutartis* jam atrodo sofistika, nuo kurios «jam plyšta galva ir atsiranda pilvo skausmai», tos pat vertės turinti ir knyga *Tyrinėjimai apie Rytų despotizmo kilmę*, pilna kartumo religijai, juo labiau, kad veikalo autorius tikįsis, jog «Europa netrukus galėsianti būti vadinama protinga po to, kai ji buvo vadinama laukine, pagoniška ir pakankamai ilgai krikščioniška»[24]. Prigimtoji

---

[23] Ten pat, III t., 511 psl.
[24] Ten pat, III t., 149 psl.

religija Hamanui yra kaip prigimtoji kalba. Be dieviškojo žodžio nėra pažinimo nei gamtoj nei istorijoje.

Hamanas pabrėždavo auklėjimo svarbą ir mielai apie tai kalbėdavo. Su entuziazmu jis skaitė Pestalozzi parašytas liaudies knygas. Vaikuose jis tikėjosi matyti neimlių ir atbukusių suaugusiųjų mokytojus. Rousseau remiamo privatinio mokymo principą jis griežtai atmeta ir pasisako už religinį auklėjimą nuo pat ankstyvos jaunystės. «Žmogiškosios sielos vertingumas, jį praradus ar sužalojus, negali būti atstatytas, net ir visą šį pasaulį laimėjus; kaip maža žino šitą žmogiškosios sielos vertingumą Emilio autorius»[25].

Hamanas pabrėžia taip pat tėvų pareigas ir skatina juos «ne tik pakankamai anksti supažindinti savo vaikus su Dievu ir amžinybe, kaip religijos turiniu, kai tik bus pastėbėta, kad jie yra pajėgūs susidarinėti sąvokas ir protauti, bet taip pat lavinti juos ir pratinti, kad jie mokytųsi taip elgtis iš meilės ir pasitikėjimo Dievu, mūsų Tėvu ir dangaus Viešpačiu, bet ne dėl malonumo, naudos ar mandagumo»[26].

Vaikų mokymo metodai, kad ir atrodo paprasti, yra vis dėlto perkrauti nereikalingų dalykų. Iš kitos pusės jų pritaikymas ir vykdymas turi pasižymėti taip pat įvairumu ir veiksmingumu. Auklėjimas turįs atsižvelgti į vyraujantį laiko, luomo ir krašto skonį. O skonis pats turįs būti lavinamas sveika įžvalga ir tauriu nusiteikimu. Hamano ir Rousseau prieštaravimai yra lengvai išaiškinami. Jie kad ir sutarė savo pasipriešinime racionalizmui, savo pastangose grįžti į gamtą, į primityvų pirmykštį būvį, tačiau skyrėsi griežtai dėl tikėjimo. Hamanas skelbia Dievo apreiškimą rojinio žmogaus laimei. Rousseau, priešingai, pajuokia jį ir laiko šį rojinį žmogų jau kultyvuota būtybe. Šis laiko visuomenę buvus prieš kalbos atsiradimą. Rousseau žiūri į bibliją tik kaip į žydų tautos istoriją, Hamanas gi sendamas prisipažįsta: «Juo mano gyvenimo naktis tamsėja, juo labiau šviečia širdyje rytmečio žvaigždė, ne gamtos dėka, bet Rašto dvasios, kuriam aš labiau negu anai turiu dėkoti»[27]. Rousseau norėtų visai išjungti religiją iš jaunimo auklėjimo ir kaip galima ilgiau palikti vaiko sielą

---

[25] Ten pat, II t., 420 psl.
[26] Ten pat IV t., 448 ir sek. psl.
[27] *Daphne*, I (1750), 777 ir sek. psl.

sau pačiai. Hamanas gi stato religinį auklėjimą visų pirma ir ragina tėvus atlikti jų šventąją pareigą.

Primityvusis genijus pamažu įskiepijo jaunimui pagrindinius savo pasaulėžiūros bruožus ir atkakliai gynė savo pažiūrą prieš Kantą, o net ir prieš savo mokinį Herderį. Hamano idėjoms pagrindo reikia ieškoti dvasiniame Prūsų gyvenime ir krašto pietizme. Jau moralinis savaitraštis *Daphne* (artimo Hamano draugo J. G. Lindnerio leistas 1750 m. Karaliaučiuje, jam pačiam bendradarbiaujant) leidžia mums pajusti ano meto Karaliaučiaus jaunimo nepasitenkinimą sustingusiu gotšedianizmu ir palankumą jaunesniems kūrėjams — Gellertui, Klopstockui, Kleistui ir Gleimui. Lengvas abejojimas protu ir jaunatviškas gamtos ilgesys išryškėja šiuose žodžiuose: «Ar nebūtų geriau būti laimingo nežinojimo būvyje, kaip jūs kad esate, negu turėti turtus, padėtį, protą ir grožį, be ramybės. Ganot avis, ganot be tvarkos, be žinojimo. Nematydami apgaulingo žvilgesio, jūs esate beveik laimingesni ir gudresni negu mes» [28].

7. *Hamano idėjų reikšmė.* — Jei *Šiaurės Magas* reiškė nusikreipimą nuo racionalizmo į sensualistinį religinį irracionalizmą, nuo objektyvizmo į subjektyvizmą, nuo visuotinumo į savitumą, į individualumą, jei prieš žinojimą pastatomas tikėjimas, prieš pažinimą — apreiškimas, prieš protą — kalba, tai tatai reiškė ne vien tik filosofinės minties pasikeitimą, bet taip pat ir laimėjimą visiškai naujų ir iki šiol apleistų žinojimo ir tyrinėjimo sričių.

Hamano kova dėl to, kas yra primityvu, chaotiška, neapipavidalinta, absoliučiai individualu, kova dėl religinio jausmo ir vitalinio principo įsigalėjimo konsekventiškai krypo į susižavėjimą tomis gyvenimo ir kultūros sritimis, kurios kaip tik ir buvo primityvios, neapipavidalintos, kur tikėjimas galiojo kaip vienintelė aukštesnė gyvenimo norma. Tačiau jis neatbaigė savo minčių raidos ir nėjo į tas naujas, jo paties nujaustas ir nužymėtas tyrinėjimo sritis. Jei poezija yra žmonių giminei kaip motinos kalba, jei ji yra vienintelė priemonė religiniam jausmui išreikšti, jei tai pirminėje kultūroje įvyksta visiškoje dieviškojo Apreiš-

---

[28] Ten pat.

kimo artumoje, jei, pagaliau, mitologija išreiškia pirminę, organinę religijos ir poezijos vienybę, tai kelias į senųjų ir primityviųjų tautų mitologiją ir poeziją buvo tokiu būdu iš anksto užbrėžtas.

Turtingų minčių savo mąstymui ir gyvenimui Hamanas sėmėsi iš biblijos, visos poezijos pirmavaizdžio. Jis džiaugėsi graikų ir romėnų menu, bet tas turėjo užleisti vietą daug už jį primityvesnei biblijai; jis skaitė seniai jį dominusią *Eddą* ir tarėsi esąs gerame kelyje, kad savo tėvynės istoriją paverstų pagrindiniu savo interesu. Bet jis nesekė tais paskatinimais ir nevykdė savo planų.

Taip pat ir pastabos, jam būnant Kurše ir Livonijoje, apie reikalą giliau patyrinėti latvių liaudies dainas, jų metrą ir ritmą, o taip pat palyginti jas su Homero epu teliko vertinga paskata. Būdamas Mintaujoje (1766), Herderio paragintas, bandė mokytis lietuviams gimininingos latvių kalbos: «Iš nusivylimo aš pradėjau studijuoti taip pat ir latvių kalbą... ir tikiuos turėsiąs dar tiek laiko ir laisvų valandų, kad būsiu šitos kalbos pradžią pramokęs ne be reikalo ir galėsiąs atitinkamai tęsti toliau»[29]. Kiek toli Hamanas buvo pažengęs latvių kalbos mokėjime, lieka nežinoma. Šiaip ar taip, jo pasiryžimas ir toliau mokytis tos kalbos subiro smėly; tik nelieka abejonės, kad, lankantis antrą kartą Latvijoje, Hamano pirminių tautų pamėgimas ir intuicija viskam, kas buvo vaikiška, naivu, primityvu, dar labiau sustiprėjo.

Jei žmogaus kalba yra betarpis dieviškojo Logos atspindys, jei ji yra proto ir sąvokojimo motina, o protas, savo paties prasimanytu viešpatavimu, nieko daugiau neduoda, kaip tik natūralinės vienybės sunaikinimą ir išskyrimą, tai atsikreipimas į kalbas tų tautų, kurios nuo spekuliatyvinio mąstymo buvo taip toli kaip dangus, rodėsi savaime suprantamas. Hamanas, berods, pasidarė iš to išvadas ir siūlė visos žmonijos, atskirų tautų ir žmogiškosios sielos istoriją pradėti tirti nuo kalbos. Trūko dar tik, kad galutinai įvyktų perėjimas į tas kalbas ir į pačias primityviąsias tautas, kad ten būtų galima ieškoti sakralinės jausminio ir sąvokinio elementų vienybės žodyje.

Toliau pasisakoma taip pat apie kiekvieno žmogaus teisę

---

[29] *Hamanns Schriften*, hrsg. von Roth, Berlynas, III t., 354 ir sek. psl.

dalyvauti jam Dievo skirtoje laimėje ir smerkiama išdidžiųjų globėjų panieka paprastajam žmogui. Čia Hamano idėjos sutaria su puse žmogaus amžiaus už jį vyresniu Donelaičiu. Tai atskleidžia bendrą jų mąstymo šaltinį — pietizmą. Per jį kyla pasipriešinimas vergijai ir žemesnio žmogaus paniekai baudžiavoje.

Kovos idėja užsimezga 1764 m. Latvijoje, kur valstiečių baudžiava labiausiai spaudė ir reakcija buvo griežčiausia. Prūsuose ir bajorams pamažu aiškėjo, kad vergija yra «tautų maras», kad «religija ir protas» reikalauja gelbėti žmogų iš dvasinio ir ekonominio skurdo. Palinkimas pavergti turėtų išnykti, šviečiant žemesnius tautos sluoksnius ir keliant juos į aukštesnį žmoniškumą. Kad ir veikė čia ir kiti to amžiaus mąstytojai, iš arti ir iš toli, tačiau Hamano nuopelnas tikrai nėra mažiausias.

Dėmesio verta ir mintis suprastinti mokymo metodus ir tuo būdu pakelti mokymo veiksmingumą. Jei mes dar turėsime prieš akis pasaulio pradžią, mitologiją ir tautų vaikystės metą branginusią mintį, jei įsigilinsime į Apreiškimo idėją, kuri primityviųjų tautų kalbas ir jas pačias pastato netarpinį Dievo artumą, mums bus aišku, kad tokiu būdu buvo geriausiai paruošta ta dvasinė dirva, kurioje toliau augo domėjimasis primityviom tautom. Laikui bėgant, šie gausiai išbarstyti grūdai sudygo, suaugo ir gražiai pražydo, o jų vaisiai, kad ir ne jo paties surinkti, turėjo jo draugų ir jo mokinių vardus. O Hamanas galėjo pasidžiaugti, kad Herderio uolumas ir plunksna padėjo jo pasėtiems grūdams pavirsti jei ne vaisiais, tai bent žiedais.

II. J. G. HERDERIS (JOHANN GOTTFRIED HERDER)

1. Herderio jaunystė ir slaviškieji rytai. — Herderis gimė 1744 m. mažame Mohrungeno miestely, kurio gyventojai vertėsi gyvulininkyste, sodininkyste ir javų ūkiu. Biblija ir giesmynai buvo geriausi jo tėvų draugai. Rusų okupacijos (1757-1762) metu jo žvilgsnis jau krypo į tolimus Rytus. Vos septyniolikos metų jaunikaitis susijaudinęs griebiasi pirmą kartą plunksnos parašyti pagyrimo giesmę rusų carui Petrui III, kuris, vos tik užėmęs sostą, atšaukė iš Rytprūsių okupacinę kariuomenę. Tai buvo jo iki gyvenimo galo sapnuotas sapnas apie valdovą, kuris nuleidžia kruviną kalaviją ir atneša kraštui ramybę ir laimę. O meilė Rytams netrukus dar labiau sustiprėjo, kai vienas rusų kariuomenės gydytojas jį atvežė į Karaliaučių ir pagelbėjo jam toliau studijuoti.

Būdamas Rygoje, Herderis net galvojo, kad Rusijoje jis rado savo naują tėvynę. Karaliaučius ir Ryga buvo miestai, kuriuose susiformavo Herderio pasaulėžiūra, kiek ji lietė slavų ir baltų, t. y. primityviąsias tautas. Kantas ir Hamanas buvo jo mokytojai. Šio pastarojo idėjos jį pasiekė tiek per asmeninį bendravimą, tiek ir gausiu susirašinėjimu. Jos įspaudė jam žymę ir yra nepaprastai reikšmingos jo moksliniam keliui.

2. Pažiūra į kalbą ir tautų savitumus. — Herderis, kaip ir Hamanas, kalbą laiko pirmesne nei protą. Su ja žmogus gauna «dievybės kvapą, išminties sėklą ir amžiną tobulėjimą, ano žemei apvaldyti kuriančio balso aidą, dieviškąjį idėjų meną, visų menų motiną»[30]. Be kalbos protas būtų likęs negyvas, tik per ją visi jausmai sujungiami ir išjudinami.

---

[30] *Herders Sämmtliche Werke*, hrsg. von B. Suphan, XIII t., 142 psl.

Tautos mąstysena yra glaudžiai susijusi su kalba: « Kiekviena tauta kalba taip, kaip ji mąsto, ir mąsto taip, kaip kalba »[31]. Iš čia mintis apie tautų įvairumą, apie jų « tiesą, grožį ir dorumą ». « Jei kiekviena pirminė kalba, kuri yra savo krašto augalas, orientuojasi pagal gyvenamąją vietą, jei kiekviena tautinė kalba susiformuoja pagal savo tautos papročius ir mąstyseną, tai ir atvirkščiai, krašto literatūra, kuri yra pirminė ir tautinė, turi taip susiformuoti pagal tos tautos originalinę krašto kalbą, kad jos abi galutinai susilietų. Literatūra auga kalboje, ir kalba literatūroje; nelaiminga ta ranka, kuri nori jas išdraskyti, apgauli akis, kuri nori matyti vieną be kitos »[32]. Nors pažiūra apie tautos mąstysenos bei kalbos ryšius ir atsiremia Hamanu, tačiau Herderio iš čia padarytos išvados turi toli siekiančios reikšmės. Jis tokiu būdu pastatė — pats to, tur būt, nenujausdamas — aukštą gynimosi sieną po svetima valdžia gyvenančioms tautoms ir jų kultūroms apsaugoti.

Kaip griežtai priešinga yra šita mintis visokiems bandymams krikščionybę ir apskritai kultūrą perduoti kuriai nors tautai svetima jai kalba. Dėl to Herderiui kalbų daugybė yra neišvengiama ir pagirtina. Neprasmingas svetimos kalbos pamėgdžiojimas jam reiškia savitos mąstysenos išdavimą ir vergavimą kitai tautai.

Gimtoji motinos kalba yra gražiausia gamtos dovana, kuri negali būti pakeista jokia kita žmogiška dovana: « Mes esame žmonės pirmiau, negu tampame pasaulio išminčiais; mes galime taip pat jau kalbėti ir mąstyti pirmiau, negu artinamės prie filosofijos ... Gimtoji kalba — visa daugybė sąvokų, kurias mes įčiulpiame su motinos pienu, gimtoji kalba — ištisas pasaulis žinių (*Kenntniss*), kurios nėra išmoktos žinios, gimtoji kalba tai laukas, kuriame išauga visi sveiko proto veikalai, o taip pat — kokia daugybė idėjų! Tai kalnas, prieš kurį filosofinės abstrakcijos, dirbtinis, supiltas kurmio kupstas, — tėra keli nusususios dvasios lašai prieš pasaulio jūrą!... Meno (dirbtinis) pasaulis yra kaip sausas smėlis, ir tik natūralinėje dirvoje suklesti gražiausias rojus »[33].

---

[31] Ten pat, II t., 18 psl.
[32] Ten pat, II t., 19 psl.
[33] Ten pat, II t., 98 psl.

Jei mes ir toliau norėtumėm likti prie tos pat minties, turėtumėm kelti klausimą: kaip nusikalsta gamtai ir kultūrai tas, kuris tautai atima jos gimtąją kalbą. Turtingi gamtos ir kultūros lobynai tokiu būdu sunaikinami, nes kiekviena tauta tegali juos kurti tik jai savitu būdu: « Kaip skirtingos yra tautos šioje žemėje, taip skirtingas yra ir jų menas. Bet kiekviena tauta turi ugdyti savo savitą meną, nes ji tegali kurti tik jai įgimtu būdu » [34].

Kaip natūralu yra tautoms skirtis pagal jų kalbą, palinkimą ir charakterį! Jų ypatybės taip pat neturi būti nutrinamos. Kiekviena tauta turi pati savyje egzistencijos teisę ir neturi būti kitos tautos valdoma. Geroji gamta savo pramatymu pati nustatė ribas tarp atskirų tautų su jų ypatybėmis, kad duotų galimybę siekti laimės, tos tikrosios ir vienintelės žmogaus paskirties, ir kad apsunkintų « pavergiančiam despotizmui » jo darbą. Tautos visuma ir vienybė sukuria dvasią, kuri istorijos bėgyje reiškiasi kalba, menu, teise, papročiais ir stiliumi, ir idealu būtų, kad kiekviena tauta tuo pačiu turėtų ir savo valstybę: « Natūrali valstybė yra taip pat ir tauta su savo tautiniu charakteriu ».

Herderiui atrodo, kad niekas nėra taip priešinga valstybinei idėjai, kaip nenatūralus savo sienų didinimas, įvairiausių žmonių rūšių ir tautų suplakimas į vienetą, pajungtą tokiai valdžiai, kuri dažniausiai yra per silpna įkvėpti tai trapiai valstybinei mašinai išvidinės gyvybės, kuri įskiepytų jos priešiškoms dalims tarpusavio simpatijos. Šitokia valstybė yra iš anksto pasmerkta sunykti: « Kaip Trojos žirgai tokios mašinos artėja viena prie kitos, viena kitai patikrindamos nemirtingumą, tačiau be tautinio charakterio jose nėra gyvybės, o prievarta sublokštuosius tik likimo prakeikimas galėtų pasmerkti nemirtingumui; nes valstybinis menas, kuris jas iškėlė, yra tas pats, kuris žaidžia su tautomis ir žmonėmis, kaip su negyvais kūnais. Bet istorija gana dažnai parodo, kad šie žmogiškojo išdidumo įrankiai yra moliniai ir kaip senasis žemės molis lūžta arba ištyžta » [35].

---

[34] Ten pat.

[35] Ten pat, XIII t., 385 psl.: Wie trojanische Rosse rücken solche Maschinen zusammen, sich einander die Unsterblichkeit verbürgend, da doch ohne Nationalcharakter kein Leben in ihnen ist und für die zusammengezwungenen nur der Fluch des Schicksals sie zur Unsterblichkeit

Herderio idealas — priešingai Kantui — yra santvarka be valstybės, kuriai žmogus, besiekdamas laimės, turi priklausyti. Tačiau Herderis čia netenka realaus pagrindo ir svajoja apie laimingą, išmintingą, valingą ateities žmogų harmonijoje su visa broliška gimine. Reikšmingas vis dėlto yra Herderio pajėgumas įsijausti į atskirų tautų esmę ir individualybę ir iš jų esmės, iš jų istorijos suprasti jas pačias ir jų meną. Tautų individualybė, tikrai, yra klimato, vietos ir laiko, jų jėgų visumos tarpusavio veikimo sąlygojama. Tačiau nėra jokių žemesnių ar aukštesnių tautų. Tautos, su kuriomis gamta elgiasi kaip pamotė, gal būt, yra buvusios jos mieliausi vaikai; nes, «jei ji joms ir neparuošė gausios saldžių dovanų puotos, tai per kietas darbo rankas įteikė joms taurę sveikatos ir jas gaivinančios gyvenimo šilumos» [36].

Dėl to istorikas neturi teisės išsirinkti iš tautų savo ypač mėgstamas, o niekinti kitas, kurios yra nustumtos į pašalius ir «tironiškai pavergtos paliko bernais arba barbarais». Didžiausia žmogaus nelaimė ir vargas yra įpratimas į vergiją. Ji yra žmogaus padaras, žmogaus despoto, bet ne gamtos. Tenka tat gailėtis į vergiją patekusių tautų ir žmonių, o taip pat ir despoto, blogiausio vergo jų tarpe.

3. Kultūringųjų ir nekultūringųjų tautų skirtumai pagal Herderį. — Svarbu pastebėti, kad Herderis skirtumą tarp apšviestųjų ir neapšviestųjų, kultūringųjų ir nekultūringųjų tautų suprato esant ne specifinį, bet tik kaip laipsnio skirtumą. Kuri nors viena kultūra negali būti standartu visoms kitoms tautoms. Europinė kultūra tegali būti rasta tik Europoje, bet dėl to kitose pasaulio dalyse esančios tautos nėra be kultūros. Dievas įkvėpė žmogui, savo paveikslui, į sielą religiją ir humaniškumą taip, kaip gyvuliams instinktą. Bendruomeninis gyvenimas ir vėl yra paskata kultūrai. «Jei žmogus gyvena žmonių tarpe,

---

verdammen könnte: denn eben diese Staatskunst, die sie hervorbrachte, ist auch die, die mit Völkern und Menschen als mit leblosen Körpern spielet. Aber die Geschichte zeigt genugsam, das diese Verkzeuge des menschlichen Stolzes von Thon sind und wie alter Thon auf der Erde, zerbrechen und zerfliessen».

[36] Ten pat, XIII t., 335 psl.

jis negali išvengti jį formuojančios ar jį gadinančios kultūros: tradicija formuoja jo galvą ir stato jo kūną »[37].

Taigi, nėra tautų be kultūros, net ir tuo atveju, jeigu jos lieka primityvios. Kalba yra kultūros ir išminties pradžia. Dėl to kultūros randama visame pasaulyje: « Ar tos tautos [Azijos, Indijos] neturi kultūros? Man atrodo, tai viena iš gražiausių, kokių tik turi žmogaus giminė. Pažiūrėkit jų kūno sudėjimo, jų fizionomijos, jų gyvenimo būdo. Stebėkit jų papročius, jų auklėjimą, pramokit jų kalbos. Skaitykit jų poetus, įsiklausykit jų dainų »[38]. Visų pirma, tobulumo matą turi kiekviena tauta savyje ir negali būti lyginama su kitomis. Herderiui žmonijos idealai yra humaniškumas ir brolybė, ir jis net paneigia rasinius skirtingumus, kad išnyktų pagrindas tautų nelygumui.

Kiekviena tauta yra pati sau tauta, turi savo kultūrą ir kalbą. Tautų skirtingumas tėra tik vieno ir to paties paveikslo atspalviai arba atitinkamos gyvenamos aplinkos įspaudos. Visi žmonės yra to paties kamieno. Visi yra broliai, amerikiečiai ir negrai, ir « tu neturi jo pavergti, nei žudyti, nei vogti, nes jis yra žmogus, kaip ir tu esi »[39].

Tačiau ne tik visos pasaulio tautos yra lygios iš savo prigimties, bet ir kiekvienas atskiras žmogus savo tautoje turi teisę į kultūrą pagal savo veikimą, savo žinojimą ir sugebėjimus. Visų luomų ir visų tautų išprusinimas yra Herderio idealas. Tai sukliudo tironiją aristokratų, kurie, gimę be aukštesnio tikslo, gražiais kilmingumo ir narsumo vardais pasipuošę, spaudžia ir vergia su jais gyvenančius žmones.

Tikras kilmingasis ir tikras karžygys Herderiui yra ne užkariautojas, bet tas, kuris padeda ir globoja, kuris ne griauja, bet stato, kuris pajėgia padaryti iš kaimo miestą, iš paniekintos tautelės išugdyti aukštai kultūringą naciją. Net ir paklusnumas valstybės ir įstatymo ribose turi būti savanoriškas: « Tikrasis žmogus yra laisvas ir paklūsta iš gerumo ir meilės: nes visi gamtos

---

[37] Ten pat, XIII t., 349 psl.

[38] G. Gesemann, *Herders Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, žr. *Archiv für slavische Philologie*, III t., 179 psl.

[39] *Herders Sämmtliche Werke*, hrsg. von Suphan, XIII t. 257 psl.

įstatymai, kur jis juos įžiūri, yra geri, o kur jis jų nemato, ten jis išmoksta jiems paklusti su vaikišku paprastumu »[40].

Ta pačia kryptim, kaip ir pažiūra į natūralią tautų lygybę ir žmonių laisvę, formuojasi ir Herderio pamėgimas pirmapradžio, naivaus, net laukinio gyvenimo būdo. Kiekvieno veiksmo užuomazgoje Herderis randa jo paties istorijos dalį: « Kaip medis iš šaknų, taip auga menas, kalba ir mokslas iš jų pačių versmės. Sėkloje glūdi visas augalas su savo dalimis, embrione — visas gyvis su visomis savo kūno dalimis, o kiekvieno fenomeno pradžioje — visa daugybė reiškinių, kuriais tas fenomenas genetiškai išaiškinamas »[41]. Ir kai nepastebime kurio nors reiškinio užuomazgos, išleidžiame iš akių svarbiausią istorijos dalį. Kalba savo vaikystės metu buvo šiurkščios prigimties: « Tada dar nebuvo meno, mokslo, rašytojų, išminčių, kalbos menininkų: tauta buvo viskas, ir ji ugdė savo kalbą — bėdos reikalui, vėliau, po truputį, — patogumui ... »[42]

Seniausiose primityviųjų tautų kalbose, jų jausminėje formoje, galima atpažinti pasaulio rytą, kai tauta, pagal savo juslių organus, kūrė savo kalbą ausiai ir akiai. Kur jausminė gamtos vienybė ima skilti, kur poezija atsiskiria nuo žinojimo, gamta nuo meno, ten yra meno užuomazga. Kalba, kurioje ima kurtis literatūra ir raštija, netenka iš dalies savo originalumo. Dėl to « visos senosios kalbos kaip ir senosios nacijos, o taip pat ir jų kūriniai turi daugiau originalumo negu tai, kas yra nauja. Iš jų mūsų kalba gali daugiau išmokti, negu iš tų, kurioms ji yra gimininga »[43].

Ir Herderis džiaugiasi barbariškomis senųjų skaldų ir skotų dainomis, tais seniausiais paminklais, ta anksčiausia poezija ir tikraisiais kalbos pažinimo šaltiniais. Primityvi tauta jam atrodo gyvastingesnė, laisvesnė, jausmingesnė ir pajėgesnė lyriškai kurti. Ir čia jis yra užsiangažavęs visu protu ir visa savo širdimi.

Kaip Hamano mokinys, Herderis atsigręžia prieš racionalistinį šviečiamąjį amžių ir spekuliatyvinę filosofiją, kurią jis

---

[40] G. Gesemann, *Herders Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, žr. *Archiv für slavische Philologie*, I t., 119 psl.

[41] *Herders Sämmtliche Werke*, hrsg. von Suphan, II t., 62 psl.

[42] Ten pat, II t., 69 psl.

[43] Ten pat, II t., 106 psl.

mielai norėtų nuo žvaigždžių priartinti prie žmonių, kad ji galėtų pasukti nauju keliu, pasidarytų konkretesnė, gyvesnė, naudingesnė. Raidė sukausto protą, raštas užmuša kalbą ir mintį. « Ne tik kad raidės po truputį nutrina gyvuosius akcentus ir bruožus, tuos, kurie buvo praskynę kalbai stiprų priėjimą į širdį; ne tiktai, kad sumažėja tarmiškumas, o kartu su tuo ir charakteringi atskirų tautų ir giminių idiomai; bet sumenkėja ir žmonių atmintis ir jų gyvoji dvasinė galia dėl šių dirbtinių iš anksto suplanuotų minčių formos priemonių. Mokslas ir knygos būtų seniai prislėgusios žmogaus sielą, jei Apvaizda, įvairiomis naikinančiomis revoliucijomis nebūtų parūpinusi mūsų dvasiai gryno oro. Raidžių sukaustytas vargingai slenka mūsų protas; mūsų gražiausios mintys nutyla negyvuose rašto ženkluose » [44].

Dėl to raštas pasilieka mokslinio lavinimo priemonė, kaip kalba — žmoniškojo lavinimo. Rašto tradicija, kuria tauta veikė kitas tautas ir amžiai amžius, leidžia tikėti, kad « visa žmogaus giminė su laiku suras vienas kitą broliškosios tradicijos grandinėje » [45].

Kaip mokytojas visiškai taip pat galvoja ir mokinys, kai jis tautos švietimo tikslą sąlygoja gerais papročiais, menu ir dorybėmis, kurie gyvenime veda į darbą ir gerovę: « Aš sunkiai galiu įsivaizduoti, kad visos tautos su savo individais tik tam būtų žemėje, kad susidarytų sau metafizinę Dievo sampratą, tarsi be metafizikos, kuri galų gale remtųsi gal tik vienu žodžiu, jos turėtų būti prietaringais barbarais ne žmonėmis » [46]. Herderis, be to, eina dar toliau ir neigia taip pat moralinę filosofijos ir mokslinio lavinimo naudą. Tai slėgtų gerąjį sveikąjį protą praktiniame gyvenime.

4. Slavai ir Herderio tautų idealas. — Su Herderiu išauga visiškai nauja pažiūra į tautų prasmę ir esmę, į jų paskirtį, siekimus ir jų nuveiktus darbus. Jis labai gerai suvokė Prūsuose skirtingumą tautų, kurios kovojo viena su kita, arba, besigindamos, padėdamos, ar niekindamos viena kitą, augo į vieną visumą. Jis buvo tikras liudininkas, kaip galingi kilmingieji spaudė ir

---

[44] Ten pat, XIII t., 366 psl.
[45] Ten pat.
[46] Ten pat, XIV t., 35 psl.

vergė žemiausias gyventojų klases ir kaip tautos vargo po svetimųjų valdžia. Hamano idėjų pastebimai paveiktas, Herderis anksti nukreipė savo pirmuosius žingsnius į rytus. Iš Rygos jis atgręžia savo žvilgsnį į vakarus, į vokiškąsias gimines. Bet svarstyklės svyra į slavų ir baltų tautų pusę. Matydamas neturtą ir skurdą, apleidimą ir priespaudą, Herderis ima svajoti ir sudarinėti planus slaviškojo pasaulio ateičiai, save matydamas centre, tuos planus vykdant.

Slavų tautos esančios sveikos gamtos tautos, rusų valdovai esą pramatą. Petras Didysis jau buvo nujautęs, « kuo rusų nacija gali būti ir kuo bus ». Kaip didingas yra rusų valdovų uždavinys, leidžiant įstatymus atsižvelgti į kiekvienos tautos mentalitetą ir tautinius jausmus! Prūsuose tai nėra galima, nes Friedricho Didžiojo monarchija « neleidžia jokio tautinio jausmo ir neugdo jokios nacijos » [47]. Toliau Herderis ima klaidžioti ateities svajonėse sukurti rusų valstybę, kur kiekviena tauta būtų atitinkamai lavinama pagal jos charakterį, kraštą, istoriją. Klasių skirtumai turį išnykti iš tautos ir iš laiko dvasios, vietoj to reikėtų ugdyti tautinius šokius, dainas ir muziką. Slaviškos tautos, kad ir su geriausiais įgimtais gabumais, turėtų būti iš gamtinio būvio išugdytos į tautą pagal Herderio idėjas.

Herderio « slaviškųjų tautų » sąvoka apima taip pat senuosius prūsus, lietuvius, latvius, suomius ir estus, ne dėl jų gimininingumo, bet dėl vienodų gyvenimo aplinkybių ir priešingumo karingoms germaniškoms tautoms. Herderio tautų idealas yra slavų ir baltų tautos, kaip taiką mylį žemdirbiai ir ramūs amatininkai. Iš čia galima laukti Europos atgimimo pradžios. Tautų istorija turi siekti tikro žmoniškumo, humaniškumo ir viską apimančios meilės ir brolybės. Humaniškumas, aukščiausias žmonijos siekimas, į kurį ji turi eiti pagal savo įgimtus gabumus, apima taikos meilę, tautų ramybę ir religiją. Kadangi slaviškos tautos atitinka Herderio svajonę ir stovi arti humaniškumo, jos skiriasi nuo vokiečių giminių, kurios sudaro priešingą polių: jos yra užkariautojai ir prispaudėjai, kurie taiką mylinčioms slaviškoms tautoms sunkiai nusikalto.

Skyriuj apie baltų tautas jis sako: « Ak, kaip sunkiai yra prispausti vietos gyventojai, senieji, tikrieji krašto savininkai!

---

[47] Ten pat, IV t., 473 psl.

Kaip giliai jie kritę! Ar yra kur nors Europoje vieta, kur vokietis, kaip pirklys, ar kaip kilmingasis karys, ar kaip krikščionybės skelbėjas nebūtų įvykdęs žiaurybių»? [48].

Herderis tiki laiminga ateitim ir slaviškųjų tautų paskyrimu vadovauti Europai. Išvažiuodamas iš Rygos, kur Herderis tikėjosi radęs savo antrąją tėvynę, jis sako: «Kuršių žeme, vargo ir neturto krašte, laisvės ir suirimo! Šiuo metu moralinė ir literatūrinė dykuma. Ar negalėtų tai būti laisvės ir mokslo būstinė, jei tik būtų sudaryti tam tikri planai. Jei būtų galima pakreipti į minią tai, kas dabar yra kilmingųjų teisė ir galybė, tai, kas yra dabar jų mokytinė prabanga?... Koks puikus atsivers reginys, žiūrint į šias apylinkes iš šiaurės vakarų, kai jas palies kultūros dvasia. Ukraina bus naujoji Graikija: gražusis šios tautos dangus, jų linksmas būdas, jų muzikinė prigimtis, jų derlinga žemė staiga išsiskleis. Iš daugelio mažų laukinių tautų, kaip ir graikai seniau yra buvę, išaugs dorovinga nacija: jos sienos išsities iki Juodųjų Jūrų, o iš čia per visą pasaulį. Vengrija, visos tos tautos ir kai kurios Lenkijos bei Rusijos sritys bus šios naujosios kultūros dalininkės; iš šiaurės vakarų ši dvasia apims Europą, kuri dabar miega, ir ją palenks sau. Tai visa yra prieš akis, tai visa turi kartą įvykti. Bet kaip? Kada? Kas vykdys? Kokia sėkla glūdi anų tautų dvasioje, kad sukurtų joms mitologiją, poeziją, gyvąją kultūrą» [49].

Tai buvo slaviškųjų tautų nelaimė, kad jos buvo švelnaus elgesio, vaišingos svečiui net iki išsieikvojimo. Nemėgdamos plėšimo ir žudymo, jos nesiekė valdyti pasaulio. Tiesa, jos neturėjo nė karingų kunigaikščių. Netekusios savo laisvės, jos džiaugėsi, galėdamos ramiai gyventi savo žemėje. Tai buvo pagrindas, kad «daugelis tautų, o ypač vokiškosios giminės joms sunkiai nusikalto». Tačiau istorijos ratas pasisuks. Vietoj karingosios dvasios Europoje vis labiau ir labiau įsipilietins darbštumas ir taika. Ir dėl to anksčiau buvusios laimingos slavų tautos vėl pabus kaip iš ilgo miego.

Tiek toli eina Herderio viltys ir ateities svajonės. Tačiau, laikui bėgant, jo pažiūros blaivėjo. Jaunatvės svajonės užsimiršo. Pasikeitimai, įvykę slaviškose valstybėse, svarbiausia

---

[48] Ten pat, XIV t. 270 psl.

[49] Ten pat, IV t., 401 ir sek. psl.

Lenkijos padalinimas, parodė, kad slavų negalima laikyti Europos vadovais. Gyvendamas Weimare, Herderis mažiau bepuola vokiečių pamėgimą kariauti bei grobti, o kaltina dėl slaviškųjų tautų sunykimo netvirtą konstituciją ir jų magnatų nusikalstamą minkštumą ir prabangą. «Šaunaus narsumo tautoms niekad netrūko; bet trūko kieto, įžvalgaus nusistatymo, ištikimybės ir sutarimo» [50].

5. *Skyrius apie baltų tautas veikale «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit».* — «Lietuviams, kuršiams ir latviams» Herderis duoda skyrių savo veikale *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit.* Baltų tautas jis mini po baskų, galų, kimbrų ir suomių, t. y. tautų, kurios mažiau ar daugiau kentėjo vokiečių valdžioje. Šitas paskirstymo principas pabrėžiamas pabaigoje skyriaus apie baltus: «Mūsų žvilgsnis pakankamai ilgai buvo susitelkęs ties prispaustomis, pavergtomis ar išnaikintomis tautomis; leiskit dabar pažvelgti į tas, kurios anąsias spaudė ir vergė» [51]. Po to jau seka vokiečių tautos.

Lietuvių, kuršių ir latvių kilmė esanti nežinoma. Į jų gyvenamas vietas jos buvo greičiausiai atstumtos kitų tautų, iki jų toliau nebebuvo galima pastūmėti. Taip pat ir jų kalba esanti nežinomos kilmės. Ji esanti labai sumišusi su kitomis kalbomis, bet turinti savo savitą charakterį ir esanti «greičiausiai duktė kurios nors labai senos motinos, kuri čia atkilo iš tolimųjų apylinkių» [52].

Šitų tautų likimas buvo nulemtas jų geografinės padėties, būtent, jos tarp gausių vokiečių, slavų ir suomių giminių: «Taikioji latvių giminė, niekur plačiai neišsiskleidusi, neišprususi, buvo daugiausia, kaip ir jos kaimynai prūsai, žinoma iš to prievartavimo, kurio patyrė visi šio pajūrio gyventojai iš dalies iš naujai atsivertusių lenkų, iš dalies iš Vokiečių ordino ir tų, kurie atėjo jam į pagalbą. Žmonija yra sukrėsta, matydama atkakliuose ilguose karuose čia pralietą kraują, iki pagaliau senieji prūsai buvo visiškai išnaikinti, o kuršiai ir latviai pavergti, kur jie ir dabar dar kenčia» [53]. Pažymėtina, kad Herderis ir kuršius vaiz-

---

[50] Ten pat, XXIII t., 431 psl.
[51] Ten pat, XIV t., 270 psl.
[52] Ten pat, XIV t., 269 psl.
[53] Ten pat.

duoja kaip pavergtus. Iš tikrųjų, kuršiai gyveno Kuršių Neringoje, kuri priklausė Prūsų karalystei. Pavergimas čia reiškia greičiausiai tai, kad tos tautos buvo palenktos kilmingųjų valdžiai, nuo kurių ir latviai daugiausia kentėjo.

Herderis baigia šį skyrių su įsitikinimu, kad tiek baltų, tiek slavų tautas laukia laiminga ateitis: «Gal būt, praslinks šimtmečiai, kol ji [baudžiava, vergija] bus nuo jų nuimta, ir tie, kurie toms ramioms tautoms atėmė kraštą ir laisvę, atsilygindami už žiaurumus, iš žmoniškumo jas atstatys iš naujo džiaugtis ir naudotis geresne laisve»[54]. Čia baigiasi jau anksčiau minėtas, Herderio vėliau modifikuotas, nusiskundimas vokiečiais, kaip teisėtų krašto gyventojų prispaudėjais. Tačiau aišku, kad Baltijos pajūrio tautų likimas, liūdna žmonijos istorijos paraštė, tik tada pasikeis, kai kaimyninės tautos, kelyje į žmoniškumą, pakeis taip pat ir dorybės bei taurumo sąvokas.

Bet vokietis išmoko kai ko ir iš slavų. Kimbras ir latvis būtų galėję būti graikais, jei jų padėtis tarp tautų būtų buvusi kitokia. «Mes turėtumėm būti patenkinti, kad tautos tokio stipraus, gražaus, tauraus sudėjimo, skaisčių papročių, gyvo proto, garbingo būdo, kaip vokiečiai kad buvo, bet ne hunai ar bulgarai, kurie užkariavo romėnų pasaulį; tačiau dėl to jas laikyti Dievo išrinktąja Europos tauta, kuriai dėl jos įgimto kilmingumo turėtų paklusti pasaulis ir kuriai dėl to kitos tautos esančios paskirtos būti tarnais, tai būtų netaurus barbaro išdidumas. Barbaras viešpatauja: išlavintas užkariautojas stato»[55]. Dorinių vertybių pakeitime ne paskutinę rolę suvaidino ir religija, kuri Herderiui savo tolerancija artėja į bendruomeninį deizmą[56].

Herderio įspėjimas istorikams neturėti «mėgstamų» tautų

---

[54] Ten pat, XIV t., 270 psl.

[55] Ten pat, XIV t., 289 ir sek. psl.

[56] «Das Zeichen war jetzt prächtig aufgerichtet,
Das aller Welt zur Trost und Hoffnung steht,
Zu dem viel Tausend Geister sich verpflichtet,
Zu dem viel Tausend Herzen warm gefleht,
Das die Gewalt des bittren Tods vernichtet,
Das in so mancher Siegesfahne weht;
Ein Schau'r durchdringt des wilden Kriegers Glieder:
Er sieht das Kreuz, und legt die Waffen nieder».
(Ten pat, XIV t., 289 ir sek. psl.).

turi tikslą neleisti nuvertinti slaviškųjų tautų, kurioms padėties ir aplinkybių buvo atimta laimė ir garbė.

6. Skyrius apie senuosius Prūsus veikale « Adrastea ». — Prie senųjų prūsų klausimo Herderis dar kartą grįžta 3-jame savo veikalo *Adrastea* tome. Skyrius *Eigne Gemälde aus der Preussischen Geschichte* seka kitą — *Preussische Krone* — kaip jo betarpis priedas.

Tautas ir laikus stebinčiam Herderio žvilgsniui Prūsai atrodo kaip natūrali tautų siena ir kryžkelė. Jie atkeliavo iš Azijos į Europą, bet kadangi nesiveržė prie Dunojaus, turėjo pasiekti Baltijos jūrą. Čia buvo išsiskyrimo kryžkelė. Tie, kurie nenorėjo ar negalėjo keliauti toliau, įkūrė čia savo sodybas. Tačiau kiti grįžo nuo jūros ir pasuko link Romos imperijos. Dėl to nėr pasaka tvirtinimas, kad tautos iš prūsiškųjų apylinkių nugalėjo pietus ir kartu su Romos imperija sukūrė Europą. Šitų kraštų pati padėtis paverčia tą pasaką tiesa. Gotai, vandalai, langobardai, geruliai yra tautos, kurios traukė per šias vietas. Ir kiekviena iš jų palieka savitą paveikslą istorijoje.

Prūsai nėra vien pereinamas kraštas tautų kraustymosi metu, bet labai ankstyvos kultūros kraštas. Gintaro prekyba davė tam paskatos. Jo atsiradimas minimas net senųjų graikų padavime. Jaunas Apolo sūnus važiuoja saulės vežimu, bet nepasiekia kelio galo, Okeano, ir krinta nuo vežimo į Eridaną, Baltijos jūrą. Jo liūdinčios seserys pavirsta palmių medžiais ir verkia saulės spindulyje auksinėmis ašaromis — gintaru. Taip pat ir šiame padavime Herderis mato Baltijos jūrą kaip ramybės motiną: « Saulės šventykloje Faetonas aplanko savo tėvą, melsdamas patenkinti jo didelį prašymą: šis pažada ir ištesi, ką buvo žadėjęs. Džiūgaudamas kopia jaunikaitis į vežimą. Jo kelio viršūnėje žirgai įšėlsta; visos Europos upės — Dunojus, Reinas — dega; Žemė ir Okeanas maldauja jį, bet tik prie Eridano pasauliui dovanojama ramybė. Ten išauga giraitė su tekančiu auksu. O Faetono draugas Cygnus pavirsta gulbe, kuri plaukioja po Eridaną ir apverkia savo draugą. Kuriam šiaurės kraštui skyrė graikai tokį padavimą? Daugelis žemdirbių padavimų kilo iš čia; krašte, kur teka gintaras, turėjo gyventi palaimintieji dievai arba laimingieji žmonės »[57].

---

[57] Ten pat, XXIII t., 464 psl.

Šitas padavimas Herderio versijoje — Baltijos jūra kaip pasaulio ramybės versmė, giraitė, tikrai sakant Prūsai, su tekančiu auksu, palaimintaisiais dievais ir laimingaisiais žmonėmis — įgauna panašumo į rojų. Senieji graikai ne tik savo pasakose garbino gintaro kraštą, bet ir patys atėjo čia, kad galėtų prekiauti ta plačiai išgarsėjusia preke. Ši prekyba kėlė apylinkių kultūrą. Herderis prisimena ir Tacitą, kuris kalbėjo apie žemdirbių germanų gimines, kurios gyveno prie Baltijos jūros ir rinko gintarą iš jūros gelmių. Tik Herderis abejoja, ar čia tikrai turima galvoj germanai, nes Tacitas jų kalbą rado panašią į britų. Bet jis džiaugiasi ir didžiuojasi, kad «istorikas juos žymi kaip kultūringą tautą»[58]. Ir prūsai ne tik patys buvo kultūringi, bet skleidė savo kultūrą ir kaimynams suomiams. «Kai kitos vokiečių giminės žygiavo kariauti ir plėšti, jie gyveno pajūryje, kol buvo nugalėti, darbštūs ir ramūs. Gintaro prekyba tuo būdu — šiaurė tuomet tebebuvo laukinė giria, — anksti pakėlė šios Baltijos tautelės kultūrą»[59]. Senųjų prūsų kultūra čia suprantama, aišku, Herderio prasme, būtent, kad jie neturėjo jokio polinkio kariniams užsimojimams. Baltijos pajūrio tauta lieka ištikima gintaro prekybai: «Tai buvo, vienbalsiu istorikų liudijimu, švelni, gailestinga tauta, kuri vargą kenčiančiam ėjo į pagalbą ir niekam nebuvo priešas; tik bėdos verčiama pasidarė karinga»[60].

Taiką mylinčios, kaip prūsai, buvo taip pat ir jų artimiausios gimininingos tautos: «Iš vienos pusės, vargu galėtų būti švelnesnis vaizdavimo būdas kalboje ir poezijoje, kaip jų ainių, vadinamųjų lietuvių ir latvių: jų dainos yra idilės, išdainuojamos vienatoninėmis švelniomis melodijomis; medžių ir laukų poezija buvo jų religija ir namų gyvenimo būdas. Jų kalba pilna maloninių diminutyvų; jų charakteris yra subtilus, taurus, švelnus»[61].

Senųjų prūsų kultūrai, tauriems papročiams ir švelniam charakteriui nusikalto — Herderio supratimu — ir vėl vokiečiai, kurie tęsė jau lenkų pradėtus karo žygius į Prūsus. Priešų spaudžiama, taikioji valstybė turėjo kariškai susiorganizuoti ir su baisia jėga priešinosi pirmiau lenkams, paskui per pen-

---

[58] Ten pat.
[59] Ten pat.
[60] Ten pat, XXIII t., 465 psl.
[61] Ten pat, XXIII t., 466 psl.

kiasdešimt metų Vokiečių ordinui. Net pati jų religija pasidarė karinga; Krivis, jų vyriausiasis kunigas, dievų reiškėjas, priešams buvo žiaurus druidas. Kaip šios religijos steigėjas yra minimas Vaidevutis; jo vardas galėtų reikšti mokslo atstovą arba ginčo vadovą; jis buvo savo tautos Likurgas, jo Romuva buvo taip gerbiama šventovė, kaip niekad nėra buvus jokia graikų šventovė. Su uolos kietumu tauta laikėsi savo religijos ir kalbos; nebuvo kovojama kietesnių kovų, kuriose prūsai nebūtų gynę savo laisvės, kalbos, krašto ir tvarkos. Kai vienuoliktajame amžiuje Romuva buvo lenkų išgriauta, Krivis pasitraukė į Lietuvos krašto vidų ir įkūrė ten naują Romuvą; pagaliau Allups, paskutinysis krivis, penkioliktajame amžiuje pareiškė, kad jo dievai jam liepė pasidaryti krikščionimi, nes jie daugiau negalėję jo apginti. Eilė nuostabių šitos istorijos scenų sudarytų ištisą tautinę galeriją, kurioje išryškėtų švelniausias taurumas šalia laukinės narsos. Karo paveikslai kaitaliotųsi su idiliškomis scenomis. Jei prūsai būtų turėję savo meno laikotarpius, kaip olandai, italai, tikriausiai jų menas būtų reiškęsis gamtovaizdžiais, karo ir jūros paveikslais; liūdniausiame pajūryje dėl savo gyventojų charakterio jie būtų tapę idiles »[62].

Taip kyla Herderio vaizduotėje spalvingiausi meno ir kultūros paveikslai iš senųjų prūsų istorijos ir likimo. Jis džiaugiasi visa širdimi, kai randa prūsų praeityje ko nors švelnaus, ramaus, idiliško. Tai atitinka jo nusiteikimus, jo humaniškumo idealą. Ir kai jis vaizduoja riterių ordino įvykdytą istorijos posūkį, jis tuojau jam pateikia neatliktų kultūros ir meno darbų sąskaitą.

Kultūrinė ordino pažanga nesukelia jam jokios pagarbos, o tik paniekos. Nes Herderis, ištikimas savo tautų ir humaniškumo idealui, nepajėgė įžiūrėti jokių kultūrinių laimėjimų tarp karo veiksmų. « Laikai akiplėšiškos narsos, kuriuos Vokiečių ordinas išgyveno Prūsuose, nėra verti jokio teptuko »[63]. Tuo jis ir baigia Vokiečių ordino viešpatavimo epochą. Dėmesio vis dėlto sulaukia tie darbai, kuriuos čia atliko su ramiu darbštumu vokiečių ir olandų kolonistai, o taip pat ir puikieji gotikos pastatai, kuriuos sukūrė svetimieji menininkai ordino viešpatavimo metu.

Nauja epocha Prūsuose Herderiui prasideda su reformacija,

---

[62] Ten pat.

[63] Ten pat, XXIII t., 466 ir sek. psl.

kai išryškėja religinė katalikiškojo ordino nepakanta. «Reformacija įsigalėjo Prūsuose su lengvumu, beveik neturinčiu sau pavyzdžio. Vos spėjo aukštasis ordino magistras padėti savo rūbus, kai tauta tuoj pritarė jam, pereidama į liuteranizmą, tarsi ji būtų grįžusi į savo seną tikėjimą; ta pati tauta, kuri taip atkakliai kovojo su krikščionybe. Ordino valdoma ji pasidarė lankstesnė, evangelikų pamaldos lengvai įsigiedojo į ją. Nes vargu kuri kita tauta Europoje būtų taip prisirišusi prie savo dainų, kaip ši. Dabar vietoj tų senų dainų tautos ausį palietė religinės giesmės. Net prūsų poetų dainose, kaip pavyzdžiui, Simon Dach arba Alberti, ryškėjo tas pats senasis tautos charakteris: baisus rimtumas ir švelnus skundas»[64].

Tylus charakteris, iš senųjų prūsų paveldėtas, išryškėja ir Rytprūsių mokslo darbų pobūdyje. O vyriausybė tą bruožą parodo, sujungdama energingą veiklumą su ekonomiškumu.

«Iš pačių seniausių laikų, įvairių įvairiausiais laikotarpiais, šitos tautos buvo ir paliko darbščios bitės, kaip jas vadino jau Vaidevutis. Pajūris su čia įtekančiomis upėmis skatina jas į tai, o taip pat nemažiau ir krašto sąlygos bei galimybės. Šiaurės kraštuose visi gyvena iš darbo, visi turi mažu tenkintis, dėl to Baltijos jūros pakraščiuose, visur, kur kilmingieji nespaudė žmonių, iškilo prekybiniai miestai, sumanios tautos. Zundo apsupta Baltijos jūra turėjo būti saugi jūra, laisva vieta prekybai, kurioje joks vikingas neįstengė naikinti, grasinti arba skelbti griežtus įstatymus»[65].

Mes matome, kad pagal Herderį, visą Prūsų istoriją žymi tam tikra linija. Ji eina per gražiai gamtos apdovanotą kraštą, kuris dėl palankios padėties buvo skirtas būti kultūringas, per senųjų prūsų laikus, per reformaciją iki dabarties. Nėra jokios spragos tarp istorijos ir krašto atstatymo. Kad ir turi iškristi iš istorijos ordino kovų šimtmečiai, tačiau pati senprūsių tauta yra ryšys tarp proistorės ir dabarties. Ši pažiūra trunka visą XVIII amžių ir su L. Rėza žengia į XIX amžių.

Nėra taip pat jokio skilimo tarp paskirų Prūsų karalystės tautų. Herderis kartą yra pažymėjęs lietuvius ir latvius kaip senųjų prūsų ainius. Palikimas, istorija, likusi neatbaigta senoji

---

[64] Ten pat, XXIII t., 467 psl.
[65] Ten pat, XXIII t., 468 psl.

prūsiškoji kultūra Herderiui yra senųjų prūsų atžala, ir jis čia nejaučia jokios prarajos tarp jo laikų vokiškosios ir jau išmirusių prūsų kultūros. Reformacija jam buvo susitaikinimas, kovos sustabdymas tarp valdančiųjų ir valdomųjų. Karalystės įkūrimas jam reiškė ne tik savyje kovojančios ordino valstybės iškėlimą į savarankiškumą, bet taip pat ir senosios prūsiškosios valstybės. Su šitokiu nusistatymu, kuris buvo bendras visam šimtmečiui, Herderiui nebuvo sunku žengti žingsnį į rytus ir leisti svarstyklėms nusverti į slaviškųjų tautų pusę. Kaip būtų jautęsis Herderis, jei jis būtų pergyvenęs Laisvės kovas? Prūsai nebebuvo jau tauta ar valstybė XVIII amžiaus prasme, bet virto sąmoninga vokiečių valstybe, kur lietuviai buvo laikomi svetima tauta ir turėjo būti vokietinami.

Atsižvelgdamas į naujas aplinkybes, Herderis turėjo persiorientuoti politiškai. Į Austriją ir Brandenburgą jis žiūri kaip į jungtinę Europos pusiausvyros jėgą ir skiria jiems tarptautinius uždavinius, kuriuos anksčiau savo jaunystės sapnuos buvo skyręs slavų tautoms. «Ar mes neturėtumėm dėkoti Apvaizdai, kad ji, anksčiau negu žmogiškoji akis galėjo įžiūrėti reikalingumą, tyliai pasodino medį [Prūsų karalystę], kuris visą šimtmetį, stiprių audrų blaškomas, augo, kad, susijungęs su Austrija [kurios Brandenburgas yra natūralus sąjungininkas], galėtų tapti tos galybės dalimi, kuri vėliau padės apsaugoti tiek didžiulį visų vokiškųjų tautų kraštą, tiek šiaurės valstybes nuo juos spaudžiančių svetimųjų tautų ir kalbų. Jei šita tarpinė jėga pakryptų į šiaurę, Austrija į pietus, kas nutiktų Vokietijai? Vakarų prekybos tautos niekad nebūtų gelbėjusios. Nedrauginga dėl to yra politika tų, kurie laiko Austriją ir Prūsus amžinais varžovais, niekad nesutaikomais priešais. Nesantaika, kuri juos skyrė, beveik užgeso, ir galima netrukus tikėtis tokių laikų, kai juos nuoširdžiai sujungs bendras interesas, bendrai Europos gerovei ir vokiečių bei iš vokiečių kilusių tautų išlaikymui. Dėl šito visai žmonijai naudingo siekimo mes linkime kiekvienam prūsui susidaryti platesnę, gilesnę bazę, kad ši Europos gerovei reikalinga našta nepasidarytų per daug slegianti krašto valdiniams»[66].

Šitais žodžiais Herderis baigia skyrių apie Prūsų karalystę. Kitame skyriuje apie senuosius prūsus teberandame nusistatymą

---

[66] Ten pat, XXIII t., 462 ir sek. psl.

prieš Vokiečių ordiną, bet ne prieš vokiečius apskritai, kaip tai galima buvo matyti jo veikale *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit.* Vokiečių ordine Herderis matė nesutaikomus senųjų prūsų priešus ir išsigimusius katalikybės apaštalus. Bet jis neįstengė įžiūrėti riterių ordino žygiuose vokiečių indėlio. Jis buvo įsitikinęs, kad be Vokiečių ordino sunykimo nebūtų buvę reformacijos, o tokiu būdu nė prūsų valstybės. Tačiau iš tikrųjų valstybė buvo pagrįsta ordino nuveiktais darbais.

7. Herderis ir lietuvių liaudies dainos. — Herderio akyse lietuviai ir kitos baltų tautos buvo ginklo jėgos ir kilmingųjų galybės pavergta tauta. Iš prigimties sveika, geraširdė, pajėgi, likimo buvo priversta gyventi primityvų gamtinį gyvenimą ir išsaugojo pirmapradę elementarinę kultūrą. O Herderis mėgo primityvias laukines tautas ir jų nedirbtinę poeziją. Juo gyvesnė, juo laisviau besireiškianti tauta, juo gyvesni jos pajautimai, juo energingiau ir atviriau jie reiškiasi dainoje. Tai glūdėjo jaunatviškoje abstrakcijų nesugadintoj vaizduotėj. Tai glūdi dar iki dabar nesugadintose gamtos tautose. Jų poetai atkuria savo dainose gyvenamą ir negyvenamą aplinkos pasaulį betarpiškai tokį, koks jis atsistoja prieš jų akis. Tai patraukia Herderį. Visų pirma jis randa ypač šiauriniuos kraštuos, kurie palyginti vėlai įžengė į istoriją, gausiai mitų, dainų ir padavimų.

Mitologijoje Herderis tikėjosi rasiąs istorijos filosofiją, iš ten galėsiąs pažinti « tautos dvasią, jos pažiūras į dievus ir žmones, jos pomėgius bei aistras meilėje ir neapykantoje, jos lūkesčius šiapus ir anapus karsto »[67]. Tiek daug, jam atrodė, glūdėjo liaudies poezijoje. Jis vertino ją ne tik kaip meną, ne tik kaip tikrosios poezijos versmę, bet kaip priemonę pažinti tautoms, jų mąstysenai, jų pajutimo būdui ir jų esmei. « Tai galima geriausiai matyti įvairių sluoksnių, net įvairių regijonų ir tautų dainose ; tai parodo piemenų tautų dainos, karingųjų tautų karo dainos, net jų meilės dainos, kurios pastato prieš akis visą savitą pasaulį jausmų ir pažiūrų į aplink esančius daiktus. Liaudies dainos sudaro gražų rinkinį tam, kuris moka jomis naudotis, o suprantąs, istorijoje ir geografijoje nusimanąs skaitytojas matys

---

[67] Ten pat, XIV t., 382 psl.

šiam rinkiny ir jo galutinį tikslą, t. y. perteikti gyvus įvairiausių tautų ir laikų jausmų ir pažiūrų paveikslus »[68].

Grįžimas į liaudies dainas ir apskritai į pirminę liaudies kūrybą sudaro galimybę poezijai atgimti ir išsigelbėti iš netikrumo, silpnumo ir dirbtinumo. Šita versmė skaidriausiai teka senose tautose, kurios dar yra dainuojančios, kurios savo mokslą, religiją, sielos virpėjimus, nuostabią senovę, savo gyvenimo džiaugsmus ir skausmus surenka liaudies poezijoje. Laisvės, džiaugsmo, dainos meilė yra gamtos dovana, ir priešingai, amatai padaro žmogų uždarą, nepasitikintį, nebylų.

Čia ir buvo iš anksto užbrėžtas kelias į primityviąsias baltų tautas. Tačiau pačios šitos tautos neturėjo daug nuopelnų, kad Herderis pralaužė čia minėtą kryptį į liaudies poeziją. Rygoje Herderis ėmė rodyti ypatingo intereso Baltijos tautų liaudies poezijai. Jis ir Hamanas apie tą patį laiką (1765) stengėsi pramokti latvių kalbos, kad jiedu tokiu būdu galėtų arčiau prieiti prie tautos esmės. Rygos laikais rašomi fragmentai apie naujesniąją vokiečių literatūrą, kurie vis iš naujo pabrėžia poezijos natūralumą ir primityvumą ir pasisako prieš sekimą ir vergišką svetimųjų pavyzdžių kopijavimą. Ar vokiečių liaudies dainos tuo metu buvo Herderiui žinomos, neatrodo tikra. Bet į lietuvių ir latvių liaudies dainas viešoji nuomonė anksti atkreipė dėmesį. Latvis Gotthard Stender 1761 m. paskelbė latvių gramatiką ir atspausdino kaip kalbos pavyzdžius liaudies dainų. Jis išreiškė dėl to džiaugsmą, nes Latvijoje latviškos liaudies dainos buvo jau beišnykstančios.

Lietuvių liaudies dainos viešumai buvo jau anksčiau (1747) Ruigio paskelbtos. Tokiu būdu Herderis jau rado atspausdintų, kad ir nelabai gausiai, liaudies dainų. *Fragmentuose* (1767) jis pats pirmą kartą atkreipė dėmesį į liaudies dainas, o kartu ir paragino atsidėti tirti visų kraštų kultūrai. « Tarp skytų ir slavų, vendų ir čekų, rusų, švedų ir lenkų dar galima rasti jų protėvių pėdsakus. Jei kiekvienas, pagal savo išgales, pasirūpintų susipažinti su senomis tautinėmis dainomis, galėtų ne vien giliai įsijausti į poetinę protėvių mąstyseną, bet rasti tokių kūrinių, kurie, kaip, pavyzdžiui, abi latvių dainos, kurias pristatė *Literatūros Laiškai*, galėtų eiti greta puikiųjų britų baladžių, truba-

---

[68] Ten pat, XIII t., 329 ir sek. psl.

dūrų dainų, ispanų romansų arba net greta iškilmingųjų senųjų skaldų sagų; o ta tautinė poezija galėtų būti latvių dainos, arba kazokų dūmos, arba Peru, arba Amerikos dainos. Bet jei niekas nenorės, tuomet tebūnie! Prisitaikykit esamiems laikams, kur filosofijos šviesa išvaiko šventuosius poezijos šešėlius, ir dainuokit mūsų grynajam protui »[69].

Čia minimos latvių dainos iš tikrųjų buvo lietuvių liaudies dainos, kurias Lessingas išspausdino 33-jame laiške, skirtame naujausiajai literatūrai. Tą pačią klaidą Herderis padarė ir savo *Ištraukoje iš laiškų apie Osiano ir senųjų tautų dainas*: «Jūs jau pažįstate abi latviškas daineles, kurias Lessingas minėjo savo *Literatūros Laiškuose*, pasiėmęs iš Ruigio, ir žinote, kiek daug jose glūdi jausminio kalbos ritmo »[70]. Bet savo *Liaudies Dainų* leidinyje Herderis jau skiria lietuvių liaudies dainas nuo latvių. Spėjimas, kad Herderis lietuvių dainas pažymėjo kaip latvių, gavęs įspūdžio, jog lietuviai turėję blogą vardą Rygoje, neatrodo turįs pagrindo. Pats Wegneris negalėjo įrodyti tiesioginių Herderio santykių su latvių tauta. Lietuvių ir latvių liaudies dainos buvo supainiotos greičiausiai dėl abiejų tautų artimos giminystės ir bendrai vartojamos sąvokos «latvių tautos» «baltų tautoms» pažymėti.

Kad galėtų įvykdyti savo planą — išleisti liaudies dainas, Herderis kreipėsi 1773 metais į Rygos leidėją Hartknochą, kuris kartu buvo ir jo draugas, ir įteikė jam liaudies dainų tomelį. Po ilgesnio svyravimo tačiau savo rankraštį atsiėmė. Laikas nebuvo palankus skelbti liaudies dainoms. Dėl jų Herderis buvo Schlötzerio ir Nicolai aštriai užpultas. Tasai, laikydamasis šviečiamojo amžiaus kelio, aiškiai turėjo galvoje Herderį, užpuldamas «naują teologų rasę ... kuriems liaudies dainos, gatvėse ir žuvų turguje skambančios, atrodo taip pat įdomios, kaip ir dogmatika »[71].

Suplanuoto dainų rinkinio įvade Herderis polemizuoja su savo oponentais ir vertina pažinimą svetimųjų «laukinių ar puslau-

---

[69] Ten pat, V t., 170 psl.

[70] A. Wegner, *Herder und das lettische Volkslied*, Langensalza 1928, 27 ir sek. psl.

[71] R. Haym, *Herder nach seinem Leben und seinen Werken*, Berlynas 1880, I t., 607 psl.

kinių tautų », kurias pirma reikia išgirsti, « prieš jas smerkiant ». Herderis nori pažinti svetimas primityvias tautas iš jų esmės, bet visai nesirūpina nereikšmingomis išorinio tų laukinių ir puslaukinių gyvenimo smulkmenomis. « Ne tik kalbėti, ką jų kraštas duoda ir kaip jie dar geriau galėtų būti vergiami, išnaudojami, kankinami, tvarkomi ir gadinami; ne tik kalbėti apie juos, kokie jie nėra — žmonės kaip ir mes! Policinės tautos!! ir Krikščionys!!! — bet kokie jie yra. Pamatyti tikrą jų mąstymo būdo, jų jausmų, jų sielos, kalbos paveikslą ir ne iš svetimų « paplavų », kaip malonėtų koks keliaujantis europinis kvailys, — bet patiekti jų charakteringas tikras savybes ir pavyzdžius, — ir štai mes esame prie jų dainų! »[72].

Atsiskaitymas su oponentais iš švečiamojo amžiaus ir apskritai su laiko dvasia buvo kartu ir mažųjų Baltijos tautų gynimas, kurias Herderis pažinojo iš savo intuicijos. Jis taip pat žinojo iš savo paties tėviškės, kaip ir visi jo amžininkai, tą paniekinimą, kuris joms apskritai buvo rodomas. Šitos mažos, pavergtos ir neįvertintos tautos žadino jam užuojautos. Vaizduodamas tautas jų dainose, jis bandė pažadinti prisiminimus savo buvusio susižavėjimo slavais: « Į savo pasaulio planą aš įtraukiu visų pirma mažąsias tautas, kurios gyvena su mumis ir tarp mūsų. Visas Baltijos jūros pakraštys yra gyvenamas tautų, kurių istorija neabejotinai geriau išaiškinta negu jų psichologija, tikrasis jų kalbos ir jų mąstysenos liudininkas. Vendai, slavai, senprūsiai, lietuviai, latviai, estai, net iki pat fryzų, — sugretinkime jas su tomis tautomis, kurias mes labiau pažįstame, pavyzdžiui, Islandijos tauta, — kas, pasirėmęs jų mąstysenos ir kalbos pavyzdžiais, galėtų jas lyginti? »[73].

Herderis pageidauja, kad dvasininkai atsidėtų studijom nepastebėtų tautų kalbos, papročių, mąstymo būdo ir savo darbus galėtų dar praplėsti papildymais visur ten, kur « su gramatika ir mažais pavyzdžiais padaryta gera pradžia ». Jo didžiausias noras yra matyti surinktas, kaip galima tiksliau, visas liaudies dainas, mitologiją ir pasakas, kas tik yra turėję įtakos tautų charakteriui. Skamba kaip tikrai karštas maldavimas, kai Herderis,

---

[72] *Herders Sämmtliche Werke*, hrsg. von B. SUPHAN, XXV t., 81 ir sek. psl.

[73] Ten pat, XXV t., 83 psl.

po liūdnų patyrimų, kuriuos jis, užsidegęs liaudies poezija, turėjo patirti, sako: «O tiems, kurie yra arti viso to, kaip lengva, kaip malonu! Gal koks mažas užrašas arba bent pastangos pranešti tai, kas jau anksčiau užrašyta — ar galiu prašyti? galiu tikėtis?» [74]. Jis pats tačiau nebematė prinokstant savo pasėlio. Vaisiai teko vėliau tautotyros mokslui.

Toje pačioje prakalboje Herderis lenkia mūsų dėmesį į poezijos natūralumą ir tikrumą: «Jaunasis lapis, kuris vietoje Veneros kalbasi su savo elniu, kuris kaip ir visi kiti, savo judesius vaizduoja simptomais, nuo saulės, nuo jūros krypsta į medį, į varną, į antį, ir visą laiką mini savo mylimąją, — jie vaizduoja meilę septyneriopai tikriau, o tai reiškia, jie kuria gražesnes meilės dainas, negu saldžiausias Sapho sekėjas dirbtinėje odėje, kurdamas pagal visas taisykles. Lietuvė mergaitė, kuri atsisveikina su visais savo namais ir visą vedybų pasaulį vaizduoja, kaip ji mato ir jaučia, yra didesnė poetė, negu įmantriausias atsisveikinimo kalbos fabrikantas, nes prie jo kalbos prilipęs visas jo pultas, ir [jo poezija] nieko daugiau kaip pultas» [75]. Pažymėtina, kad šita prakalba, paminėjusi ir mažas tautas, atspausta ne rinkinio pradžioje, bet antroje ketvirtosios knygos dalyje. Herderiui atrodė išmintinga, žinant anų laikų opoziciją, rinkinį pradėti vokiečių ir anglų dainomis. Lietuvių bei latvių dainos randamos tarp šiaurės kraštų dainų.

Planas paskelbti liaudies dainų rinkinį buvo tik atidėtas, bet jo neatsisakyta. 1775 m. birželio mėn. 18 d. laiške Hamanui Herderis sakosi skaitęs Kreutzfeldo rinkiny keturias gražias lietuvių dainas: «Jos turi būti mano *Liaudies Dainose*, o, kad jis tik turėtų jų daugiau». Savo draugų verčiamas išleisti *Liaudies Dainas*, Herderis 1778 m. imasi paruošiamojo darbo. Hartknochas per savo Rygos pažįstamus Hupelį ir Nesslerį bus jam įsiūlęs dar estų, latvių ir rusų dainų, nors dainų leidimas jam ir buvo atimtas. Herderis gavo iš jo taip pat atitinkamas gramatikas, tarp kurių buvo ir Ruigio lietuviška gramatika ir žodynas. *Liaudies Dainos* pasirodė dviem tomais 1778-1779 m. ir dviem dalimis, be autoriaus pavardės.

---

[74] Ten pat ir sek. psl.

[75] Ten pat, XXV t., 87 ir sek. psl.

Nuo lauktos polemikos Herderis ginasi tik atskirų žymių vyrų pareiškimais apie liaudies dainas. Lietuvių dainų reikalui jis cituoja Lessingą: «Jūs čia patirsite, kad poetai gali gimti kiekvienoje vietoje, ir gyvas pajautimas nėra vien išauklėtų tautų privilegija. Ne per seniai sklaidžiau Ruigio lietuviškąjį žodyną ir jo *Kalbos Svarstymų* (*Betrachtungen der littauishen Sprache*) gale užtikau tokią čia tinkančią retenybę, kuri be galo man patiko. Kelios lietuviškos dainos, arba dainelės, kurias dainuoja savo tarpe paprastos mergaitės. Koks naivus sąmojus! Koks žavus paprastumas!»[76]. Ir toliau, nurodydamas Ruigį, sako: «Pamaldusis vyras atsiprašinėja, kad jis skelbiąs tokius menkniekius. Manęs jis būtų turėjęs atsiprašyti, kad jų nesurinko daugiau»[77]. Įdomu, kad ginčas dėl lietuviškų dainų buvo prasidėjęs daug anksčiau, dar prieš Herderį. Lessingas, pats būdamas Nicolai šalininkų ratelyje, apie lietuvių liaudies poeziją pasisakė vis dėlto teigiamai ir vėliau niekad nepritarė Herderio *Liaudies Dainų* parodijoms ir pajuokimui.

Pilypas Ruigis, kelio skynėjas liaudies poezijai Prūsuose, turėjo rodyti santūrumo, niekinamoms lietuvių liaudies dainoms pasirodžius, ir tik kukliai pažymėjo apie liaudies poezijos reikšmę kalbos studijoms: «Man būtų labai nepatogu skelbti čia tuos menkniekius, jei nebūtų buvę žinoma, kiek daug kalbos idiomų išmokstama iš panašių dainų ir iš lietuvių moterų, kurios retai susitinka su vokiečiais»[78].

Antroje *Liaudies Dainų* dalyje Herderis atkartoja Ruigio pasisakymą apie lietuvių kalbos gražumą ir jos pripažinimą: «Kai kuriems žmonėms čia bus nemalonu skaityti, kad šiai neišlavintai, niekingai kalbai norima pripažinti tiek grakštumo. Tuo tarpu ji turi savyje kažkokio graikiško meilumo. Dažnas deminutyvų vartojimas, balsių gausumas, su raidėmis l, r, ir t sujungtų, daro tą kalbą daug malonesnę, negu gausūs šiurkštūs trijų priebalsių sujungimai lenkų kalboje. Tai įrodo įvairiausiomis progomis tos ypač paprastų mergaičių sukurtos dainos arba

---

[76] Ten pat, XXV t., 132 psl.

[77] Ten pat.

[78] Ph. Ruhig, *Betrachtungen der littauischen Sprache in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*, Karaliaučius 1745, 78 psl.

odės »[79]. Herderis atspausdino trijų dainų *Anksti rytą rytelį*, *Aš turėjau žirgužėlį*, *Aš atsisakiau savo močiutei* kuone žodinį vertimą į vokiečių kalbą, kuris savo mažybinių formų gausa vokiečių kalbiniam jausmui yra gana svetimas.

Liaudies Dainos turėjo devynias lietuvių dainas: vokiškieji vertimai, be jau žinomų Ruigio dainų, buvo atlikti Johann Gottlieb Kreutzfeldo (1745-1784), Karaliaučiaus universiteto poezijos meno profesoriaus. Šis buvo artimas Hamano draugas, ir galima spėti apie jo įtaką Kreutzfeldo susižavėjimui lietuvių dainomis. Kreutzfeldas taip pat buvo pirmas, kuris laikė jas meno kūriniais. Jis, taip pat kaip Hamanas ir Herderis, vertino primityvumą. Jo nuomone, tyrinėtojas turėtų pažinti paprasto žmogaus minčių reiškimo būdą ir džiaugtis, kai jis tą « grubų žmogų » gali rasti tokioj būklėje, kurioje « išlavintas žmogus gali nesigėdinti anam pritarti ».

Dėl šių priežasčių negalima reikalauti, kad primityviųjų tautų meno kūriniai priartėtų kultūringų tautų menui ir kultūrai. Primityviųjų kultūros laipsniui tinka atskiras vertybių matas. Lietuvių liaudies dainų meniškumas ir charakteris atitinka pačios tautos charakterį: « Jų gerovė, jų prisirišimas prie jų ramios tėvų tradicijos reiškiasi tiek jų dainose, tiek jų gyvenime. Jie labiausiai pasiilgsta savo namų. Dainos mums turėtų mažiausiai tiek pat patikti, kiek meilės dainos kokio lapio arba amerikiečio .... Jos nealsuoja nei karo šėlimu, nei kraujo troškimu, nei kerštu, iš viso nejausti jokių stiprių geismų: lietuviai nėra skaldai. Ne pakilioji fantazija, ne didieji užsimojimai, ne drąsa vaizduose, tropuose ir figūrose: lietuviai nėra skotai. Jie yra derlingų laukų, linksmų pievų arba žuvingų pajūrių gyventojai. Jų dainos yra taip pat atspindys jų lėtos, pasyvios dvasios, kurios spyruoklės niekad nebuvo įtemptos besikeičiančios karingųjų gyvenimo laimės; dvasios, kuri niekad neišvysto daugiau jėgos, negu reikia būtiniausiam išsilaikymui, sutaupant likusias jėgas apsirijimui, gėrimui ir meilei. Šiuose reikaluose tikrieji lietuviai turi žinomų nuopelnų. Iš viso labiausiai iškyla jų nenuilstamas pamėgimas dainuoti. Jų dainos, kurios dažniausiai vaizduoja meilę, pilnos lengvo žaismingumo, pilnos saldžios ilgesingos melancholijos, dažnai atrodo naivios, nes jų kalba tam labai palanki,

[79] Ten pat, 74 ir sek. psl.

yra labai melodinga ir saldi, pilna gražių konstrukcijų ir patogių dalyvių, tačiau mums, vokiečiams, turi per daug diminutyvų »[80].

Taikli charakteristika leidžia pajusti Hamaną ir Herderį, kartais taip pat ir Lepnerį. Aiškiai matyti ir Kreutzfeldo pasitenkinimas bei nuoširdus lietuvių liaudies dainoms pritarimas. Jam atrodė kurti ir gamtai nejautrūs visi, kurie nepajėgė įsijausti ir nebuvo pagauti kaimiško šitų dainų jausmo, vaizdavimo ir jėgos.

Kreutzfeldo vertimai buvo paskelbti *Königsberger gelehrte und politische Zeitung* ir *Preussische Tempe*. Vertėjas nepaliko lietuvių mažybinių formų ir stengėsi prisiderinti tik prie originalinio skiemeninio metro. Vieną lietuvių liaudies dainą jis išvertė net proza, kad ir strofomis sudaryta. Rėza kartą pareiškė spėjimą. kad Kreutzfeldas nelabai gerai mokėjo lietuvių kalbą, nes jis visiškai nepastebėjo « vieno labai svarbaus dalyko lietuvių poezijoje — rimo ». Kiek jis šiuo atveju yra teisus, tenka abejoti. Rėza pats apsiriko, nes lietuvių liaudies dainos iš tikrųjų neturi tikro rimo, bet tik atsitiktinai dėl mažybinių ir maloninių formų pasitaikiusias rimuotas strofas, kurios tai čia, tai ten daro rimo įspūdį. Be lietuvių liaudies dainų, Herderis išvertė taip pat iš lotynų kalbos penkias Sarbievijaus (1596-1640) odes. Šis, gimimo lenkas, dirbo Lietuvoje kaip mokytojas jėzuitų mokyklose ir savo dainoms pavyzdžių ėmė dažniau iš Lietuvos negu iš Lenkų.

Liaudies Dainų pasisekimu ir sutvarkymu Herderis pats nebuvo patenkintas. Jis paruošė dėl to « jau iš anksčiau pakartotinai tokių dainų rinkinį (*palingenisierte Sammlung*), padidintą, sutvarkytą ir paaiškintą pagal kraštus, laiką, kalbą ir tautybes, kaip gyvą tautų balsą, pačios žmonijos balsą »[81]. Tačiau ši nauja laida nepasirodė. Tautas rinkinyje mes randame surikiuotas šia tvarka: grenlandiečiai, lapiai, suomiai, estai, latviai, slovėnai ir kitos iki dalmatų. Lietuviai daugiau nėra minimi, bet nelieka abejonės, kad sąvoka « latviai » apima visas baltų gimines.

8. *Herderio idėjų įtaka ir reikšmė* baltų, o taip pat ir slavų tautoms tik šiandien gali būti pilnai matoma. Mažų pri-

---

[80] K[REUTZFELDT], *Über die Preussische Dichtkunst*, žr. *Preussische Tempe*, II (1781), 374 ir sek. psl.

[81] *Herders Sämmtliche Werke*, hrsg. von B. SUPHAN, XXIII t., 266 psl.

mityvių tautų pripažinimas ir vertinimas kartu su jų savita kultūra, jų poezija ir menu, sustiprino jų sąmoningumą ir savigarbą. Herderio pramintas kelias į liaudies poeziją ir meną, ieškojimas esminio, dvasinio elemento visose gyvenimo aplinkybėse, tautos kultūros visumoje yra šiandien svarbus kelias, vedęs į pabudusių tautų savarankiškumą, į jų kultūrą.

Dar svarbesnė yra didinga Herderio svajonė: slavų tautų savarankiškumas, su savitu įstatymų leidimu, savo mąstysena, savo tautiniu jausmu. Nors Herderis tai paskelbė ir šimtą metų per anksti, jis įglaudė atskiras tautas į tautų visumą kaip savarankiškus organizmus, su savita siela, savitu reiškimosi būdu, savita valdymosi forma, savita laime ir kultūros bei humaniškumo troškimu. Jokia tauta nėra per maža, per negabi, per nepajėgi keliauti savitu keliu, kad pasiektų pati savo jėgomis kultūros ir humaniškumo. Valstybės-mašinos turi sugriūti, kaip besieliai Trojos žirgai, kad būtų pašalintas iš kelio despotizmas, ta didžiausia humaniškumo kliūtis, ir užtikrinta laisvė kiekvienam besiveržiančiam pirmyn. Tai Herderis nurodė kiekvienam be abejonės.

Didžiulę rusų valstybę Herderis dalino savo mintyse į atskiras tautybes, kūrė planus ugdyti atskiras tautas pagal jų charakterį, jų kultūros laipsnį, geografinę padėtį ir kitas gyvenimo aplinkybes. Ar gi tai nėra noras įkvėpti kiekvienai tautai savim pasitikėjimą ir tautinį jausmą? Ištikimas savo jaunystės svajonėms ir savo bevalstybinės tvarkos idealui, jis matė taip pat ir Prūsus ne pačiam geriausiam kely: «Prūsų karaliaus valstybės nebus laimingos, kol jos nebus pasidalinusios, nebus broliškos. Kas yra jo Silezija? Kur bus jo Piro valstybė? Ar jis neturi su šiuo didelio panašumo? Be abejojimo, jo didybė yra tai, kas yra negatyvu, apsigynimas, jėga, ištvermė; bet amžini paliks tik jo dideli darbai»[82].

«Jei despotizmas, pirmyn žengiančių tautų pavergimas, jei patys žymiausi pasaulio vardai yra žmonių giminės naikintojai, jei vainikuotieji ar vainiko siekiantieji yra buvę žmonių korikai, jei jie savo aistromis, bet ne humaniškumu nugalėjo pasaulį, tai tas įvyko ne be pavergtųjų kaltės. Jei žemė buvo skirta būti gyvenama, tai joje turėjo būti kalnų, o ant jų nugarų gyventi kietos kalniečių tautos. Jei jos pagaliau nusileido žemyn ir pavergė

---

[82] Ten pat, IV t., 405 psl.

klestinčias lygumas, tai šios turtingosios lygumos buvo dažniausiai to vertos. Kodėlgi jos leidosi nugalimos? Kodėl jos snaudė prie gamtos krūtinės vaikiškoj prabangoje ir kvailybėje? »[83]. Ar tai nėra pavergtųjų tautų stumtelėjimas susirūpinti savo gerove ir kovoti dėl savo laisvės?! Tokiu būdu tautų pavergimas aiškinamas pavergėjų ir pavergtųjų žmogiškomis silpnybėmis. Tačiau tas momentas, kai valstybinė valdymo forma bus nereikalinga kelyje į humaniškumą, kur žmogus galės pasiekti savo laimę jam gamtos skirtu būdu, nėra praleistas. Kitais žodžiais tariant, kitoms valstybėms priklausančių tautų laisvė ir savarankiškumas yra ateity.

Herderio nujautimas virto dabar realybe, nors ir ne jo norėtu būdu. Verta pažymėti, kad prisikėlus baltų ir slavų tautoms, Rusija ėmė vaidinti tokią rolę, kurioje ji rungiasi dėl Europos vadovavimo ir į save kreipia Europos vadovaujančių tautų akis. Lietuvių tautai iš Herderio, — norint siekti giliau Hamano, — pasėtos sėklos išaugo tolimesnis domėjimasis lietuvių liaudies dainomis ir lietuviškumu vokiečių literatūroje.

---

[83] Ten pat, XXIII t. 381 psl.

III. J. G. HIPPELIS (THEODOR GOTTLIEB HIPPEL). I. KANTAS (IMMANUEL KANT)

1. Hippelis ir jo minčių eiga. — Jei Herderio idėjose šen bei ten buvo aiškiai atpažįstamas Hamanas, tai T. G. Hippelio (1741-1796, iš Girdavos) raštuose sroveno Hamano, Kanto ir Herderio idėjos, susikryžiuodamos ar sutapdamos. Charakteringa, kad Hippelio senelis ir tėvas atsisakė jiems priklausančio kilmingųjų titulo. Kaip dvasininkas, Hippelio tėvas priklausė «garbingajai pietistų gildai». Rusų okupacijos metu Hippelis atsistoja rusų pusėje, kaip ir iš viso Rytprūsių gyventojai pagal savo įsitikinimus buvo suskilę į dvi partijas, ir daugumas jų su valdžios pasikeitimu gana gerai apsiprato. Hippelis nuvyko į Petrapilį, bet greitai iš ten grįžo, pakeitė savo įsitikinimus ir pareiškė savo pripažinimą Prūsų valstybės, kaip vienintelės, «kuri pajėgia kovoti su despotizmu Vokietijoje ir su vokiška universaline monarchija»[84].

Panašiai kaip Hamanas, religiškai nusiteikęs Hippelis remiasi tikėjimu ir kovoja prieš šviečiamąsias idėjas ir spekuliatyvinį protą. Tiesa turi būti visų gėris. Šviečiamosios idėjos turi reikštis ne «išpūstu protu», bet dorovingumu. «Jūs, išmintingieji, kurie patys negalite paneigti, kad savo išmintį sėmėtės iš žmonių ir iš žmonių knygos biblijos, kodėl tat jūs negalit suprantamai pateikti to, ką suprantamai patyrėte; suprantamai perteikti yra jūsų pareiga»[85]. Valstybės idealas yra tobuli žmonės, kaip «tobulas pilietis yra žmonijos idealas». Šituose žmonėse, arba žmonių grupėse, arba mažiausiai tautoje, gali būti pajustas Dievas, «nes tik dau-

---

[84] Th. G. von Hippel, *Schriften*, XII t., 93 psl.

[85] Th. G. von Hippel, *Lebensläufe nach aufsteigender Linie*, Berlynas 1778, III t., 153 psl.

gelis kartu yra pajėgūs turėti Dievą ir būti pamaldūs, arba turėti Dievo paveikslą ».

Žmogus valstybėje nėra priemonė, bet tikslas. Ir jei žmogus paverčiamas daiktu, tai yra prieš gamtą, tai yra Dievui piktžodžiavimas, nes žmogus yra sutvertas pagal Dievo paveikslą. Kas pasikliauja tik savo paties valia, nustoja buvęs žmogus, o taip pat ir tauta, kuri « klusniai, be jokių sąlygų ir klauzulių yra giriama, nebėra tauta »[86]. Tautos laisvė yra taip pat jos dorovė. Jei ji netenka vieno, netenka taip pat ir kito. Kaip ir Herderis, Hippelis kovoja prieš vergimą ir tiraniją, prieš kilminguosius ir kastas ir su karčia ironija atsigręžia prieš kad ir nykstančią nuomonę, jog valstiečiai nėra žmonės. Savo prigimtimi, t. y. iš Dievo malonės, visi yra laisvi. Nėra jokio palenkimo svetimo valiai, jokių natūralių rangų. Jei visuomenės santvarka ir reikalauja darbo padalinimo, tai vis tiek turi likti ir laisvė ir lygybė.

Liaudies poezijai Hippelis rodė tokio pat intereso, kaip Hamanas arba Herderis. Jo tėvas turėjęs surinkęs ir į vokiečių kalbą išvertęs « kraitę švelnių dainelių ». Jis pats, kelionės į Petrapilį metu, buvo pažinęs latvių tautą ir dalį savo romano *Lebensläufe nach aufsteigender Linie* (1778) vaizduoja Kurše. Čia pat jis pareiškia « nenugalimą prisirišimą prie latvių poezijos ir latvių kalbą charakterizuoja kaip pusiau poeziją : « Jūs negalite neigti, kad paprasčiausi latviai, kai jie yra linksmi, kalba eilėmis... Visose talkose, arba dienos darbų metu, kai žmonės savo veido prakaite, pagal latvių būdą, ima nuoširdžiai vaišint, jie įrodo, kad jie yra poetinės dvasios vaikai »[87]. Jam atrodė, kad latviuose jis atradęs taip pat ir karžygių dainų pėdsakus. Tautos nelaime jis vadina vergiją, kuri tuomet buvo Kurše. Lietuvių Hippelis neminėjo. Bet jo raštai apskritai padėjo, skatindami laiko dvasią, domėtis primityviomis tautomis.

2. Jo nusistatymas Vokiečių riterių ordino atžvilgiu ir jo santykis su senaisiais prūsais. — T. G. Hippelis išreiškia anų laikų pasibiaurėjimo kryžiuočiais viršūnę. Visų pirma tai yra *Bedenken*

---

[86] Th. G. von Hippel, *Schriften*, XI t., 103 psl.

[87] Th. G. von Hippel, *Lebensläufe nach aufsteigender Linie*, Berlynas 1778, I t., 72 ir sek. psl.

über eine historisch-kritische Beleuchtung der Frage: hat die Preussische Ritterschaft das Recht, ein beständiges Corps zu formiere? (1788). Kaip tikra pabaisa jam atrodo Vokiečių ordinas, kuris, šventas ir kartu žiaurus, jungė savyje pasauliečių ir dvasininkų luomo blogybes, nepajėgęs pasisavinti tai, kas buvo gera abiejuose luomuose. Jis (ordinas) atrodė jam egoistas ypatinga to žodžio prasme, ir jo esmėje glūdėjo žmonių neapykanta, kerštingumas, garbės geismas ir prabanga.

Hippelis kryžiuočių žiaurumą ima kaip įrodytą dalyką. Jo pasipiktinimas pasiekia viršūnę, kai jis mini aukščiausiojo ordino magistro Küchenmeisterio įsakymą perduoti visas krašto kronikas ordinui, nes ordino riteriai «norėjo nuslėpti nuo apšviestojo pasaulio akių dar didesnių ir gėdingesnių darbų atminimą, nors pasaulis jau esąs ir likučių pritrenktas»[88].

Jis taip pat piktinasi elgesiu su privilegijuotais luomais Prūsuose, kurie, kaip ordino pagalbininkai nukariaujant kraštą, buvo čia pritraukti, kur tačiau su jais buvo elgiamasi kaip su «saracėnais» ir net blogiau kaip su nukariautais prūsais, kai ordinas jų pagalbos jau nebuvo reikalingas. Dėl to Vokiečių ordinas neįvykdė net savo paties pirminio tikslo — skleisti šitam krašte krikščionybę ir švietimą. Tikriau niekur «krikščionybė ir švietimas taip žemai nekrito, kaip Prūsų kryžiuočių valdžioje»[89].

Natūralu, kad Hippelis rėmė senųjų prūsų pusę. Čia jis buvo dar Kanto paskatintas griebtis plunksnos jų reikalui ginti. Paskaitęs Arnoldo *Bažnyčios Istoriją*, jis rašo: «Kaip tas vyras žemina senuosius pagonis. Jis verčiau būtų pažymėjęs šitų žmonių genialumą ir garbingumą»[90]. Ir Hippelis vertina senuosius prūsus, bet jau ne kaip Herderis, kaip ramią taiką mylinčią tautą, bet kaip kareivių prigimties, kaip tautą iš geležies ir plieno. Šiurkštus rytų klimatas padarė juos ištvermingus ir kietus ir išlaisvino nuo visokios prabangos ir lepumo: «Jie buvo šiurkštūs, užkietėję ir tiek narsūs, kad jie buvo visuomet pasiruošę kovoti su visais»[91]. Taip pat ir jų pagoniškoji religija buvo taip sutvarkyta, kad ji ugdė juose drąsą ir pasiryžimą. Dėl šios senųjų prūsų drąsos ir

---

[88] Th. G. von Hippel, *Schriften*, II t., 409 psl.
[89] Ten pat, XI t., 103 psl.
[90] Ten pat, XIII t., 90 psl.
[91] Ten pat, XI t., 59 psl.

pasiryžimo «reikėjo kai ko daugiau negu kaizerio Friedricho II neįgaliotos dovanos ir daugiau negu neveiksmingo šventojo sosto palaiminimo, kad būtų galima priversti prūsus paklusti. Ką būtų galėjęs padaryti ordinas su šitais priešais, jei jis nebūtų gavęs kitų pagalbos? Šią pagalbą jam davė svetimieji ir mūsų protėviai. Dar iki šiol gyvenančių Prūsuose kilmingųjų šeimų vardai yra gyvas tam įrodymas»[92].

Taigi Prūsų karalystė nebuvo ordino darbas, bet savaime išaugęs kovose su juo kraštas. Nepriklausomybė nuo Reicho, kuri tiek daug reiškė anų laikų prūsams, yra išreiškiama be abejonės. Be valstybinio bei teisinio pasipriešinimo kryžiuočiams, Hippelio aiškiai pabrėžiamas ir religinis motyvas. Be riterių ordino sunykimo nebūtų įvestas protestantizmas, o su šiuo tik ir prasidėjo Prūsų valstybės kultūra.

3. Kantas ir lietuvių kalba. — Immanuelis Kantas (1724-1804), Hamano antipodas, savo filosofine sistema, pagrįsta grynuoju protu, buvo iš anksto nepalankus primityvui. Tačiau jo dėmesys, kaip prūso, lietuviais ypatingo domėjimosi metu, buvo nukreiptas į lietuvius. Jo senelis, kilęs iš Skotijos atkeliavusios šeimos, buvo gimęs prūsų lietuvių sostinėje Tilžėje. Kaip namų mokytojas Kantas dirbo Jučiuose ir Rastenburge, taigi prūsų lietuvių kalbos regijone. Galima prileisti, kad jis čia buvo susipažinęs su lietuviais ir lietuvių kalba. Bet tam trūksta įrodymų.

Tačiau jis buvo tiek artimas lietuviškosios minties pasauliui, kad galėjo parašyti Milkės lietuvių-vokiečių žodynui (1800) prakalbą kaip «vieno bičiulio prierašą». Šis lietuviams taip svarbus dokumentas skamba taip: «Kad prūsų lietuvis yra tikrai nusipelnęs, idant būtų išlaikytas jo charakterio savitumas, o taip pat, — kadangi kalba yra puiki priemonė tam charakteriui ugdyti ir išlaikyti, — šios pastarosios [kalbos] grynumas tiek mokykloje tiek bažnytiniam mokyme, yra aišku iš ankstyvesnio aprašymo. Aš čia dar papildau: jis rodo daug mažiau vergiškumo negu jo kaimyninės tautos, yra pratęs kalbėtis su savo vyresniaisiais kaip su sau lygiais su nuoširdžiu atvirumu; tačiau šie nelaiko tai piktu ir šiurkščiai neatsisako paspausti ranką, nes jie randa jį pasiryžus viskam, kas teisinga.

---

[92] Ten pat.

Savotiškas išdidumas, jei kas jų tarpe pasitaiko kilmingesnis, visai skirtingas nuo kaimyninės tautos pasididžiavimas arba, tikriau sakant, savo vertės pajautimas, kuris rodo drąsą, bet kartu ir užtikrina jo ištikimumą. Bet ir nežiūrint naudos, kurios gali turėti valstybė, paremdama tokio charakterio tautą, jau tas laimėjimas, kurio galėtų turėti mokslai, ypač senoji tautų kraustymosi istorija, iš tokios primityvios, siaurame regijone uždarytos ir tuo pačiu izoliuotos tautos kalbos, neturėtų būti per menkai vertinamas, ir dėl to jos [t. y. kalbos] savitumo išlaikymas yra jau savaime didžiai vertingas.

Apskritai kalbant, jei ir negalima tikėtis tokio didelio laimėjimo iš kiekvienos kalbos, vis tik yra labai svarbu, ugdant ir mažiausią tautelę kuriam nors krašte, pavyzdžiui, prūsiškoje Lenkijoje, vartoti tiek mokykliniame tiek bažnytiniame mokyme gryniausią kalbą [lenkų], nors jąja tebūtų kalbama už krašto ribų, ir padaryti ją įprastine, nes tuo būdu kalba darosi artimesnė tautos savitumui, o tuo pačiu išryškėja ir tautos sąvoka »[93].

Gal tai nebuvo paprastas atsiktinumas, kad kaip tik Kantas šimtmečio gale buvo susidomėjęs lietuvių kalba ir parodė tiek daug supratimo « kalbų įvairumams » valstybėje. Jis buvo išaugęs tuo metu, kai lietuvių ir lenkų mokyklos Prūsuose buvo ypač globojamos. *Collegium Fridericianum*, išaugusioje Franzui Albertui Schulzui vadovaujant, jis laikėsi karalystėj gyvenančiųjų tautų atžvilgiu to paties nusistatymo, kuris XVIII amžiuj dar buvo visuotinis. Ir kaip tik Kantas rekomendavo globoti tautinį charakterį ir kalbas, žiūrėdamas naudos valstybei, kuri tuo metu jau buvo sudarinėjanti planus lietuvių kalbai užgniaužti. Čia jis pritarė savo mintimis Hamanui ir Herderiui, o taip pat ir jaunesniam Rėzai. Tas šiltas jausmas, kurį Kantas puoselėjo lietuvių tautos atžvilgiu, buvo nesunkiai pastebimas. Tikrai moderniai buvo jo suprasta lietuvių kalbos reikšmė mokslui, istorijai ir filologijai, — lyginamajam kalbos mokslui atsiradus tai ypač išryškėjo. Kanto teigiamas nusistatymas lietuvių tautiškumo ir kalbos atžvilgiu buvo pripažinimas to, kas jau buvo įvykę pirmojoje 18 amžiaus pusėje.

---

[93] Ch. G. Mielcke, *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Wörterbuch*, Karaliaučius 1800, prakalboje.

Įvairūs kultūriniai užsimojimai, kuriuos mes matėme iš trumpai nubrėžtos istorinės idėjų raidos, iš ryžtingos reakcijos prieš racionalizmą, buvo pagrindinių Hamano ir Herderio minčių iš naujo atgaivinti. Ar tai nebuvo būtina pasekmė, kai iš pasiryžimo kelti lietuvius iš dvasinio skurdo Friedricho Wilhelmo I valdymo laikais išaugo dvasinis darbas, Hamanui ir Herderiui padedant?

Pasikeitus filosofiniam mąstymui, lietuvių tauta, kuri prieš tai turėjo primityvios tautos vardą, ne tik išgelbstima iš paniekinimo, bet net ir patiria savo tautiškumo įvertinimą. Ir tai įvyko ne dėl to, kad ji per pusę šimtmečio būtų pajėgusi pakilti į kultūringąją tautą. Bet kaip tik jos primityvumas, jos artumas gamtai yra naujųjų idėjų nušviečiami ir patraukia besibaigiančio XVIII-jo amžiaus protus. Dėl šitų idėjų lietuvių tautiškumas, lietuvių kalba, papročiai, gyvenimo būdas ir liaudies dainos pristatomi jau visai naujoje šviesoje.

TREČIOJI DALIS

LIETUVYBĖ XVIII AMŽIUJE

Lietuvių kalba
Pažiūra į lietuvių tautos gyvenimą, dorovę ir papročius
Lietuvos istorijos vertinimas literatūroje
Martynas Liudvikas Rėza (Martin Ludwig Rhesa)

I. LIETUVIŲ KALBA

1. Dvasininkų ginčas dėl lietuvių kalbos vartojimo. — Kalbos vertinimas dėl jos pačios, o ypač Hamano ir Herderio primityviųjų tautų kalbos vertinimas pažadino gyvą susidomėjimą lietuvių kalba. Anksti, jau pačioje XVIII amžiaus pradžioje, kyla gyvi ginčai tarp lietuvių dvasininkų dėl jos praktinio vartojimo. Tie ginčai sukėlė vertingų minčių. Vienoje pusėje buvo Mykolas Morlinas (Michael Morlin, 1641-1708), Gumbinės postorius, iš kitos — Jokūbas Perkūnas (Jakob Perkuhn, 1665-1711), Valterkiemio pastorius, vėliau Įsruties generalinis superintendentas ir Jonas Keimelis (Johann Keimel, † 1710), Nemerkiemio pastorius.

Morlinas atstovavo nuomonei, kad viešose prakalbose reikia naudotis vulgarine liaudies kalba, kita grupė, priešingai, teikė primenybę labiau šlifuotai rašto kalbai. Morlinas, dėdamas pagrindan *loquendum cum vulgo*, tikėjosi lietuvius sėkmingai veikti per bažnyčią ir pakelti jų skurdų švietimo būvį. Turėta galvoje išvalyti lietuvių kalbą nuo svetimybių. Jis pats pasižadėjo nevartoti daugiau jokių lenkiškų žodžių. Pasiryžimas ypač vertas dėmesio, nes jis pats buvo lenkas.

D. Berentas įspėjo viename laiške, rašytame dvasininkams (pridėtas prie Morlino brošiūros 1706), nemaišyti lietuvių kalbos su svetimybėmis, kad būtų galima apsaugoti «tikrą gerosios senosios kalbos puošnumą». Turėjo būti pasilaikyti tik tie graikų ir lotynų kalbos žodžiai, kurie į lietuvių kalbą pateko iš «nebeatmenamų» laikų. Morlinas sakė, kad jis nesinaudojo nei gramatika, nei žodynais, bet išmoko iš žmonių, kad galėtų pasiekti abipusį supratimą.

Ginčo metu keletas lietuvių, tikriausiai paties Morlino paskatinti, įteikė karaliui prašymą sudaryti komisiją, kuri padėtų apraminti ginčą: «Dieve, pasigailėk! mes tikrai neturime mūsų bažnyčiose tikrų aiškių žodžių, kokie jie turėtų būti, bet tikrą

mišinį, kur vienas ar du žodžiai yra geri, trečias ir ketvirtas — ne, ir tai supainioja visą kalbą, o mes iš visų lietuviškųjų knygų ir daugumo pamokslų dėl tokių keistų žodžių net nesuprantame tikrai Dievo Žodžio, nei ką jis iš tikrųjų reiškiąs, nei ką Viešpats Dievas iš mūsų reikalaująs ar pageidaująs, nekalbant apie tai, kaip mes galėtume savo vargšes sielas tuo pasotinti, atgaivinti ir pradžiuginti »[1].

Lietuvių nusiskundimai ir nepasitenkinimas vargu galėjo būti perdėtas. Anų laikų šaltiniai aiškiai tai liudija. Dvasininkai klausė išpažinčių, nė žodžio nesuprasdami lietuviškai, ir savo pamoksluose palikdavo daug neteisingai suprastų dalykų; apie tai Ruigis mini savo žodyno prakalboje. Morlinas šiuo atveju bent teoriškai siūlė eiti kitu keliu. Jis mėgdavo kalbėtis su lietuviais ir su jais patikrindavo įvairius išsireiškimus: « Ir tuos žodžius jis užrašydavo, iš kelių šimtų atrinktus, ne savo paties prasimanytus, taip pat pasitardavo su mumis dviese, trise, keturiese: ar jūs taip pat juos suprantat ar ne? Ar jūs kalbat taip, kaip aš čia esu užsirašęs, ar kitaip »[2].

Morlino iškeltas principas *loquendum cum vulgo* reiškė, žinoma, taip pat, kad visi liaudies kalboje įprastai vartojami barbarizmai ir germanizmai galėjo būti palikti. Ši pradėta kryptis buvo labai reikšminga, nes pripažino liaudies kalbą, o tai ypač XVIII amžiaus pradžioje verta dėmesio. Tam tikslui kalbos šaltinių turėjo būti ieškoma liaudyje. Ir čia pirmą kartą dėmesys nukrypo į lietuvių liaudies dainas: « Lietuvių mergaičių dainų nereikia niekinti: tai nereiškia, kad reikia dainuoti visokius kvailus šposus, bet atrinkti geras ir *usu probata vocabula*. Kas taip daro ir stropiai užsirašo lietuvių dainas, tas su laiku turės susikrovęs gražią lietuviškų žodžių atsargą ir nesigailės savo darbo; tik į tai reikėtų atkreipti dėmesį, ir turėtų būti išdirbtas *Elegantiae* (*quasi vero*) *Germano-Lituanorum*. Ir jei kas iš tokios atsargos susiieškos reikalingų lietuviškų žodžių, jis galės duoti atsakymą, kurį davė kadaise Vergilijus, *interrogatus, quid ageret? Aurum se ex Ennii stercore colligere, respondit* »[3].

---

[1] Petitum einiger Litauer .... Rep. 67. III. Gumbinnen I. Geheimes Preussisches Staatsarchiv Karaliaučiuje.

[2] Ten pat.

[3] M. Mörlin, *Einladung zur wohlmeinenden Vereinigung*, Karaliaučius 1706, 23 psl.

Aišku, racionalizmo laikais negalima buvo laukti, kad Morlinas būtų įvertinęs liaudies dainas ir meno atžvilgiu. Čia tačiau glūdi pradžia naujai pabundančios dvasios, kuri vėliau pražydo Herderio kūryboje. Ginčas dėl lietuvių kalbos pralaužė kelią liaudies poezijai. J. Perkūnas surinko žymią atsargą patarlių. Taip pat ir kiti dvasininkai, Morlino įtaigoti, rinko lietuvių liaudies dainas, nors jos ir nepasirodė spaudoje.

Į ginčą įsijungė Jonas Keimelis (Johann Keimel), Morlino oponentas, ir metė mintį steigti *societas-lituanico-philologica*. Tačiau šis planas nebuvo įvykdytas.

2. Pilypas Ruigis (Philipp Ruhig) ir lietuvių kalbos kilmė. — Šitų diskusijų įtakoje ir atsiranda žymus Pilypo Ruigio (1675-1749) veikalas. Tuo metu jis buvo studentas Karaliaučiaus universitete. Viename laiške Morlinui jis prisipažįsta esąs jo pusėje. Laiškas buvo atspausdintas kartu su dešimčia lietuviškų Šulco pasakėčių. Dėl to Gumbinė, Morlino gyvenamoji vieta, lietuvių buvo laikoma «Roma, Atėnai ir Breslavas».

Prie savo draugų Morlinas patraukė taip pat rūmų pamokslininką Friedrichą Deutschą (1657-1709), kurį jis mokėjo įtikinti, kad į lietuvių kalbą besibraunantieji germanizmai yra žalingi. Kai kuriais ginčytinais klausimais Deutsch kreipėsi patarimo į P. Ruigį, gimimo lietuvį, kuris jo buvo paskatintas į lietuvišką literatūrinę veiklą. To darbo rezultatas buvo lietuvių vokiečių žodynas (*Litauisch-Deutsches Lexicon*) ir *Svarstymas apie lietuvių kalbą* (*Betrachtung der Littauischen Sprache*), papildyti jo sūnaus Pauliaus Friedriko Ruigio lietuvių kalbos gramatika (1747). *Svarstymas apie lietuvių kalbą* buvo pirmiausia parašytas lotyniškai (1708) ir tik vėliau, norint jį spausdinti ir vienam «garbingam geradariui Karaliaučiuj» patariant, buvo išverstas į vokiečių kalbą. Čia buvo taip pat atspausdintos ir trys, vėliau pasidariusios ypač žinomos, liaudies dainos. Tokiu būdu iš dvasinio skurdo išaugo, — *Lietuvių Gramatika* iš tiesų skiriama lietuvių seminaro nariams, kurių retas tikrai mokėjo kalbą, — darbai, kurie vėliau atkreipė Lessingo ir Herderio dėmesį į lietuvių liaudies dainas.

Pilypas Ruigis, kartu su juo ir kai kurie kiti, stengėsi pagrįsti lietuvių kalbos pradžią, kilmę ir giminystę su kitom kalbom. Jis kildino ją iš graikų, pripažino ją esant gimininingą slavų kalboms ir artimiausiai gimininingų kalbų tarpe laikė latvių ir prūsų kalbas.

Jis pastebėjo toliau žodžių gausą kasdieniniam vartojimui, bet rado ją nežodingą dvasiniam gyvenimui. Svetimybės, o ypač germanizmai, įsibrovė laikui bėgant. Lietuvių kalbos giminystė su lotynų buvo jau ir anksčiau prieš Ruigį žinoma. Tačiau nežiūrint XV ir XVI amžiaus darbų, Bernhardas Sanden savo prakalboje į *Naująjį Testamentą* (1701) tvirtino, kad lietuvių kalba esanti lotynų ir graikų mišinys (*latino et graeco sermone mixtum et corruptum*).

Johann Arn. Pauli visas Prūsuose vartojamas kalbas dalino pagal jų kilmę į tris grupes: lenkų, prūsų-latvių ir lietuvių, pagal tris pirmykštes kalbų grupes: enetų-getų-lenkų, gerulių ir alemanų. Jis galvojo, kad lietuvių kalba buvo vartojama Prūsų Lietuvoje dar prieš atvykstant Vokiečių ordinui.

3. Ginčas dėl lietuvių kalbos kilmės. — Antroje XVIII amžiaus pusėje dar kartą įsiliepsnojo ginčai dėl lietuvių kalbos. Johann Thunmann, profesorius Halėje, pareiškė jau ir anksčiau Praetoriaus remiamą pažiūrą, kad lietuvių, prūsų ir latvių kalbos iš tikrųjų nėra jokios senos kalbos, bet tik slavų kalba, sumišusi su suomių ir gotų elementais. Slavai yra tikrieji pirmykščiai baltų žemių gyventojai, kurie vėliau susimaišė su savo kaimynais suomiais ir gotais. Dėl to baltai nėra jokia sena nacija, «šešioliktasis amžius matė dar jos kūdikystę. Jie atsirado tose apylinkėse, kur Visla įteka į Baltijos jūrą ir iš čia vėlesniais laikais plito į pietus, rytus ir šiaurę [4]».

Lietuvių, latvių ir prūsų kalbos tesančios tik tarmės vienos kalbos, kuriai padarė įtakos rusų, gotų ir suomių kalbos. Prie Thunmanno teorijos prisidėjo vėliau ir Hennigas savo veikale *Apie latvių kalbą ir tautos kilmę* [5]. Pagaliau Herderis teikėsi įvertinti visą tą medžiagą ir pareiškė: «Kiek visa tai aišku, natūralu ir nuoseklu! Kiek tai atitinka lokalinius ir nacionalinius šios senovės palaikus, gali tik tas tikrai vertinti, kas pažįsta anas apylinkes, rodo joms didesnio dėmesio ir tokiu būdu gali išaiškinti šimtus dalykų, kurie šiaip jau (kaip ir apskritai visa iškraipytoji šitų tautų istorija) yra kaip susivėlę plaukai ant

---

[4] J. M. Thunmann, *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger nordischen Völker*, Berlynas 1772, 8 psl.

[5] *Preussisches Archiv*, (VII 1796).

galvos. Kad jie, nežiūrint gražios klasifikacijos, pasidarė dar piktesni naujojoje Schlōzerio *Šiaurės Istorijoje*, gali kiekvienas matyti, kas moka lyginti ir spręsti »[6].

G. Ostermeyeris palaikė šią pažiūrą (Thunmanno) kaip senųjų baltų tautų įžeidimą ir pasipriešino: « ypač mūsų lietuviai yra taip jau laimingi arba nelaimingi, kad iš šios nelaimingos tautos — Dievas žino, ko nepadaro. Kai kas įsivaizdavo, kad lietuvių kalba esanti tik daugelio kitų kalbų rezginys, o iš čia padaryta išvada ir apie pačią tautą. Dėl nieko nesu taip tikras, kaip dėl to, kad lietuvių kalba yra pirmykštė kalba, tiek pat gera, kiek ir kiekviena kita sena europinė kalba; o, gal būt, net ir daugiau negu kitos jos seserys, įvairios slavų tarmės. O taip yra ir su pačia tauta. Lietuviai yra senos sarmatų tautų giminės šaka »[7].

4. *Lietuvių kalbos būdingosios savybės.* — Lietuvių kalba rado savo pripažinimą antrojoj XVIII amžiaus pusėje. Vertinimas prasidėjo nuo Ruigio, kad ir labai kuklia forma. Friedrichas Samuelis Bockas (1716-1786) rado ryšio tarp kalbos savitumo ir pačios lietuvių tautos charakterio: « Lietuvių kalba turi taip pat savo ypatingus posakius, žodžių vartojimą ir net savotišką grožį ir daugybę diminutyvų, kurie jų labai dažnai vartojami ir duoda jai savotiško švelnumo, kuris yra charakteringas ir visos tautos širdžiai: tai liudija jų gražios pasaulietiškos dainos, kurios yra kelių šimtų metų senumo, o taip pat didelė daugybė humoro ir pastabumo pilnų patarlių »[8].

Milkė (Ch. G. Mielcke) gyrė švelnumą, turtingą skambesį, melodiją ir rimus, kurie vertė dėl to vartoti tikrai lietuviškus išsireiškimus, rimus ir « taisyklingą skandavimą ». Taip pat ir D. Jenisch, kuris šiaip jau lietuvių kalbą buvo norėjęs laikyti « viena neturtingiausių kalbų » ir ypač pabrėždavo dailiosios literatūros ir « tautinės energijos » stoką tautoje, pats patyrė, dar vaikas būdamas, « ryškų lietuvių kalbos skambėjimą palyginti su vokiečių ». Kalbos malonumas labiausiai išryškėja liaudies

---

[6] *Herders Sämmtliche Werke*, hrsg. von B. Suphan, V t., 409 psl.

[7] G. Ostermeyer, *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen*, Karaliaučius ir Leipcigas 1780.

[8] S. Bock, *Versuch einer wirtschaftlichen Naturgeschichte*, Dessau 1782, I t., 127 psl.

dainose arba pasakojimuose. Tačiau šalia pripažinimo netrūko ir klaidingai suprastų dalykų, kurie atsirado dėl kalbos ir tautinio charakterio nepažinimo. Šitaip klydo Nankė[9] ir Zacharias Werneris, manydami, kad lietuvių kalba teturi vieną žodį, kuris reiškia ir skilvį ir sielą[10]. Paliudyti lietuvių kalba susidomėjimui, kurį pažadino XVIII amžius, reiktų paminėti, be jau atspausdintų Haacko (Friedrich Wilhelm Haack, † 1754) ir Pilypo Ruigio žodynų, dar Theodoro Siegmanno, F. Brodowskio ir Rėzos, kurie tačiau pasiliko rankraščiuose.

---

[9] NANKE, *Wanderungen durch Preussen*, hrsg. von BATSCHKO, Hamburgas ir Altona 1800, I t., 197 psl.

[10] Z. Werner, *Das Kreuz an der Ostsee*, Berlynas 1806.

II. PAŽIŪRA Į LIETUVIŲ TAUTOS GYVENIMĄ, DOROVĘ IR PAPROČIUS

1. Lietuvybės vaizdavimas XVIII amžiaus veikaluose. — Pabudęs interesas lietuvybei jau išeina aikštėn atspaudoje pagrindinio T. Lepnerio veikalo *Prūsų lietuvis* (*Der Preusche Littauer* ...). Tai yra besibaigiančio šimtmečio veikalas, ir jokio palankaus lietuvių tautybės vertinimo ten dar nerandame. Lepneris laiko lietuvius gudriais apgavikais, kurie nelaiko žodžio ir moka vikriai paslėpti savo blogus darbus ir niekšybes. Vagystės ir girtavimas yra dažniausiai pasitaikančios ydos. Jie gal kartais yra buvę patikimi ir svetingi, kaip rodo jų patarlės, bet viso to neliko nė pėdsako. Iš prigimties linkę dainuoti, — *musici naturales*, — tačiau jų dainavimas prilygsta vilkų staugimui. Burtai ir spėjimai lietuvių tarpe yra labai paplitę. Tokias pat pažiūras mes randame Wagnerio [11] ir J. A. Brando [12] veikaluose. Šis eina dar toliau kaip Wagneris ir neigia net ir dorinę lietuvių vertę.

Brandas vaizduoja taip pat pagoniškuosius papročius, kurie lietuvių tarpe buvo dažni, ir net tokie papročiai esą paliudyti dar apie 1768 metus. Kaip racionalistinis amžius charakterizavo lietuvius, mums rodo Matthaeus Praetorius (1635-1707): «Jų liaudis yra tingūs žmonės, be to, savo būdu gudrūs ir patyrę, vagystę gali puikiai paslėpti, net dažnai pats teisėjas, kad ir kaip kietai bandytų juos čiupti tortūromis, negali išgauti iš jų teisybės ... Jie ryja kaip vilkai, o dalis jų niekad nėra pasotinama, tačiau jie valgo dažniausiai tik rupią duoną ... Kol jie varomi dirbti, jie dirba, bet ne kitaip, nes jie yra ištižūs ir tingi tauta. Vyrai ir moterys eina kartu į smuklę, prisisiurbia taip pat kartu

---

[11] E. Wagner, *Vita et mores Lituanorum*, žr. *Acta Borussica*, I (1730).
[12] J. A. Brand, *Reisen durch die Mark Brandenburg*, Wesel 1902.

degtinės kaip kiaulės, o su ja lietuvį galima nuvilioti, kur tik nori. Jie yra neištikimi, o kai gauna truputį laisvės, niekam nieko gera nedaro. Jie meldžiasi retai, iš dalies ir visai ne, kai kurie visai nieko nežino apie Dievą. Jei kunigas bažnyčioje prieš arba po pamokslo prisimena jų bandas, jie visi ima garsiai dūsauti, nes jų galvijai jiems yra meilesni kaip jų siela. Jeigu jiems ką nors skauda, jie sako, kad jų sielą jiems skauda.

Neseniai jie laidojo vieną šaltyšių, tat nuvilko jam rūbus ir nuavė batus, įdėjo jam botagą į ranką, tarsi kaip ir anksčiau, jis būtų varęs juos su botagu į baudžiavą. Šiaip jau jie netiki į mirusių prisikėlimą: kaip aiškiai jiems bekaltų apie tai kunigai bažnyčioje, tai neina į jų galvas. Kiek anksčiau jie dėjo valgį r gėrimą drauge į karstą, bet kunigai nuo to juos atpratino. iTačiau pinigus jie meta dar ir dabar, bet labiausiai mėsą, duoną, žuvį, kuriuos jie meta po stalu vėlėms, atpila taip pat po stalu vėlėms iš pirmojo kaušo alaus »[13].

Liūdnoji būklė, gausiai ano laiko rašytojų paliudyta, ir galėjo iš dalies atitikti tikrovę. Pagonybės laikai buvo palikę liaudyje dar savo likučių. Sunkios sąlygos, katastrofiškas maras iš dalies vertė be pagalbos likusius žmones grįžti į prietarus, burtus, spėjimus. Pati sau palikta tauta dar ilgai laikėsi senųjų papročių. Suprantama, pagal ano amžiaus dvasią, senoji pagoniškoji lietuvių ir senprūsių religija buvo vaizduojama juodžiausiomis spalvomis. Buvo kalbama apie žmonių aukojimą, apie daugpatystę ir moterų vergiją, bet labiausiai apie daugelį dievų, apie tamsių dvasių ir gyvulių garbinimą. Bet tai vargu buvo galima įrodyti. Prietarus ir spėjimus aiškino taip pat katalikybe, kurios įtaka tarp protestantais virtusių lietuvių dar buvo galima šen ir ten jausti.

Lukanus paskelbė vieną labai įdomią tezę. Jis galvojo, kad krikščionybė Prūsuose buvo žinoma labai anksti, tačiau laikui bėgant vėl pateko užmarštin ir buvo stambeldybės nuslopinta. Šita mintis nebuvo kitų paremta.

2. Švietimo įtakos prūsų lietuvių charakteriui vertinimas. — Plintant švietimui, pamažu nyko ir pusiau pagoniški papro-

---

[13] MATTHÄUS PRÄTORIUS, *Nachrichten von der Litthauer Arth, Natur und Leben*, žr. *Erläutertes Preussen*, I (1724), 125 ir sek. psl.

čiai. Vyresnybė stengėsi tam tikrais potvarkiais juos naikinti. Ypač daug atmainų įvyko dėl beįsigalinčio pietizmo. Viename komisijos pranešime skaitome štai ką: «Seni ir suaugusieji, kurie anksčiau sekmadieniais po pamokslo lankydavo smukles ir užeigas, o likusią šios Dievui pašvęstos dienos dalį praleisdavo girtaudami, ginčydamies, bardamies, mušdamies ir eikvodami, liovėsi taip darę, ir šeimos išmintingai lieka namie, beklausydami savo vaikų jiems skaitant ar giedant ... Ir kur anksčiau lietuviai dirbdami mėgdavo užtraukti blogiausio skonio dainas, pagonybės liekanas, taip dabar dažnai girdėti, ne be širdies sujudimo, iš jų burnos skambant gražiausias giesmes. O taip pat jauni žmonės, kurie ganydami arba baudžiavą eidami, pasielgdavo dažnai netikusiai, renkasi dabar kartu giedoti ir melstis, arba bent jie elgiasi tvarkingai ir ramiai ... Taip pat negirdėti nieko apie užkeikimus, juodąją magiją ir kitas panašias šiaip jau Lietuvoje žinomas pagoniškas baisybes nuo to laiko, kai visur paplito Dievo mokslas» [14].

Pranešimas, pietistiškai nudažytas, (Grobeno, Schultzo, Dunkerio parašytas) leidžia įžvelgti taip pat mokyklų vedėjų planus ir rūpesčius. Švietimui buvo nustatytos religinės normos, kurios siekė net ir tautos mažiausius. Pietizmo ir naujų Hamano bei Herderio idėjų poveikyje, o taip pat ir dėl politinės karalystės situacijos, į lietuvių tautos tiek silpnybes, tiek dorybes buvo žiūrima su visišku supratimu. Tam tikra prasme lietuvius norėta ginti nuo svetimųjų. Jei senieji prūsai buvo paskendę barbarybėje ir bedievybėje, tai dėl to buvo ne pati tauta kalta, bet mokslas: jei jau krikščionybė neįgali pataisyti «blogo gyvenimo savo pasekėjų tarpe, tai šito nebuvo galima laukti nė iš pagonybės» [15].

Nežinoma yra senųjų prūsų praeitis dėl to, kad jie atsisakė tuščios garbės ir niekino pelno trokštančių pataikautojų gyrimą. Istorinių žinių trūkumą imama laikyti dorybe: «kadangi jie, netikusiu kitų tautų pavyzdžiu, nesigyrė ir savęs neaukštino, tai juos ėmė juo labiau niekinti dėl stokos jų pačių žinių apie save. Jų draugiškumas ir žmoniškumas, su kuriuo jie sutikdavo

---

[14] Rep. 69. 3. Geh. Preussisches Staatsarchiv Karaliaučiuje.

[15] G. Ostermeyer, *Kritischer Beytrag zur altpreussischen Religionsgeschichte*, Marienwerder 1775, 52 psl.

jūroje nukentėjusius arba plėšikų persekiojamus asmenis, ne be reikalo yra žinomi. Svetingumu jie išsiskiria iš beveik visų pasaulio tautų »[16].

Čia galima įžiūrėti ir vėlyvesnę Herderio pažiūrą į taurumą. Senesniais aprašymais apie senųjų prūsų žiaurumą ir barbariškumą niekas daugiau nebetikėjo. Labiau buvo įsitikinę, kad skelbėjai, arba «tikriau pagonybės naikintojai», buvo tai prasimanę ir naudojo kaip priedangą, kad senuosius prūsus galėtų naikinti ugnimi ir kardu, ir plėšti jų žemę ir turtus. Nebemanyta, kad jie nebūtų pripažinę prigimtosios teisės, nebūtų nieko žinoję apie Dievą arba kad jiems būtų trūkę civilinės drausmės ir tvarkos, nes buvo rasta kitose «panašiose tautose» sveiko įgimto proto ir civilinės drausmės.

Net buvo laikoma, kad religijos ir dorovės supratimas senųjų prūsų buvo stipresnis, negu pačių tikėjimo skelbėjų: «Žinoma, tikriausiai yra buvę keli šimtai pamaldžių piliečių ir senųjų prūsų tarpe, kurie savo sveiku protu popiežių religiją ir krikščionių barbarišką elgesį laikė greičiau ne religija, bet žiaurumu, nes Bellarminas ir Baronius (kaip anksčiau minėta) šitą barbarišką krikščionybę Brunono laikais turėjo patys pripažinti[17].

Čia, aišku, ieškota pagrindo paaiškinti tą kietąją senųjų prūsų laikyseną prieš krikščionybę ir paaiškinti, kodėl jų charakteryje buvo tiek nepasitikėjimo vokiečiais. Šitas nepalankumas ir nepasitikėjimas vokiečiais buvo sustiprėjęs dėl kolonizavimo: «Tai [lietuvių klastingumas ir draugiškumas] sustiprėjo, kai kolonistų būriai patraukė į mūsų tėviškę; šitiems žmonėms buvo atiduotos derlingiausios apskritys įsikurti, ir tokiu būdu jiems buvo duota žymi pirmenybė. Kolonistai laikėsi visi drauge, nesidėjo kartu su senaisiais krašto gyventojais, o kai kuriose vietovėse, kur buvo daugiau kolonistų negu vietinių, darė jiems net kai kurių nuostolių»[18].

Tas pats anoniminis autorius su karčia, bet atvira ironija

---

[16] LUCANUS, *Einleitung in die Beschreibung des Landes Preussen*, Msk. 1. 4. Geheimes Preussisches Staatsarchiv Karaliaučiuje.

[17] *Das Leben Brunonis, eines Preussischen Apostels*, žr. *Erläutertes Preussen*, I (1724), 809 psl.

[18] *Über das Sprichwort: Falsch und freundlich, wie ein Preusse*, žr. *Das preussische Tempe*, IV (1780), 824 psl.

pasisako prieš civilizuotus kultūrintojus, kurie, kai jiems nepasisekė laimėti tautos pagarbą, ėmė vadinti tautą barbariška ir žiauria, net pakaltino patį tautinį charakterį, tvirtindami: « Kaip draugiškai buvę priimti, kiek daug dirbta tautos gerovei, ir kaip po to buvę neteisingai apšmeižti; o, jūs, tautiečiai, o ypatingai tautietės! Skubėkit atitaisyti savo nedėkingumą! Statykit amžinus paminklus šiems mūsų amžiaus Orfėjams visose viešose aikštėse ir giedokit, smilkalams smilkstant, įmantriausias giesmes jų garbei... »[19]. Kiek amžiaus pradžioje bandyta ginti senuosius prūsus, kaip lietuvių ir dabarties prūsų protėvius, tiek vėliau pačius lietuvius, net prieš savo tautiečius, kaip tos pačios karalystės gyventojus.

3. Lietuvybės vertinimas ir negatyvioji vokiečių įtaka. — Lietuvių elgesys ir papročiai toli gražu nebeatrodo tokie atstumią, priešingai, net verti puoselėjimo, kaip tautinio nugarkaulio dalis. Senoviniai rūbai atrodo « skoningi, padorūs ir meniški ». « Lietuvių tauta išsiskiria ypač doriniais bruožais ir papročiais, kurie jų yra ugdomi iš pačių seniausių laikų. Jie didžiuojasi savo kalba ir kreipia dėmesį į teisingą jos vartojimą. Jei žymūs asmenys, o ypač moteriškos giminės, juos kalbina jų kalba, jie gali būti tikri laimėję jų tikrą palankumą ir meilę. Jie netrunka išrasti ir keiksmažodžių, bet nėra taip grubūs ir užgaulūs, kaip paprasta vokiečių ar lenkų liaudis, bet dažniausiai savo būdu išmintingi ir guvūs. Jie kartais turi poetinio įkvėpimo, vartoja meniškus išsireiškimus, mėgsta mįsles ir kalba patarlėmis. Šios jų kalboje skamba labai naiviai ir sąmojingai, tačiau išverstos netenka savo jėgos. Jie dainuoja labai mielai, ypač mergaitės ir moterys, o ypač mėgsta savo pačių išrastas ir sukurtas daineles »[20].

Ypatingas lietuvių tautinio charakterio gerbėjas buvo Gervais (+1821), gimęs Silezijoje, Karaliaučiaus miesto prezidentas. Daugelį metų jis yra išbuvęs karo tarėjas Gumbinėje. Jis pareiškė, kad lietuviai savo geraširdiškumu ir geru būdu pralenkia net ir geruosius salzburgiečius. Šiais lietuvio charakterio savumais

---

[19] Ten pat, 826 psl.

[20] S. Bock, *Versuch einer wirtschaftlichen Naturgeschichte,* I t., 154 ir sek. psl.

galėtų pasitikėti ir vokietis, jei jis kalbėtų su juo jojo kalba. Lietuvis toli gražu nemėgsta taip bylinėtis, kaip vokietis ūkininkas. Drąsa ir pavojų nepaisymu jis nenusileidžia kitoms tautoms ir elgiasi apsvarstydamas. Meno pamėgimas nėra jokia retenybė lietuvių tarpe. Neištikimybės, vagystės ir vedybų suirimo atsitikimų žinoma nedaug. Tačiau pačios geriausios lietuviškojo charakterio ypatybės randamos grynai lietuviškuose kaimuose.

Doriniu atžvilgiu vokiečiai darą blogos įtakos, dėl to lietuviai stengiasi savo vaikus laikyti toliau nuo jų. « Kai kurios blogybės ir ydos lietuviams pasidarė žinomos tik dėl svetimųjų ateivių. Šitą skirtumą galima labai lengvai pastebėti tokiam kaime, kur gyvena vien tik lietuviai. Dar esama įvairių, grynai lietuviškų kaimų, kur valstietis pasirodo esąs daug paklusnesnis ir sveikiau galvojąs negu ten, kur jis gyvena kartu su kolonistais. Lietuvius daugeliu atvejų būtų buvę galima sulaikyti nuo ginčų, jei jie negyventų kartu su frankais, pfalciečiais ir šveicarais, kurie rodo ypatingą polinkį ginčytis, iš seno mėgo sukelti kivirčus, ir šituo atžvilgiu jie gali būti laikomi tik lietuvių gundytojais » [21].

Gervais vertina taip pat ir lietuvių liaudies religingumą. Čia lietuvis ypatingai skyrėsi nuo vokiečio. Giriamas buvo ir lietuvių prisirišimas prie savo kalbos, savo tėviškės, jų savarankiškumas, jų išdidus laikymasis prieš svetimtaučius. Neigiamoji vokiečių įtaka lietuviams, kurią atvaizdavo taip pat ir Donelaitis, yra pastebėta ir kai kurių kitų rašytojų. Šita prasme pasisako ir Rėza : « Keliaujant iš vieno Lietuvos krašto į kitą, galima matyti, kad visi užeigos namai iki paprasčiausios kaimo smuklės yra vokiečių alaus ir degtinės pardavėjų rankose ; čia ir gauna pamaldusis ir paprastas lietuvis savo vokišką išsilavinimą. Ryškus skirtumas pastebimas grynai lietuviškuose kaimuose. Čia traukia visi, jauni ir seni, iš ryto į bažnyčią, o vakaras praleidžiamas kartojant pamokslą. Šiuo atveju yra net įsikūrusios tam tikros draugijos (šventųjų brolių), kurios turi tikslą sustabdyti baisų šventos dienos niekinimą. Nes miestuose ir vietovėse, kur gyvena vokiečiai, bažnyčios sekmadieniais yra tuščios, o užeigos namai pilni iki vidunakčio » [22].

---

[21] *Notizen von Preussen*, I t., Karaliaučius 1795, 55 psl.
[22] *Donalitius*, hrsg. von L. Rhesa, 156 ir sk., psl.

«Gaila, kad ta netikusi degtinė, kuri prieš du šimtus metų lietuviams dar visai buvo nežinoma, visiškai išstūmė jų nekenksminguosius gėrimus, ir dėl to jos vartojimas taip paplito, kad dvarų valdybos (*Domaenen Aemter*) galėjo pasiremti alaus ir degtinės varyklomis kaip daliniu savo pajamų šaltiniu»[23]. Šita pažiūra yra vyriausybės aktų patvirtinama[24].

Vaizduojant lietuvių papročius ir tautinį charakterį, labiausiai išryškėja XVIII amžiaus ideologija. Kaip anksčiau tauta buvo vaizduojama kuone barbarų tauta, taip dabar ima ją vertinti. O jos sugretinime su vokiečių tauta suvaidino žymų vaidmenį, be abejo, tiek 1701 metų įkurtos karalystės mentalitetas, tiek Hamano ir Herderio idėjos. Juk lietuviai buvo kamieninė Prūsų tauta. Kaip arti gamtos esą, jie buvo dabar vaizduojamai pilni dorybių, ir klaidos buvo nutylimos. Ir priešingai, vokiečiai, kurie save laikė kultūros skleidėjais ir kultūringa tauta, buvo vaizduojami kaip pikto šaltinis, kaip gero lietuviško tautinio charakterio griovėjai, kaip gundytojai. Šį ano amžiaus ideologijos bruožą galima matyt ir iš to, kad pradėta domėtis bei imti motyvų, ir iš Lietuvos istorijos.

---

[23] Ten pat, 152 ir sek. psl.

[24] R. STADELMANN, *Friedrich Wilhelm I. in seiner Tätigkeit für die Landescultur Preussens*, Leipcigas 1878, 248, 291 ir kituose psl.

III. LIETUVOS ISTORIJOS VERTINIMAS LITERATŪROJE

1. Susidomėjimas Lietuvos istorija. — Vertinti lietuvių ir senprūsių senovę buvo linkstama, pasiremiant dabartiniu lietuvių tautos gyvenimu ir charakteriu. Bandyta atspėti padavimų mįslė. Net norėta juose matyti tikrą krašto istoriją. Manyta, kad priešistoriniais laikais buvo nevalstybinė santvarka, kurioje visas tautos gyvenimas telkėsi šeimose [25]. Senprūsiai ir lietuviai turėję būti taikūs ir laisvę mylį. Tai įrodo padavimai.

Buvo bandoma taip pat ištirti Baltijos tautų kilmės istoriją, ir jos kildinta iš slavų arba vendų. A. L. Schlözeris, aiškus Herderio priešininkas, norėjo išspręsti lietuvių kilmės mįslę savo plačiame, gausiai šaltinių medžiaga aprūpintame, tačiau kompiliuotame Lietuvos istorijos veikale ir spėjo buvus urvų ir girių gyventojų periodą. Kadangi lietuviai neturėję jokios valstybės, tai jie negalėję būti nė žmonėmis ir lakstę kaip «lokiai lietuviškose giriose» [26].

Tačiau medžiaga iš Lietuvos istorijos po truputį populiarėjo. Iškilmingomis progomis deklamuojami eilėraščiai, kurie vaizduoja kurį nors įvykį iš senprūsių arba lietuvių gyvenimo, arba žavisi pagoniškais dievais ir pranašišku kriviu. Tačiau šalia to atsirado ir grubių parodijų, kurios, paremtos legendine medžiaga, buvo nukreipiamos prieš katalikybę. Taip pat ir istoriniuose veikaluose prisimenamas pagoniškųjų dievų pasaulis. Jau savo jaunystės veikale *Diatribe ex vetustissimis monumentis, tum sacris praesertim, tum profanis, sistens idolum omnium primum* ... (1705) Pilypas Ruigis mini svarbiausius pagoniškuosius dievus ir religines senųjų

---

[25] Hennig, *Historische Nachrichten über Genealogie der Wappen*, Mskr. 170. 40, Geheimes Preussisches Staatsarchiv Karaliaučiuje.

[26] A. L. Schlözer, *Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie*, Halle 1785, 23 psl.

pagonių apeigas. Tai daro taip pat ir Arnoldas savo plačioje Prūsų Bažnyčios istorijoje. Tačiau su G. Ostermeyeriu prasideda jau kritiškas padavimų patikrinimas. XVI ir XVII amžių šaltiniais apskritai pasitikima. Bet, XVIII amžiui baigiantis, yra pastebimas pasikeitimas istorinės medžiagos vertinime.

2. B. Nauberto «Heinrich von Plauen». — Savo laiku labai skaitoma ir produktyvi rašytoja Christiane Benedicte Eugenie Naubert (1756-1819) paskyrė vieną romaną ir ordino aukštajam magistrui Heinrich von Plauen (1793). Tikrovė ir poezija čia susipina. Rašytoja aiškiai atsistoja didžiojo lietuvių kunigaikščio Vytauto pusėje. Kaip valdytojas ir karys jis stovi šalia silpnuolio pusbrolio Jogailos veiklus ir nepajudinamos drąsos. Jo pastangos yra sunaikinti Vokiečių ordiną. Tai atrodo būtų galėję pavykti Žalgirio kautynėse, bet Jogailos veidmainystė sukliudė galutinį laimėjimą. Įpintas epizodas apie į nelaisvę paimtą lietuvę duoda rašytojai progą pavaizduoti lietuvių papročius, dorybes ir ydas. Taikliai lietuvių tauta charakterizuojama, kai Benedicte Naubert vaizduoja paprastą liaudį, nesugadintų papročių ir iš seno paveldėtų dorybių reprezentantę, o aukštesnįjį luomą — negailestingą ir sugadintą: «Čia pas mus nematyti rankų, prašančių išmaldos, kaip aš dažnai matau tai jūsų krašte ... tačiau pastebėkit, gailestingumas mieliau gyvena kaimo žmonių pastogėse, negu pilyse arba gražiuose turtingų miestiečių rūmuose»[27]. Ordino riteriams čia taip pat daromas priekaištas, kad jie krikščionybę platino ne švelnumu ir gerumu, bet kalaviju ir jėga. Benedicte Naubert mums rodo, kaip toli siekė prūsų ideologija, kad net už 1701 metų karalystės ribų buvo gyvos tokios mintys.

3. L. von Baczko «Witold». — Tarp gausių istorinių veikalų, kuriuose vienu ar kitu būdu minimi lietuviai, Ludwig von Baczko (1756-1823) skiria savo dviejų tomų veikalą didžiajam kunigaikščiui Vytautui. Visa simpatija priklauso pagrindiniam veikalo veikėjui. Jau savo jaunystėje Vytautas rodo pašėlusiai drąsų ryžtingumą, garbės troškimą ir teisingumą. Dėl politinių motyvų jis pripažįsta tuo pačiu laiku pagonišką ir krikščionišką religiją. Religinės tole-

---

[27] B. Naubert, *Heinrich von Plauen und seine Neffen*, Leipcigas 1799, 8 psl.

rancijos turįs taip pat ir jo tėvas Kęstutis. Vytauto gudrumas ir budrumas išgelbsti jį iš visų pavojų, kurie jam pasitaiko kelyje į sostą ir galybę. Jis įveda kai kurių naujovių Lietuvoje, kur jis palengvina baudžiavą. Jis aiškiai įžiūri planus Vokiečių ordino, kuris nori Vytauto nesantaiką su Jogaila panaudoti Lietuvai užkariauti. Jis kuria didingus planus, visiškai pasitikėdamas savimi, ir ryžtasi be jokios baimės širdyje dideliems užsimojimams. Prie jo karsto Vokiečių ordino atstovas taria: «Jis buvo baisus savo priešams, jo buvo galima mirtinai nekęsti, bet net esant parblokštam į žemę, nebuvo galima nepripažinti jo didingumo. Ainiai jį galės teisti, ir kai Jogailos vardas bus abejingai užmirštas, Vytauto darbais vis dar stebėsis jo ainiai» [28]. Šis stiprus Vytauto charakteris ypač išryškėja, lyginant jį su silpnuoliu Jogaila. Šis vaizduojamas labai nepastovus, taikus, net silpnaprotis. Baczko nė kiek nerodo santūrumo ir daro iš jo karikatūrą.

Vokiečių ordinas, pagal Baczko, teturi tikslą užkariauti Lietuvą. Tam jis naudoja visus galimus klastos ir apgaulės kelius. Baczko leidžia Vokiečių ordinui piktnaudžiauti religija, kad tik pavyktų nugalėti Vytautą. Čia aiškiai pasirodė autoriaus neigiamas nusistatymas katalikybės atžvilgiu. Priešingai, jis giria religinį Vytauto indiferentizmą, kuris religiją laiko žemiau valstybės.

Paprasti lietuviai žmonės Baczko yra vaizduojami kaip kilmingųjų valdiniai ir vergai. Po jų valdžia ir jie turi netekti savo dorybių ir palinksta į žiaurumus ir girtavimą. Jie lieka ištikimi pagonių tikėjimui, tačiau mato ir jo silpnumus. Dėl to jie lengvai gali pereiti į krikščionybę. Baczko daro priekaištą lietuviams dėl jų daugpatystės, bet šis priekaištas negali būti paremtas įrodytais faktais.

Baczko bando laikytis istorinių faktų. Abu veikalai, tiek B. Naubert, tiek L. v. Baczko, davė pradžią visai eilei panašių veikalų, kurie priklauso jau XIX amžiui. Iš mažesniųjų tenka paminėti L. Rėzos eilėraščius.

---

[28] L. Baczko, *Witold Grossfürst von Lithauen*, II t., 224 psl.

IV. MARTYNAS LIUDVIKAS RĖZA (MARTIN LUDWIG RHESA)

1. Rėza ir jo darbas. — Martynas Liudvikas Rėza gimė 1777 metais Karvaičių kaime, Kuršių Neringoje. Jo tėvai pasimirė labai anksti. Rėza studijavo Karaliaučiaus universitete, 1800 metais paskirtas įgulos bažnyčios pamokslininku, 1807 metais teologijos profesorius Albertinoj. Kaip kariuomenės pamokslininkas jis dalyvavo karo žygiuose 1812 ir 1814 metais Rusijoje ir Prancūzijoje. Rėza mirė 1840.

Kilimo tikras lietuvis, XVIII amžiaus dvasios kūdikis, Rėza puikiai pažino lietuvių liaudį. Ji buvo jo pedagoginio ir literatūrinio veikimo pagrindinis rūpestis. Šalia jo parūpinto lietuviško biblijos vertimo, presbitereologijos ir kitų gausių veikalų, pažymėtinas lietuvybei labai vertingas liaudies dainų rinkinys ir vertimai į vokiečių kalbą, o taip pat ir laisvas dainų medžiagos apdorojimas ir jo paties eilėraščiai. Šie yra paskelbti dviem tomeliais *Prutena* (1805 ir 1825). Rėzos palikime dar yra daug patarlių bei mįslių, o taip pat ir neatspausdintų liaudies dainų. Renkant liaudies dainas, Rėzai labai daug padėjo Prūsų Lietuvos dvasininkai, o taip pat ir paprastos moterys.

Būta senos tradicijos, kad dvasininkai, kurie patys kūrė religines giesmes, imdavo taip pat sudarinėti ir liaudies dainų rinkinius. Tačiau liaudies dainų rinkimas nebuvo lengvas darbas. Antai, Henrikas Budrius (1783-1852) iš Pilupėnų rašo Rėzai: «Lietuviai šitose apylinkėse atrodo gana nedaininga. Be to, nėra lengva sugauti iš karto melodiją, kurios anksčiau nebuvai girdėjęs, ir užrašyti ją į gaidas: dainininkas turi turėti aukštą pasitikėjimo laipsnį, kad sutiktų padainuoti dainą»[29].

Rėzos kūryboje, kuris savo svarbiausius veikalus skyrė lietuvių tautai, jo amžiaus ideologija ryškiausiai pasirodo isto-

---

[29] Mskr, 37 Oktavo, Geheimes Preussisches Staatsarchiv Karaliaučiuje.

rinių siužetų atkūrimu. Jis dedikavo savo pirmuosius eilėraščius karalienei Luizai, tauriausiajai iš vokiečių moterų, su daina apie *Littas* — piemenaitę su rūtų vainiku Nemuno pakrantėj. Laisvės kovų metu jis ragino savo tautiečius paremti Prūsų pusę. Bet tuo pačiu metu jis traukia kryžiuočius į Dievo teismą [30].

Rėzos tautų idealas yra toks kaip Herderio. Lietuviai ir senieji prūsai buvo laiminga ir rami tauta, kuri ištikimai tarnavo savo dievams, iki kryžiuočiai neišnaikino jų girių. Bet ji liko ištikima savo senovei ir gerbė kaip prieš taip ir vėliau senovės liekanas. Pagal Herderio mintį jis priskiria savo tautai Simono Dacho ir Kanto garbę. Senų dorybių išlaikymas yra tautos pasididžiavimas.

« Protėvių papročiai ir dorovingumas tebėra gyvi prie mūsų durų, narsa, svetingumas, švelnumas ir atvirumas yra mano tautos puošmena » [31].

Rėzos eilėraščiuose atsispindi senoji tautos ištikimybė ir drąsa. Kare žuvęs jaunuolis savo dvasia grįžta prie savo mylimosios, kuri su juo kartu keliauja į amžinybę. Vytauto žmona viskuo rizikuoja, kad tik galėtų išlaisvinti savo vyrą iš kalėjimo. O šis ir vėl ją pačią išlaisvina kalaviju. Panašiais padavimais ir istorinės medžiagos vertinimu Rėza išaukština ir didįjį Lietuvos kunigaikštį Kęstutį.

---

[30] Enkel Hermanns, bei dem heil'gen Kreuze
Das Euch Lieb' und fromme Duldung lehrt,
Sagt, was that ein Volk von keiner Reise
Nach Eroberung und Gold bethört,
Euch zu leid, in stillen Eichenlauben
Seinen Göttern nur und sich bekannt,
Dass ihr Fluhr und Heiligthum zu rauben
Hierher zogt mit mordgestählter Hand ?

Doch ihr schweigt. An jenem grossen Tage,
Der die Thaten aller Völker wägt,
Sie auf des Erbarmers Richterwage
Eure schwere blut'ge Schuld gelegt !
Nur verhüllt das Antlitz vor den Scharen,
Die verklagend vor dem Richter stehn,
Dass Ihr gleich des Atilla Barbaren,
Sie erwürget auf den eignen Hö'n. (*Prutena* I t., 38 psl.).

[31] M. L. Rhesa, *Prutena oder vaterländische Lieder und Dichtungen*, I t., Karaliaučius 1809, 32 psl.

2. *Rėzos pažiūra į liaudies dainas.* — Rėza buvo vienas iš pirmųjų, kuris intensyviai domėjosi lietuvių liaudies dainomis. Tokiu būdu čia pasirodo jo ypatinga meilė liaudies poezijai apskritai, o ypač lietuvių. Jis vertina jų charakteringus savumus. Jis tvirtina, kad lietuvių liaudies dainos skiriasi nuo kitų «savo kukliu natūralumu, savo nesuvaržyta paprasta dvasia, kuri atmeta bet kokį dirbtinumą išsireiškimuose, struktūroje ir palyginimuose, žodžiu, visas poezijos puošmenas»[32]. Čia taip pat tenka padaryti išvadą, kad liaudies dainos kylančios iš pačios tautos. Tiek Rėza, tiek jo bendradarbiai neskyrė griežtai liaudies dainų nuo rašytinės poezijos.

Iš liaudies dainų savybių Rėzai krinta į akį visų pirma aukštas naivumo laipsnis, kurio «pralenkti neįstengia jokia tauta»[33]. Mažybinės formos teikia liaudies dainoms «neišsakomo žavesio, tos saldžios, tylios glostančios nuotaikos, kuri pavergia kiekvieną širdį. Jas skaitydamas, atrodo, patenki į vaikišką nekaltą arkadinių piemenėlių pasaulį»[34]. Rėza teisingai pastebi, kad mažybinės formos ne visuomet turi mažumo prasmę, labai dažnai jos išreiškia jausmo nuoširdumą, kuris, tačiau, visiškai dingsta kalbos nemokantiems.

Šalia liaudies dainų estetiškumo Rėza giria jų dorinę tendenciją: «Šalia šio naivumo nustebęs pamatai tokią lietuvių dainų eleganciją ir subtilumą, kurie yra beveik lygūs graikų grakštumui ir kultūrai. Jokio neestetiško vaizdo, jokio gerą skonį užgaunančio išsireiškimo, tik subtilus sąmojus aliuzijose ir palyginimuose, puošnumas frazėje (juos ypač sustiprina dalyvinės konstrukcijos, panašios į graikiškąsias) ir nedirbtinis natūralumas, lygiai tolimas bet kokiam trivialumui arba pertemptam ekscentriškumui. Čia dar kartais prisideda drąsus lyrinis polėkis ir jausmų karštumas, kuris maloniai pasikeičia su anuo jaudinančiu paprastumu»[35].

Šita elegancija ir estetinis jausmas, kurie žymi lietuvių liaudies dainas, atrodo iš pradžios nesideriną su tautos civilizacijos

---

[32] L. Rhesa, *Dainos oder Litthauische Volkslieder*, Karaliaučius 1825, 329 psl.

[33] L. Rhesa, *Prutena*, I t., 163 psl.

[34] Ten pat.

[35] Ten pat, 164 psl.

laipsniu. Rėza išsprendė šį tariamą prieštaravimą, rašydamas: «Lietuvių tauta, palyginus su paprastais žmonėmis vokiečiais Prūsuose, stovi daug aukštesnėje kultūrinėje pakopoje».

Kaip istorinį pagrindą aukštesniam lietuvių meniniam skoniui Rėza norėtų nurodyti jau išnykusią civilizaciją. Savarankiškas lietuvių tautos charakteris paaiškinamas buvusiu lietuvių valstybės savarankiškumu. «Tai galima pastebėti ne tiktai jų sprendimuose kalbant, ne tik subtiliuose išsireiškimuose ir kalbos būde bei mandagiam elgesy aplamai, bet taip pat ir iš jų meniškų darbų» [36].

Šitas išvadas apie aukštesnę paprastos lietuvių liaudies kultūrą, palyginti su vokiečiais, Rėza rėmė taip pat ir visu kitu liaudies menu, bet ne mažiau ir primityvioms tautoms palankia XVIII amžiaus ideologija. «Lietuvių mergaitės moka įausti į savo kaspinus ir juostas prasmingiausius posakius, kuriuos vokietės vos mokėtų perskaityti. Prie mažiausios progos vaikinai sukuria ekspromptu mažas daineles kartu su melodijomis, ir visi choru dainuoja tas sukurtas eilutes. Kiekvienas grupėje pasikeisdamas turi sugalvoti naują eilutę — ir niekad nematai jų sumišusių» [37].

Toliau «iš grynos, nekaltos, pamėgtųjų daiktų pasiilgusios, liūdnos širdies», plaukia eleginiai dainų tonai, švelni melancholija, skausmingas ilgesys, kurie žadina užuojautos jausmus. Rimtas liūdesys, švelni melancholija apgaubia dainas «maloniu gedulo šydu. Meilė čia nėra išsieikvojanti aistra, bet tas rimtas šventas gamtos jausmas, kuris nesugadintą žmogų verčia nujausti, kad šitame nuostabiame sielų susijungime glūdi kažin kas aukštesnio, dieviško. Meilė pati net nėra pavadinama — ji tebėra ta šventa nepasakoma gamtos paslaptis, kurios nekaltas jaučiantysis nedrįsta išsakyti» [38]. Rėza prisipažįsta neradęs nė vienos dainos su nepadoriom užuominom, kurios būtų peržengusios santūrumo ir gėdingumo ribas. Ši ypatybė yra kartu ir tauraus lietuvių tautos nusiteikimo liudijimas.

Rėzos *Dainų* rinkinio tikslas buvo charakterizuoti lietuvių liaudies dainų dvasią. Dėl šios priežasties liko nesunaudoti daugelis variantų ir pristatyta «vos pusė visos surinktos medžiagos»,

---

[36] Ten pat, 164 ir sek. psl.
[37] Ten pat, 165 psl.
[38] L. Rhesa, *Dainos*, Karaliaučius 1825, 332 psl.

nors dainų skaičius ir įvairumas taip pat verti pažymėti: «Visi šitie įvykiai yra atvaizduoti tokiomis įvairiomis formomis, kad aš nežinau, ar yra dar kuri kita tauta Europoje, kuri valstiečio trobelės meilę būtų pavaizdavusi tokia gausybe vestuvinių dainų» [39].

Reikšmingas Rėzos darbas buvo skirti lietuvių liaudies dainas į dainas ir giesmes. Šis skirstymas buvo ir vėlesnių dainų tyrinėtojų priimtas. Skirtumas čia glūdi ne tiek dainų turinyje, kiek giedojimo būde. Tačiau Rėzai ne viskas čia buvo aišku. Šalia dainų ir giesmių Rėza randa dar ypatingą rūšį lietuvių liaudies dainų — tai dainos mįslės ir kaip pavyzdį nurodo:

Vai siuntė siuntė mane anytėlė
Žiemužės šėko, vasaros sniego.

Ta pati daina, kiek perdirbta, Rėzos buvo įtraukta į *Prutena* rinkinį. Apie šias dainų rūšis, kurios yra visiškai panašios į kitas liaudies dainas, Rėza nieko daugiau negalėjo pasakyti. *Dainos* nėra padalintos grupėmis.

3. Mitologinės dainos. — Savotiškiausia Rėzos *Dainų* rinkinio dalis yra mitologinės dainos. Pats Rėza buvo įsitikinęs, kad lietuvių liaudies dainose esą mitologinio elemento. Pati natūraliausia priežastis, jis galvojo, esanti ta, kad pagoniškųjų dievų, kaip Perkūnas, Laima, Giltinė, Bangpūtys, Žemyna, vardai įsibrovė pagonybės metu: «Jie [dievų vardai] dar tebegyvena liaudies dainose ir patarlėse, kurie iš senų laikų paveldėjimo keliu eina iš kartos į kartą. Nėra jokio abejojimo, kad dainos, kurios pavaizduoja įvairius mitologinius įvykius... yra kilusios iš seniausių pagonybės laikų» [40].

Rėza norėjo, kad mažiausia bent kelios pastraipos, jei ne visos dainos, būtų galima kildinti iš pagoniškųjų laikų. Tačiau Rėza terado vos devynias dainas su pagoniškųjų dievų vardais, kurios nebūtų buvusios kurio nors kito dainų rinkėjo surastos. Tam tikra mitologinių dainų medžiagos falsifikacija yra galima, kaip keli pavyzdžiai iš vėlesniųjų laikų tai gali paliudyti. Apskritai,

---

[39] Ten pat, 325 psl.
[40] Ten pat, 334 psl.

lietuvių mitologija iš visai patikimų šaltinių tegalėtų paliudyti tik Perkūną, gal dar Laimą, Pikuolį, Patrimpą.

Savotiška yra daina, kur vasarą užšąla tvenkinio vanduo ir bernas negalįs girdyti savo bėro žirgo:

Laima lėmė	Laima schenkte
Saulužės dienaitę,	Einen Tag der Sonne,
Ir atšilo	Da zerfloss vor Wärme
Ežero ledaitis.	In dem Teich das Eis.

Kitoje, greičiausia, vėlesnėje redakcijoje laimės deivė Laima visai nepasirodo.

Daina — Rėza tai vadina sakme (pasakėčia) — apie mėnulio neištikimybę buvo taip pat žinoma ir latvių liaudies poezijoje [41]. Tos pačios dainos nuotrupas Rėza girdėjo dainuojant Gildės žvejus vokiškai (*Plattdeutsch*). O štai ir ta daina:

Mėnuo Saulužę vedė
Pirmą pavasarėlį,
Saulužė anksti kėlės, Mėnužis atsiskyrė.
Mėnuo viens vaikštinėjo
Aušrinę pamylėjo.
Perkūns didžiai supykęs
Jį kardu perdalijo.
Ko Saulužės atsiskyrei
Aušrinę pamylėjai
Viens naktį vaikštinėjai [42].

---

[41] Atspausdinta G. Fr. Stender, *Neue vollständigere lettische Grammatik. Nebst einem hinlänglichen Lexiko auch einigen Gedichten*, Braunschweig 1761, 266 psl.

[42] *Lietuvių poezijos antologija*, sudarė J. Aistis ir A. Vaičiulaitis, Chicaga 1951, 23 psl.

Originale cituota:

« Es nahm der Mond die Sonne.
Da war der erste Frühling.
Die Sonne stand schon früh auf,
Der Mond verbarg sich scheidend.
Der Mond wandelte einsam,
Gewann den Morgenstern lieb.
Darob ergrimmte der Donnergott,
Zerhieb ihn mit dem Schwerdte.
Was verliessest du die Sonne ?
Was gewannst du den Morgenstern lieb ?
Was wandeltest du einsam in der Nacht ? » (Rhesa, *Dainos*, 93 psl.).

Dainos originalas Rėzai buvo įteiktas anoniminio dainų rinkėjo ir yra paskutinis visoje dainų eilėje, kurios yra parašytos ta pačia ranka. Tačiau kai kur tekstas yra pataisytas, ir tai sukelia kai kurių abejojimų dėl dainos liaudiškumo patikimumo. Tačiau tikrai mitologinių dainų klausimas tegali būti išspręstas tik kartu su latvių liaudies poezija, kurioje tokios dainos jau yra žinomos ir kurios rodo artimą gimininingumą su lietuvių dainomis. Panaši dievų gyvenimo drama yra atvaizduota kitoje dainoje. Čia griaustinio dievas Perkūnas keršija ne mėnuliui, bet Aušrinei. Motina Saulė pati duoda patarimą, kaip ta Aušrinė galėtų išvengti keršto pasekmių, nors susitaikinimas ir nebėra galimas:

Aušrinė svotbą kėlė,
Perkūnas pro vartus jojo,
žalią ąžuolą parmušė [43].

---

[43] M. Biržiška, *Lietuvių dainų literatūros istorija*, 1919, 86 psl. Origin. cit.:

« Der Morgenstern richtete Hochzeit aus:
Perkun ritt durch die Pforte hinein —
Und schlug die grüne Eiche nieder.
Vom Blut der treufelnden Eiche
Ward mir mein Kleid bespritzet,
Ward mir der Kranz bespritzet.
Es weinte die Sonnentochter,
Drei Jahre las sie die Blätter,
Die verwelkten Blätter auf!
Wo soll ich, geliebte Mutter,
Die Kleider nun waschen?
Wo soll ich das Blut abwaschen?
Geh, oh liebe Tochter,
Zu dem Teiche hin,
Worin neun Bächlein fliessen.
Wo soll ich, geliebte Mutter,
Ich nun die Kleider trocknen?
Sie trocknen in dem Winde?
O Tochter, in dem Garten,
Wo neun Rosen blühen.
Wo soll, geliebte Mutter,
Die Kleider ich nun anziehen?
Die reinen Kleider vertragen?
O, Tochter, an dem Tage,
Wenn neun Sonnen glänzen » (L. Rhesa, *Dainos*, 221 psl.).

Rėza galvojo, kad esama tam tikro ryšio tarp skandinavų ir lietuvių liaudies poezijos. Ir vienur ir kitur gausiai minimas skaitmuo 9 ir trūksta skaitmens 7.

Saulė yra geroji motina, kuriai nėra svetimi žmonių rūpesčiai. Seserims, kurios per karą neteko savo brolio, ji žada padėti jo gedėti :

Devynis rytus miglužėje kilsiu
O šį dešimtą neužtekėsiu.

Neun Morgen will in Nebel mich hüllen
Und an dem zehnten auch gar nicht aufgeh'n.

Ji taip pat padeda žmonėms ilgų naktų metu :

Už jūrų, už kalnelių globojau našlaitėlius
Sušildžiau piemenėlius [44].

« Dievo dukrelių » pasaulyje ji yra savo dukterų aptarnaujama. Klausimai, kas užkurs ugnį rytais, kas saulei klos patalą, primena ištekančios nuotakos atsisveikinimo dainas :

Aušrinė, Vakarinė :
Aušrinė ugnį prakūrė,
Vakarinė patalą klojo,
Daug mano giminėlės
Daug mano dovanėlių [45].

Visas veiksmas turi jau anksčiau minėtų motyvų iš dainos, kurioje piemeniui prapuolė avis ir Saulė jam padeda ieškoti. Saulės gerumas čia pasirodo ypač didelis, palyginti su nedideliu nuostoliu :

---

[44] « Hinter dem See, hinter dem Hügel
Bewachte ich verwaiste Kinder,
Wärmete arme Hirten » (Ten pat, 135 psl.).

[45] « Der Morgenstern, der Abendstern :
Der Morgenstern machte mir Feur an
Der Abendstern deckte das Bettlein.
Viel sind meiner Kinder,
Viel sind meiner Gaben » (Ten pat, 285 psl.).

O vakar vakarėlį
Prapuolė man avelė.
Ai, kas gelbės ieškoti
Mano vienturtę avelę.

Išėjau pas Aušrinę,
Aušrinė atsiliepė:
Aš anksti ryt Saulelei
Turiu prakurt ugnelę.

Išėjau pas Vakarinę,
Vakarinė atsiliepė:
Aš vakarais Saulelei
Turiu klot patalėlį.

Išėjau pas Mėnesėlį,
Mėnesėlis atsiliepė:
Aš kardu perdalytas,
Liūdnas mano veidelis.

Išėjau pas Saulelę,
Saulužė atsiliepė:
Devynias dienas ieškosiu,
O dešimtą nenusileisiu [46].

---

[46] *Lietuvių poezijos antologija*, 1951 m. 24 psl., Orig. cit.:
« Gestern abends, gestern
Ist mein Schäflein verschwunden.
Ei, wer wird mir helfen suchen
Mein einziges Schäflein ?

Zu dem Morgenstern ging ich,
Der Morgenstern gab zu Antwort:
Ich muss der Sonne frühe
Das Feuer anmachen.

Zum Abendstern ging ich,
Der Abendstern gab zur Antwort:
Ich muss am Abend der Sonne
Das Bettlein machen.

Zu dem Monde ging ich,
Der Mond gab zur Antwort:
Ich bin mit dem Schwert zerteilt,
Traurig ist mein Antlitz.

Zu der Sonne ging ich hin,
Die Sonne gab zur Antwort:
Neun Tage will ich suchen,
Und den zehnten nicht untergehen » (L. Rhesa, *Dainos*, 293 psl.).

Yra dar viena lietuvių liaudies daina, kuri kad ir neturi jokių mitologinių pėdsakų, galėtų būti laikoma tos pačios dainos pirmomis eilutėmis.

Aš vakar vakaraty
Suderėjau bernatį
Ganyt mano avatę.

Nežinau, nė kur jis dingo,
Ar vandenyj nuskendo,
Ar kalneliu nuėjo.

Kerdužiai, piemenaičiai,
Ar nematėt bernatį
Tarp kalnų, tarp marelių [47].

4. Meilės ir vestuvinės dainos. — Daugumas Rėzos duodamų dainų yra meilės ir vestuvinės dainos. Šita dainų rūšis aplamai yra gausiausia lietuvių liaudies dainose. Jose vyrauja idealistinė pažiūra į meilę. Gilus nuoširdumas ir jausmo švelnumas pavaizduojami vykusiais palyginimais. Mergaitė ramina savo mylimąjį savo meilės pripažinimu, kuri yra ištikima ir gryna:

Skaidrus yra vanduo skaidriam šaltiny,
Ištikima yra meilė ištikimoj širdy.

Rein ist dieses Wasser
In der reinen Quelle,
Treu ist die Liebe
In dem treuen Herzen.

Skausme ir ilgesy prisimena mergaitė savo meilės pažadus, kai jos bernelis yra toli nuo jos:

Aš verčiau norėčiau, kad kūnas atsiskirtų nuo sielos,
negu aš čia būčiau viena atskirta nuo mylimojo [48].

---

[47] M. Biržiška, *Lietuvių dainų literatūros istorija*, 1919, 87 psl. Originale cituota *Prutena*, II t., 145 psl.

[48] «Viel wünschte ich lieber
Dass Leib und Seele sich trennen,
Als dass ich hier
Geschieden wäre
Von dem zarten Jüngling» (L. Rhesa, *Dainos*, 49 ir sek. psl.).

Kai kada besimylinčiųjų ilgesys skamba beveik kaip minesingerių dainose:

Ar aš neturėčiau verkti
Ir pasiskųsti tyliam šaltiniui,
Kad aš šiandien dar nemačiau to, kurį nešioju širdyje [49].

Taip pat ir jaunikaitis verčiau norėtų mirti iš skausmo, jei ne jam tektų «šilkais siuvinėjanti». Po mirties jis nenori būti toli nuo mylimosios ir pageidauja būti palaidotas lelijų daržely po rožių krūmu, kuriame yra ir jo vėlė:

Ir atėjo jauna sesytė
Šventos nedėlios rytą.

Nuskynė rožės pumpurėlį
Nuo rožių krūmelio.
Ai, gražiai kvepia žiedelis,
Tas rožių pumpurėlis!

Atsakė močiutė verkdama,
Juk tai ne rožių žiedelis,
Tai dvasia jauno bernelio,
Kurs miręs dėl smutnybės [50].

---

[49] «Soll ich nicht weinend klagen?
Dem stillen Quell nicht sagen:
Ach, dass ich den
Heut nicht gesehen,
Den ich im Herzen trage?
Zur stillen Nacht im Traume
Sprach am geliebten Baume
Ich süss ein Wort:
Hinfort und fort
Von ihm mich nicht zu scheiden» (*Prutena*, II t., 55 psl.).

[50] M. Biržiška, *Lietuvių dainų literatūros istorija*, 1919, 73 psl. Origin. cit.:
«Und es kam die junge Schwester
Am heiligen Sonntagsmorgen
Diese pflückte sich eine Knospe
Von dem Rosenstrauche.
Ei, herrlich duftets mein Blümlein
Die zarte Rosenknospe.
Da erwirderte weinend die Mutter:
Das ist ja nicht die Rosenknospe,
Das ist die Seele des Jünglings,
Der vor Gram gestorben ist» (L. Rhesa, *Dainos*, 307 psl.).

Nevien rožių krūmu pasireiškia mirusiojo vėlė, bet taip pat ir garsais vamzdelio, kuris yra padirbtas iš medžio šakų:

Saldžiai skambėjo vamzdelis į jaunuolio širdį [51].

Dainų tyrinėtojams šita dainų rūšis davė pagrindo matyti čia senojo animizmo liekanas. Tačiau šitos iš pažiūros animistinės užuominos galėjo būti išaiškinamos tik kaip paprastos poetinės priemonės. Besimylinčiųjų noras nuolat būti arti vienas kito randa savo išraišką poezijoje. Kiekvienas antrojo asmens turėtas daiktas persiskyrus gali pavirsti brangia relikvija.

Iš pažiūros mitologinė yra daina apie nuskendusį nuotakos žiedą, kuris viename šaltiny, į kurį saulės dukrytės «einančios praustis veidą, buvo dievo sūnelių» išžvejotas šilkiniais tinkleliais. Tačiau kiekvienu atveju, saulės dukrytės ir dievo sūneliai čia galėtų būti pavartoti kaip tropai, nes toliau daina pavirsta paprasta meilės daina:

Atjojo jaunas bernelis
Ant bėro žirgo.

Ir siūlo pagalvoti,

Kur srovė giliausia,
Kur meilė meiliausia [52].

---

[51] «Die Flöte klang, die Flöte scholl
Dem Jüngling süss ins Herz.
Da sprach die Mutter thränenvoll:
Mich rührt der bange Schmerz;
O Sohn, das ist kein Klagelaut,
Der aus der Flöte bebt;
Das ist der Schwester Seele traut,
Die auf den Wassern schwebt» (*Prutena*, II t., 138 psl.).

[52] «Reitend kam ein zarter Jüngling
Her auf braunem Rosse;
Und das braune Rösslein hatte
Goldene Hufbeschläge.
Komm herbei, o Mägdelein,
Komm Du zarte Jungfrau!
Reden wollen wir ein Wörtlein,
Denken einen Gedanken:
Wo der Quelle tiefstes,
Was der Liebe liebstes» (L. Rhesa, *Dainos*, 173 ir sek. psl.).

Šie ir kiti dainos posmai nėra organiškai sujungti su pirmaisiais. Pagaliau, pamestas nuotakos žiedas gali čia reikšti neištikimybę, kurios pasekmės yra besimylinčiųjų persiskyrimas. Herderio dainoje *Nuskendęs nuotakos žiedas* jaunikaitis pasiryžęs maldauti «Šiaurės vėją keturiolika ilgų dienų», kad šis išmestų žiedą į pievą. Mergaitė pati ramina nelaimingąjį jaunikaitį jo skausme, tačiau meilė baigta:

Laba diena, labas vakaras,
Geroji motinėle!
Ar gausiu nakvynės?
Nakvynės tau aš neatsakysiu,
Bet gera tau niekad nebūsiu [53].

Rėza šį motyvą apdorojo laisvai, ir nelaimingasis pats daugiau nebepasimato su savo mylimąja. Jo skausmą mergaitei turėjo papasakoti piemenys ir žvejai, o jo sapnas apie žuvelę, «kuri burnoje iškėlė mielą žiedą», labai greitai pranyko. Jaunikaitis turės dabar kreiptis į paslaptingąsias jėgas:

Mergelę, kuri naktimis gražiai gieda ant bangų [54].

Šis kūrinys, žinoma, yra labai nutolęs nuo lietuvių liaudies dainų formos ir nuotaikos. Kitas variantas vaizduoja jaunikaitį kaip šelmį berneliį, kuris mylimajai nutraukia nuo piršto jos auk-

---

[53] «Schön Tag, schön Abend,
O gute Mutter!
Kann ich Nachtlager haben?
Nachtlager will ich
Dir nicht versagen,
Doch gut werd' ich Dir nimmer» (*Herders Sämmtliche Werke*, hrsg. von B. Suphan, XXV t., 145 ir sek. psl.).

[54] «Die Jungfrau, die auf Wellen
Zur Nacht oft lieblich singt,
Und aus des Abgrunds Quellen
Den edlen Bernstein bringt.
Zwei Kränze will ich spenden
Am goldnen Helmenstiel,
Reichst Du mit Lilienbänden
Den Ring, der mir entfiel» (*Prutena*, I t., 5 psl.).

sinį žiedelį, ir mergaitė toliau pasiliks pas savo motiną. Čia simboliškai suprastą rūtų vainikėlį išgelbsti bernelis:

Nurimk, mergele, neverk, jaunoji,
Štai ateina bernelis su žaliaisiais tinkleliais.
O, tu vėl ištrauksi mano vainikėlį iš jūrių marelių [55].

Neištikima su kitais šokanti mergaitė yra visų peikiama, bet ištikimoji gerbiama:

O kai aš šokau su savo berneliu,
Mane jauną ant rankelių nešė.

Mergaitė moka ir pati save vertinti. Ji yra išdidi, kartais net neatsako pasveikinama. Netikėtu juoku suskamba daina, kurioje mylimoji pasiverčia žuvele:

Ir ateina našlelis,
Ir nori pagauti mane žuvelę [56].

Mergaitė rūpinasi saugoti savo garbę. Įskųsta tėvui, ji verčiau mirs, negu gyvens gėdoje:

Trečiadienio rytą, anksti rytelį,
Dingo tėvo dukrelė.
Ir atrado ją, mielą seserėlę,
Jūroje, marių dugne [57].

---

[55] « Stille, mein Mädchen,
Weine nicht länger,
Es kommt ein Gast, der Knabe
Mit einem grünen Netzchen!
Oh, du wirst nun wieder
Mein Kränzlein mir fischen
Aus Seen, aus Meeren! » (Ten pat, 117 psl.).

[56] « Da kommt der Wittwer folgend ...
Und will mich Fischlein fangen,
Mit Sorgfalt auf mich achtend
Ruft er: ein buntes Hechtlein!
Und sieh, ein schönes Mägdlein » (L. Rhesa, *Dainos*, 41 psl.).

[57] « Am Mittewoch-Morgen, am frühen Morgen,
Verschwand des Vaters Töchterlein ...
Da fanden sie ach, die geliebten Schwester
In der See, im Meeres Grunde,
Mit feinem Grausande überspühlet,
Mit grünem Meergrase überzogen » (Ten pat, 105 psl.).

Besimylį yra labai glaudžiame ryšyje su gamta. Iš skausmo mirusiojo jaunuolio vėlė gyvena rožių krūmo žieduose, persekiojama mergaitė virsta lydeka. Broliai nori nukirsti liepos medį ir padirbdinti roges ar laivelį važiuoti pas mylimąją arba iš gluosnio padaryti baltą lopšelį jaunajai mergelei ir bėro žirgo stainios grindis. Žvejė su palankiu šiaurės vėju plauks per jūras parsivežti juodo šilko ir žalių rūtų. Jaunuolis siunčia mylimajai mergaitei su šiaurės vėju margą gėlių puokštę:

Ne patsai nešiu,
Ne kitam duosiu,
Tik šiaurės vėjačiu
Nupūsdinsiu.

Nicht selber will ich tragen
Nicht einem andern geben:
Dem Nordwind will ich sagen
Dass er es hinüberwehe.

Švelni yra ir piemenų meilė, pačių neturtingiausių ir labiausiai niekinamų tarp žmonių:

Mergužėle mano,
Lelijėle mano,
Pažadėjai iš meilelės marškinėlius siūti [58].

Čia nesunku pajusti vargingą pasaulį, bet taip pat ir meno pamėgimą ir skonį, savotišką pasaulį mažmožiuose.

Mylimąją mergaitę jaunikaitis renkasi laisvai. Nelaimingas

---

[58] «Du holdes Mägdlein,
Du zarte Jungfrau,
Du versprachst mir, aus Liebe
Ein Hemdlein zu nähen.
Du, lieber Hirte,
Du, zarter Jüngling!
Schon ist's geschnitten, schon ist genähet,
Aber noch nicht gezeichnet.
Wenn du hüthest die bunten Rinder,
Treib sie hin an den Landweg!
Da wirst du mich finden,
Da will ich deiner warten,
Auf einer grüner Wiese,
Unter dem weissen Klee» (Ten pat, 270 psl.).

ir liūdnas jis esąs tik tada, kai jam tenka mergaitė «per daug mėgstanti šokti», o darbai tuo tarpu lieka neatlikti.

Kai kiti tiesė ir baltino,
Mano mergelės drabužiai
Liūdnai laukė [59].

Dėl šios priežasties nelabai norima pasipiršti žvejo mergaitei, ir būti žvejo žentu yra tikra berno nelaimė, nes

Žvejų mergaitė nemoka trijų darbelių:
Nei verpti, nei austi, nei ratelio sukti,
Tik moka anksti keltis,
Laively sėdėti,
Baltas rankas mazgoti [60].

Tačiau esama dviejų galimybių tos nelaimės išvengti. Arba reikia kantriai laukti, arba priversti mergaitę dirbti:

Ei, berneli, jaunas raiteli,
Nesirūpink...
Yra klėty trys apynių maišai.
Vienas po galva,
Antras po šonu,
Trečiuoju apsikloti [61].

---

[59] «Wenn andre spreiten,
Wenn andre bleichten,
Stand einsam traurend
Der Rokken meines Mägdlein» (Ten pat, 77 psl.).

[60] «Das Fischermädchen,
Das Schwärzlichbraune,
Weiss nicht drei Sachen zu verrichten:
Nicht fein zu spinnen,
Nicht dicht zu weben,
Nicht den Webstuhl aufzusetzen;
Weiss nur früh aufzustehn,
Im Kahne nur zu sitzen,
Die weissen Hände zu waschen» (Ten pat, 33 psl.).

[61] «Ei, mein Jüngling, lieber Reiter,
Lass Dich nicht kümmern!
Sind in der Kleete drei Hopfensäcke.
Einen legen wir unter das Haupt,
Den andern legen wir unter die Seite,
Mit dem dritten decken wir uns zu» (Ten pat, 259 psl.).

Iš kitos pusės mergaitei patinka žvejys, nes

Žvejys yra drąsus vyras ... [62].

Šita Rėzos minima daina turi taip pat mitologinę pradžią. Deivė Laima yra mergaitės prašoma padėti jai surasti paskendusį brolį. Tačiau dėl šito posmo tikrumo galima būtų ir suabejoti:

Laima rėkė, laima šaukė ... [63].

Dainų, kuriose būtų užuominų iš tų laikų, kada žmonos buvo vagiamos, Rėzos rinkinyje yra labai maža. Štai tipinga panašios rūšies dainų pradžia, kur tėvas arba motina ragina sūnus ieškoti dukters:

Vaikščiojo tėvelis
Po margą dvarą [64].

Ir drąsieji sūnūs yra pasiryžę susigrąžinti seserį.

Meilės dainos tačiau ne visuomet skamba saldžiai ir laimingai. Rimtai bernelis rodo mergaitei savo drebantį žirgą ir nori jai pavaizduoti jos ateitį sakydamas:

---

[62] « Der Steuermann ist ein wackrer Mann,
Der weiss mit dem Schiff zu segeln,
Mit dem Winde, gegen den Wind » (Ten pat, 273 psl.).

[63] « Die Laima rief, die Laima schrie
Lief mit blossem Fuss über den Berg.
Auf den Berg stieg ich hinauf,
Da erblickt ich drei Fischer,
Drei Neerunger auf der See » (Ten pat.).

[64] « Es wandelte der Vater
Im bunten Hofe,
Die goldenen Schlüssel ertönten:
Früh weckt er seine Söhne auf.
Steht auf, ihr Kinder,
Steht auf, meine Söhne:
Denn unsern Hof hat eben
Ein Kriegsheer umringet,
Hat unsere Schwester hinausgetrieben » (Ten pat, 127 psl.).

Pažiūrėk, mergele,
Kaip dreba mano žirgas [65].

Mergaitė brangina savo rūtų vainikėlį labiau, negu jaunikaitį, nes su juo ji galinti rasti sau kitą bernelį. Kartais mylimajai bernelį išrauna mirtis:

Vainikėlis į krantelį
O bernelis į dugnelį [66].

Nelaimę rodo rožės:

Koks stebuklas, koks stebuklas
Sėjau rūtas, pražydo rožės.
Pink, mergele, rūtų vainikėlį,
Vainikėlį iš žalių rūtelių [67].

Džiaugsmingasis tonas pamažu nyksta iš mergaitės dainų, kai baigiasi jos mergautinės dienos. Reikia atsisveikinti su mylimąja motinėle ir atsisakyti jos globos:

Ak, kas sušildys dabar kojas ir rankeles? [68].

---

[65] « Sieh her betrachtend,
Du zartes Mägdlein,
Wie mein Ross erzittert.
So wirst du zittern
Wann du im Brautkranz
Zu mir geführt wirst worden » (Ten pat, 19 psl.).
[66] « Das Kränzlein kam zum Ufer,
Der Jüngling sank zu Grunde:
Das Kränzlein lag auf den Händen,
Der Jüngling auf dem Brette » (Ten pat, 21 psl.).
[67] « Welche Wunder, grosse Wunder!
Rauten säet' ich, Rosen blühten.
Flecht, o Mädchen, einen Rautenkranz,
Einen Kranz von grünen Raut » (Ten pat.).
[68] « Wer wird nun wärmen, ach, Hände und Füsse?
Wer wird nun mir reden Worte der Liebe?
Sind gleich erste Jugend meine Tage,
Ist ein zarter Jüngling auch mein Lieber,
Doch trauert mein Herz um meine Tage.
Ich muss hinaus, in fremde Gegend,
Verlassen die geliebte Mutter » (Ten pat, 27 psl.).

Vedybos yra perėjimas iš jaunystės, iš laisvės, linksmumo ir džiaugsmo į pareigos, darbo ir rūpesčių laiką:

Seselė verkė, jaunoji verkė [69].

Moters gyvenimas vaizduojamas sunkus, nes moteriški darbai laikomi žaidimu: poilsio norinti mergaitė gauna atsakymą:

Tu išsimiegosi, mergele,
Šventadienio naktį,
Tu pasilsėsi, jaunoji,
Staklėse prie audimo [70].

Anytos labai dažnai bijoma:

Anyta sušildys tau kojas, rankeles [71].

---

[69] « Die Schwester weint,
Die Jungfrau zart,
Ihr Kränzlein schwanket hin und her.

Wein, oh Schwester, nicht,
Du Jungfrau zart,
Mehr wirst du morgen weinen.

Wo für den Kranz
Dir ein Häublein wird,
Mehr wirst du morgen weinen.

Man löset das Haar auf,
Die seidenen Flechten:
Das für den Stand der Jungfrau.

Man zieht den Ring dir
Von weisser Hand ab!
Das für die Pracht des Festes » (Ten pat, 177 psl.).

[70] « Du wirst ausschlafen, o Mägdlein,
In der Nacht zu den Feiertagen.
Du wirst ausruhen, o Jungfrau,
Im Webestuhl beim Weben » (Ten pat, 205 psl.).

[71] « Annyta wird wärmen dir Hände und Füsse,
Der Jüngling wird reden die Worte der Liebe.
Wann Annyta wärmet, so werd'ich bitterlich weinen,
Wann der Jüngling redet, so werd'ich das Herz stillen » (Ten pat, 181 psl.).

Vestuvių diena vaizduojama gamtos palyginimais: vėjo ūžimas sugretinamas su nuotakos seserų verkimu; lelijos lingavimas su vainikėliu ant galvos; sudraskyti pakinktai išvežant jaunosios kraitį su plyštančia iš skausmo mergaitės širdimi. Jei visi peikia, anyta net muša, tai brolis su savo kalaviju yra keršytojas už sesers skausmą.

Kartais mergaitė ir pati moka nutildyti ir sušvelninti anytos pyktį:

Aš atsikelsiu ir nebudinama,
Prakursiu ugnį ir neliepiama [72].

Meilės dainose didelį vaidmenį vaidina rūta, nekaltumo ir meilės simbolis. Ją dovanoja mergaitė savo berneliui kaip abipusės meilės ženklą:

Aš nupinsiu žalią vainikėlį [73].

Vainikas yra mergaitės pasididžiavimas ir jos dorumo ženklas, taip, kaip berneliui aukso pentinai ir kepurė.

Mano vainikėlis
Močiutės klėtely,
Aukso žiedelis
Ant mano rankelės [74].

---

[72] «Ich werd' aufstehen auch ungewecket,
Werde Feur anzünden auch unbefohlen.
Für die Schwieger werd' ich das Feuer anzünden,
Für die Mutter werd' ich das Wasser holen.
Mit Seife wusch ich, um weiss zu werden,
Die Gläser scheuert ich, auf dass sie glänzten,
Und nun gekommen zur Schwiegermutter,
Will ich sie waschen mit meinen Tränen,
Will ich sie trocken mit Herzensseufzern» (Ten pat, 213 psl.).

[73] «Ich werde flechten ein grünes Sträusslein,
Werde Rauten binden zu den schönsten Blumen.
Und wär's auch das geringste, das allergeringste,
Ist's doch die Gabe der liebsten Liebe» (Ten pat., 165 psl.).

[74] «Mein Kränzlein hänget
In der Mutter Kammer,
Mein goldnes Ringlein
Glänzt auf dem Finger» (Ten pat, 257 psl.).

Ir nelaimėje mergaitė stengiasi išlaikyti savo dorumą :

O aš pati vos išsilaikiau,
Po rūtų vainikėliu,
Po juodu pašakėliu ![75]

Jo netekimas yra didžiausia nelaimė :

Kaip aš dainuosiu,
Kaip linksma būsiu ?
Yra darže neganda,
Daržely negandužė :
Rūtos numintos,
Rožės nuskintos,
Lelijos išlakštytos,
Rasužė nubraukyta !
.....
Barzdoti vyrai,
Vyrai iš jūrų
Prie krašto leidos,
Į daržą kopė [76].

Ta pati medžiaga Rėzos yra perdirbta ir vaizdas pagilintas :

Medeliai be lapo,
Nėra pavėsio,

---

[75] « Und ach, ich selber
Konnte mich kaum erhalten
Unter dem Rautenkranze,
Unter dem braunen Kranze » (Ten pat, 95 psl).

[76] « Wie kann ich singen,
Wie kann ich fröhlich werden ?
Es ist im Garten Schaden,
Das Gärtlein ist verwüstet.
Rauten zertreten,
Rosen abgerissen,
Lilien zerstreut
Der Tau selbst abgeschüttelt.
.....
Bärtige Männer,
Männer vom Meere,
Ans Ufer gelandet,
Haben den Garten erstiegen » (Ten pat, 95 ir sek. psl.).

Rožės sumintos dulkėse,
Lelijos išdraskytos [77].

Toje pačioje dainoje yra minimas Perkūno vardas. Bet nežiūrint į tai, tai negali būti laikoma jokia mitologine užuomina, nes griaustinis yra apskritai žinomas kaip galįs padaryti žalos. « Barzdoti vyrai » greičiausiai turi ryšio su istoriniu įvykiu. Rėza pats užbaigia dainą neviltingu klausimu:

Ką jums, vyrai iš jūrių,
Padarė mano darželis.
Aš sėdžiu čia išsigandus,
Ir ką aš vargšė darysiu ?

5. Kitos liaudies dainų rūšys. — Jautrios yra našlaičių dainos, kurių Rėza tačiau beveik nedavė. Tik kartą grįžta išvaryta duktė namo pas tėvą, savo sesers vestuvėms:

Kam mane leidot mažą
Į svetimus žmones ? [78].

Našlaitis yra priverstas ieškoti vienoje saloje medžio, kuris jam atstotų tėvą:

Jūros viduryje ...
Iškyla kalnas,
Ant to kalno auga ąžuolas [79].

---

[77] « Bäumchen kein Laub,
Schatten nicht mehr,
Rosen zertreten im Staub
Lilien zerstreuet umher » (*Prutena*, I t., 90 psl.).
[78] « Warum habet ihr mich Kleine
Unter fremde Leute verstossen ?
Ich erwuchs ein grosses Mädchen.
Allein fand ich die Wiege auf,
Wo ich mich als Kind gefreuet » (Ten pat., 301 psl.).
[79] « Mitten im See, im Haffen
Erhebet ein weisser Berg sich,
Auf dem Berge, auf dem Hügel
Steht ein grüner Eichbaum.

Noras geriau gyventi matyti daugely dainų. Kaip laimės šalis vaizduojama Vengrija:

Kur vyno upeliai,
Aukso obuolėliai,
Girios — sodeliai.

Wo die Ströme Wein sind,
Wo die goldnen Aepfel,
Und die Wälder Gärten.

Mergaitė, ištekėdama už baudžiauninko sūnaus, žino, kad jos gyvenimas bus vargas ir darbas:

Kas nori vargą vargti,
Ir ašarėlių braukti,
Tekėk už būro vaiko,
Baudžiauninko sūnelio [80].

Maža yra karo ir karių dainų. Ištikimas bernelio draugas yra žirgas, kuris neramiai žvengia prieš didelę kelionę. Vienoje dainoje, kurioje apdainuojamas karas prieš Dancigo miestą, vaizduojamas nevienodas kareivio elgesys:

Lenkų žemę apkeliavom,
Lenkų žmones išjuokavom.

Und ich Armer schwamm hinüber,
Und erfasst ihn mit den Armen.
Wirst du nicht, o lieber Eichbaum,
In den Vater dich verwandeln?
Werden diese grünen Aeste
Nicht zu weissen Händen werden?
Diese grünen Blätter
Nicht zu Worten der Liebe?» (L. Rhesa, *Dainos*, 251 psl.).

[80] «Wer Kummer will erleben,
Und bittre Tränen trocknen,
Die geh' zur Braut, und werde
Des Scharwerkssohnes Gattin.
Wer Kummer nicht will leben,
Nicht bittre Tränen trocknen,
Die geh' zur Braut und werde
Des Waldwartssohnes Gattin.
Er wird vom Walde kommen,
Vom grünen Birkenwäldchen,
Mitbringen braun Geflügel
Und holde liebe Worte» (Ten pat, 91 psl.).

Prūsų žemę apkeliavom,
Prūsų žmones išbučiavom [81].

Drąsos lietuvių kareiviui netrūksta:

Kad ir visa žemė mus užgriūtų,
Kad ir visi karaliai būtų kraujuje,
Mes stovėsime, mes nedrebėsim,
Gal mes nugalėsim [82].

Senasis tėvas didžiuojasi savo sūnumi, kuris daug patyręs, kare kariavęs ir kritęs. Bet čia yra jau dainos medžiagos perdirbimas:

Karštoj kovoje stovi eilės
Aplinkui kardai ... [83]

Net ir mergaitė norėtų traukti kartu į karą ir nesiduoda motinos perkalbama įspėjimais apie vargingą kario gyvenimą:

O motina, mieloji motina,
Rasa pasiklosiu,
Migla užsiklosiu.

O Mutter, würd'ge Mutter,
Den Tau will ich unterspreiten,
Mit dem Nebel mich bedecken.

---

[81] « Der Polen Land zind wir durchzogen,
Der Polen Leute haben wir verlachet.
Der Preussen Land sind wir durchzogen,
Der Preussen Leute haben wir geküsset » (Ten pat, 219 psl.).

[82] « Wenn die ganze Erde schon auf uns stürzet,
Wenn alle Könige im Blute waren,
Doch wollen wir stehen, doch nicht erzittern:
Vielleicht doch werden wir siegen » (Ten pat, 193 psl.).

[83] « Im heissen Kampf schon stehn die Glieder.
Rings liegen Schwerter umher und Lanzen.
Zittre nicht,
Weiche nicht,
Halt' die Fahne ins Gesicht.
Da ziehen Brüder von unserer Lanze.
Euch frag' ich, Brüder von unserer Lanze,
Was macht mein Sohn im Ehrenfelde?
Er liegt und schläft im Ehrengrabe.
Da weinte der Vater Freudentränen » (*Prutena*, II t., 95 ir sek. psl.).

Karas su savo žiaurumais yra visiškai svetimas lietuvių liaudies poezijai. Kaip paskutinysis kritusiojo pasiuntinys pasirodo žirgas, ištikimas kareivio draugas:

Eisim, sesulės, brolelio laukti ... [84]

6. *Rėzos liaudies dainų rinkiniai ir Goethe.* — Dar tenka paminėti, kad Rėza savo dainų rinkinio rankraštį buvo nusiuntęs Goethei, kuris betgi nelabai teatkreipė į tai dėmesį. Dabar tas rinkinys yra Goethės archyve Veimare. 1825 metais Goethė susipažino ir su spausdintu Rėzos rinkiniu ir jį šitaip įvertino:

«Šiuo rinkiniu ir vėl yra patenkinamas vienas mano troškimų. Jau Herderis labai mėgo latvių liaudies dainas. Į mano nedidelę dramą *Žveję* (*Die Fischerin*) yra patekę ir keletas jo vertimų. Be to, jau keleri metai, aš turiu didelį rinkinį panašių, į vokiečių kalbą išverstų eilėraščių, kuriuos aš, kartu su kitkuo, palikau ramybėje, tikėdamasis to, kas dabar pasirodė.

Vertimas, o taip pat ir pridėtos pastabos bei svarstymai yra brangintini; bet visas rinkinys būtų buvęs daug vertingesnis, jei dainos būtų sudėtos pagal jų vidinį gimininingumą: nuo verpėjos ir audėjos, t. y. nuo natūralaus ir fantastiško, iki karo ir kariško šūksnio. Kadangi esama daug rubrikų, pagal kurias būtų galima eilėraščius skirstyti, aš norėčiau šiuos pažymėti būsenos eilėraščių vardu, nes jie išreiškia jausmus, esant tam tikroje būsenoje. Nepriklausomų jausmų nei laisvos vaizduotės ten nėra. Nuotaika elegiškai skleidžiasi siauriausioje erdvėje. Dėl to į dainas reikėtų žiūrėti, kaip kilusias betarpiškai iš liaudies, kuri yra daug arčiau gamtos, taigi, ir poezijos, negu mokytasis pasaulis.

Kūrybinė dovana pasitaiko daug dažniau, negu manoma, bet ar kuris tikrai yra poetas, galima matyt iš proginių ir to-

---

[84] «Komm, Schwesterchen, den Bruder erwarten,
Am Hügelpfad, bei dem Erlengarten.
Dort kommt ein Ross mit gelösten Zügeln,
Hell glänzt der Tau am Silberbügel.
Komm, Schwesterchen, das Rösslein aufzufangen
Und fangend es zu fragen mit Verlangen.

Der Bruder, der Reiter, er kehrt nicht wieder,
Er sank auf's blut'ge Schlachtfeld nieder» (Ten pat, I t., 140 psl.).

kių būsenos kūrinių. Pirmasis laimingai užfiksuoja praeinantį laiko momentą, antrasis su švelniu palankumu apsiriboja siaura erdve ir žaidžia su aplinkybėmis, kuriose jaučiasi neišvengiamai uždarytas.

Abu yra vertingi dėl tos prisisunkusios medžiagos, kurią jie pasiima, į kurią kreipia dėmesį, ir nereikalauja iš savęs daugiau, negu gali duoti »[85].

Visai aišku, kad Goethė čia buvo Herderio suklaidintas: čia nieko nėra iš latvių liaudies poezijos. Goethės minima daina yra trečioji Ruigio daina, Herderio išversta.

Rėza su savo dainų rinkiniu pasidarė vienas reikšmingiausių kelio skynėjų dainų tyrinėjimo srity. Herderio idėjų ir vokiečių romantizmo įtakoje vokiečių literatūroje atsirado ir kitų lietuvių liaudies dainų vertimų ir literatūrinių dainų medžiagos apdorojimų. B. Naubert ir L. v. Baczko panaudotą Lietuvos istorijos medžiagą sekė gana žymus skaičius didesnių ir mažesnių šios rūšies kūrinių. Bet šitie darbai daugiau ar mažiau buvo prisisunkę vokiečių tautinės dvasios ir visai neturėjo palankumo, rodyto anksčiau lietuvių tautai. Tuo pačiu metu išblėso ir priešiškas nusistatymas Vokiečių ordinui, kurio darbas jau buvo vertinamas vokišku tautiniu požiūriu. Čia yra taip pat ir ta idėjinė siena, kurią galima pastebėti ir visoje vėlesnėje kultūrinėje krašto statyboje. Ir XIX amžiuje yra gausu veikalų ir tyrinėjimų, kurie domisi Lietuva, jos kalba, papročiais ir charakteriu ir stato sau uždaviniu tirti lietuvybę. Tačiau jų dvasia jau yra kitokia.

---

[85] GOETHE, *Gesammelte Werke*, Weimar 1904, 42 t., I d., 306 ir sek. psl.

PABAIGOS ŽODIS

Organiška vienybė, vientisa, tolygi dvasia gaubia ir vadovauja XVIII amžiaus lietuvių liaudies kultūriniam kėlimui ir tyrinėjimui.

Taip, pasiryžimas ir darbai lietuvių tautos daliai Prūsuose pakelti iki kultūrinės tautos laipsnio aiškiai įsipina, kaip siūlai, į laiko dvasią arba ideologiją. Iš čia gi prasideda lietuvių tautinės kultūros tyrinėjimas.

Šiuo laikotarpiu Prūsų valstybė susiformuoja į vienetą ir kaip vienetas savo dvasia įsirikiuoja į eilę kitų vokiškųjų giminių. Lygiagrečiai lietuviai įauga į Prūsų valstybinę vienybę, įsisąmonina prūsų valstybinį savarankiškumą.

Lietuvis, pilnai išpažindamas savo lietuviškumą ir savo vietines teises, išmoksta taip pat ir prūsiškai galvoti bei veikti. Jis, kaip ir čia gimęs vokietis, virsta prūsu ir, kraštui tapus karalyste, už ją kovoja drauge prieš nečiabuvius vokiečius. Abu dirba krašto kultūrai kelti, abu pasisako už lietuviškumą ir senprūsiškumą.

Lietuvis ir šioje kovoje iki tam tikro laipsnio palieka įsisąmoninęs savo tautiškumą. Tačiau ši tautinė sąmonė vargiai beišeina iš anuometinio prūsiškumo rėmų. Lietuvis tvirtai laikosi savo kalbos, kuri yra ugdoma ir Prūsų valstybės. Jis kovoja prieš kiekvieną mėginimą ją išplėšti ; jis smerkia neištikimus tautiečius. Ruigis pasiremia net ir lietuvių kalba Didžiojoj Lietuvoj. Bet jis vargu beskiria lietuviškumą nuo prūsiškumo. Net Rėza, kuris ryžtingai kovojo prieš planuotą lietuvių kalbos išstūmimą, susitaiko su prūsiškumo įsiliejimu į vokiškąją kultūrą. Lietuvis jaučiasi kaip krašto autochtonas ir dėl to pranašesnis už kitas tautybes. Jis pabrėžia šias savo teises — ir jos visiškai jam pripažįstamos.

Bet kai 1701 metų Prūsų karalystė su savojo savarankiškumo sąmone virsta valstybiniu vienetu, ji siekia toje dvasinėje vie-

nybėje sujungti ir įvairius gyventojų sluoksnius bei tautybes. Tai vyksta tuo būdu, kad tai, kas primityvu, pirmapradiška, nemokyta, ne tik pripažįstama, bet ir vertinama, pagerbiama. Taip vyksta istorinė raida banguojančia kreive; pirmiausia rūpinamasi tuo, kas lietuviška, kad tai būtų galima laimėti tam, kas prūsiška. Iš racionalistinių viršūnių leidžiamasi į primityvą, kad paskui jį iškeltų iki vokiškosios kultūros. Ir šis suvokietėjimas vyksta net ten, kur lietuvių tautinė sąmonė visai nebuvo pabudusi.

Kaip bežiūrėtų šių dienų istorikas į tą epochą, — pasipiktinęs ar nustebęs, — reikia pripažinti, kad iš šio palankaus nusistatymo Lietuvos atžvilgiu išaugo teigiami vaisiai. Bent lietuvybei lietuviško švietimo ir bažnytinio gyvenimo organizavimas, kad ir nesąmoningai, davė tam tikrą tautinį nugarkaulį.

VIETOVARDŽIAI

Lietuviškieji vietovardžiai	Vokiečių vartojami vietovardžiai	Sovietų okupacinės valdžios vartojami vietovardžiai
Alecka	Oletzko	
	Breslau	
Darkiemis	Darkehmen	Ozersk
Dauguva	Düna	Zapadnaja Dvina
Didlaukiai	Didlacken	
Dubininkai	Dubeningken	
Frankfurtas	Frankfurt a. O.	
Halė	Halle	
Galdapė	Goldap	
Girdava	Gerdauen	Železnodorožnyj
Gumbinė	Gumbinnen	Gusev
Įsrutis	Insterburg	Černiachovsk
Jučiai	Judschen	
Juodlaukiai	Jodlauken	
	Johannisburg	
Karaliaučius	Königsberg	Kaliningrad
Karvaičiai	Karwaiten	
Kaukėnai	Kaukehmen	Jasnoje
Klaipėda	Memel	
Labguva	Labiau	Polessk
Lazdynėliai	Lasdinalen	
Lecius	Lötzen	
Lukas	Lyck	
	Mohrungen	
Muldžiai	Muldschen	Perevalovo
Narkyčiai	Norkitten	Meždurečje
Nemerkiemis	Nemmersdorf	Majakovskoje
Neringa	Nehrung	
Pėterkaimiai	Petersdorf	
Pilupėnai	Pilupoenen	Nevskoje
Ragainė	Ragnit	Neman
Rastenburgas	Rastenburg	
	Sackheim	
Seirijai	Serrey	
Stalupėnai	Stallupönen	Nesterov
Tauragė	Tauroggen	
Tilžė	Tilsit	Sovetsk
Tolminkiemis	Tolminkemen	Iljinskoje
	Tollmingkemen	
	Tolmingkehmen	
Trempai	Trempen	Novostrojevo
Vysla	Weichsel	
Valtarkiemis	Walterkehmen	Olchovatka
Žabynai	Schabienen	

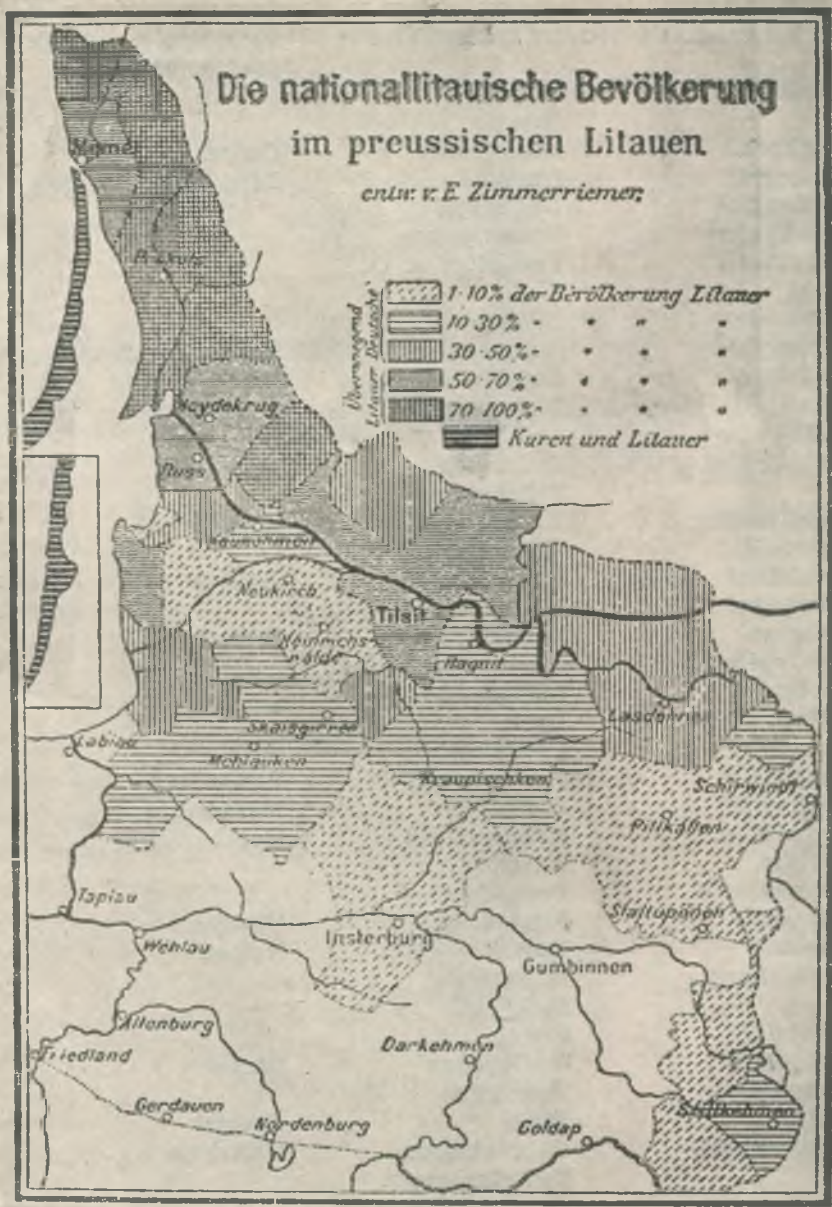

Žemėlapis, vaizduojąs Maž. Lietuvos sritis, kuriose daugiausia gyvena lietuviai (*Zweck*, Litauen, Stuttgart 1898. 140 psl.).

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

A. Kultūrinis lietuvių gyvenimas Prūsuose XVIII amžiuje

I. Lietuviai Prūsų karalystėje

1. Prūsų valstybės pakėlimas į karalystę ir jos valstybinė teisinė padėtis

Šaltiniai

Ohlius, J. H., *Untersuchung und Entscheidung der Frage: ob Preussen jemals zum Römischen Reich gehöret haben?* žr. *Erläutertes Preussen*, V (1742), 663 ir sek. psl.

Ohlius, J. H., *Prussiae in libertatem assertae specimen, quo probatur, eam nunquam ullo titulo imperio Romano fuisse subiectam*, Halle 1740.

Ohlius, J. H., *De actibus imperii Romano-Germanici in Prussiam possessoris falso venditatis*, Karaliaučius 1741.

Ob Preussen zum Römischen Reiche gehöret, oder sich davon gänzlich abgetrennet habe? Mskr. 1 f. Quart., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Einleitung in die Beschreibung des Landes Preussen (nach 1746), Mskr. 1. Quart., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

2. Neigiamas vokiečių veiklos vertinimas

Šaltiniai

Baczko, L. von, *Geschichte Preussens*, Karaliaučius 1792-1800, 6 tomai.

Borowski, L. E., *Über die allmählichen Fortschritte der gelehrten Kultur in Preussen bis zur kantischen Epoche*, žr. *Preussisches Archiv*, IV (1793).

Herders Sämmtliche Werke, hrsg. von B. Suphan, 1877 ir sek. metais, 33 tomai.

Hippel, Th. G. von, *Bedenken über die historisch-kritische Beleuchtung der Frage: hat die preussische Ritterschaft das Recht, ein beständiges Corps zu formieren?*, 1787, žr. *Schriften*, Berlynas 1828, 11 tomas.

K[REUTZFEL]D, *Über die preussische Dichtkunst*, žr. *Preussische Tempe*, II (1781).

PISANSKI, G. CH., *Entwurf einer preussischen Litterärgeschichte*, Karaliaučius 1886.

Der Königlichen Deutschen Gesellschaft in Königsberg eigene Schriften in ungebundener und gebundener Schreibart, Karaliaučius 1754.

THUNMANN, J., *Versuche einer Erklärung*, Berlynas 1772.

Literatūra

GASPAR, *Der Orden und Hermann von Salza*, žr. *Die deutsche Staatsbildung und Kultur in Preussenlande*, Karaliaučius 1931.

ECKAR, R., *Die Entwicklung der Königlichen Preussischen Regierung von 1701-1788*, (Disertacija), Karaliaučius 1908.

KROLLMANN, CH. A. CH., *Der Deutsche Orden in Preussen*, žr. *Die deutsche Staatsbildung und Kultur in Preussenlande*. Karaliaučius 1931, 56 ir sek. psl.

MASCHKE, E., *Quellen und Darstellungen in der Geschichtsschreibung des Preussenlandes*, ten pat, 32 ir sek. psl.

SCHUMACHER, BR., *Preussen in der Friederizianischen Epoche (1686-1806)*, ten pat, 75 ir sek. psl.

SCHUBERT, *Über die Erhebung Preussens zu einem Königreiche und ihrer nächsten Folgen*, žr. *Jahrbücher der Geschichte und Staatskunst*, III (1828), 135 ir sek. psl.

NADLER, J., *Geistiges Leben von der Krönung Friedrich I. bis zum Tode Kants*, žr. *Die deutsche Staatsbildung und Kultur in Preussenlande*, Karaliaučius 1931, 313 ir sek. psl.

3. LIETUVIŲ KALBOS PLOTAS PRŪSUOSE IR LIETUVIŲ SKAIČIUS

Šaltiniai

Mskr. B. 10 fol. Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Mskr. B. 33 fol. Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Literatūra

AMBRASSAT, A., *Die Provinz Ostpreussen*, Karaliaučius 1912.

BEZZENBERGER, A., *Die litauisch-preussische Grenze*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XIX (1882), 651 ir sek. psl.

GERULLIS, G., *Die altpreusischen Ortsnamen*, Berlynas ir Leipcigas 1922.

GAERTE, W., *Urgeschichte Ostpreussens*, Karaliaučius 1929.

KARGE, P., *Die Litauerfrage in Altpreussen in geschichtlicher Beleuchtung*, Karaliaučius 1925.

KRAUSE, *Lithauen und dessen Bewohner*, Karaliaučius 1834.

KURSCHAT, W., *Zur Geschichte der Litauer in Ostpreussen*. Heidelbergas 1893.

HEINRICH, G., *Beiträge zu den Nationalitäten und Siedlungsverhältnissen von Preussen und Litauen*, (Disertacija), Karaliaučius 1921.

HORN, A., *Die Verwaltung Ostpreussens seit der Säcularisation, 1525-1875*, Karaliaučius 1890.

MIELCKE, Ch. G., *Litauisch-deutsches und deutsch-litauisches Wörterbuch*, Karaliaučius 1800, (Prakalba).

MORTENSEN, H., *Die Nationalitätengrenze zwischen Alt-Preussen und Litauen*, žr. *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 1922, 1-2 nr. 853 ir sek. psl.

NILS ABERG, *Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit*, Uppsala ir Leipcigas 1919.

OBGARTEL, W., *Der Regierungsbezirk Gumbinnen. Ein Heimatbuch*, Įsrutis 1912.

OSTERMEYER, S., *Ist es anzurathen die litauische Sprache zu verdrängen und die Litauer mit den Deutschen zu verschmelzen?* Gumbinė 1817.

SCHUMACHER BR., *Preussen in der Friederizianischen Epoche (1686-1806)*, žr. *Die deutsche Staatsbildung und Kultur in Preussenlande*, Karaliaučius 1931, 275 ir sek. psl.

TETZNER, FR., *Die Slawen in Deutschland*. Braunschweigas 1902.

TOEPPEN, M., *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1858.

WEISS, *Preussisch-Litauen und Masuren*, Rudolfstadt 1879.

ZWECK, A., *Litauen. Eine Landes- und Volkskunde*, Stuttgartas 1898.

4. 1709 IR 1710 M. MARAS.

Šaltiniai

LUCANUS, *Der Staat Preussen*, (1748), Mskr. 10 fol. Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Verzeichnis der Gebohrenen, Gestorbenen und Verbrandten, Mskr. B. 33 fol., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Literatūra

BACZKO, L. VON, *Geschichte Preussens*, Karaliaučius 1792-1800, 5-6 tomai.

BEHEIM-SCHWARZBACH, M., *Friedrich Wilhelm I. Colonisationswerk von Lithauen, vornehmlich die Salzburger Colonie*, Karaliaučius 1879.

SAHM, W., *Geschichte der Pest in Ostpreussen*, Leipcigas 1906.

ROGGE, A., *Schattenrisse aus dem kirchlichen Leben der Provinz Preussen*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XVII (1880).

5. KRAŠTO KOLONIZAVIMAS PRIE FRIEDRICHO WILHELMO I IR JO PASEKMĖS.

Literatūra

BEHEIM-SCHWARZBACH, M., *Friedrich Wilhelms I. Colonisationswerk von Lithauen, vornehmlich die Salzburger Colonie*, Karaliaučius 1879.

BEHEIM-SCHWARZBACH, M., *Kolonisatorisches aus Ostpreussen*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XIV t., 1 ir sek. psl.

LUCANUS, H. H., *Der Staat Preussen (1784)*, Mskr. 10 fol., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

LUCANUS, H. H., *Preussens alter und jetziger Zustand*, Lötzen 1913.

STADELMANN, R., *Friedrich Wilhelm I. in seiner Tätigkeit für die Landescultur Preussens*, Leipcigas 1878.

SCHMOLLER, *Die Verwaltung Ostpreussens unter Friedrich Wilhem I.*, žr. *Historische Zeitschrift*, XXX (1873), 40 ir sek. psl.

II. LIETUVIŲ ŠVIETIMO IR BAŽNYTINIO GYVENIMO ORGANIZAVIMAS XVIII AMŽIUJE

1. ŽEMAS ŠVIETIMO LYGIS PRŪSUOSE

Šaltiniai

Mskr. 91, 3, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Rep. 69.3, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

GRUBE, *Corpus Constitutionum Prutenicarum*, Karaliaučius 1721, I tomas.

LEPNER, Th., *Der Preusche Littauer (1690)*. Dancigas 1744.

LUCANUS, H. H., *Preussens alter und jetziger Zustand*, Lötzen 1913.

Nachrichten von dem Charakter und Amtsführung rechtschaffener Prediger und Seelsorger, Halle 1772, 5 tomai.

WAGNER, E., *Vita et mores Lithuanorum, in Borussia sub districtu Insterburgensi et Ragnitensi degentium*, žr. *Acta Borussica*, I (1730).

Literatūra

NIETZKI, A., *Bilder aus dem evangelischen Pfarrhause Ostpreussens im 18. Jahrhundert*, Karaliaučius 1909.

ROGGE, A., *Schattenrisse aus dem kirchlichen Leben der Provinz Preussen am Anfange des philosophischen Jahrhunderts*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XV (1878); XVI (1879).

ROGGE, A., *Der preussische Litauer des sechszehnten und siebzehnten Jahrhunderts*, Įsrutis 1886.

2. PIRMIEJI BANDYMAI ORGANIZUOTI LIETUVIŲ PRADINĮ ŠVIETIMĄ

Šaltiniai

BECKHER, W. H., *Preussische Kirchenregistratur*, Karaliaučius ir Leipcigas 1769.

BOROWSKI, L. E., *Neue Preussische Kirchenregistratur*, Karaliaučius 1788.

RUHIG, PH., *Littauisch-Deutsches, Deutsch-Littauisches Lexikon*, Karaliaučius 1747.

Literatūra

BORMANN, W., *Das Eindringen des Pietismus in der Ostpreussischen Landeskirche*, Karaliaučius 1913.

HENNIG, *Verdienste Friedrich Wilhelm I. um Kirchen und Schulanstalten in Preussen und Litthauen*, žr. *Preussisches Archiv*, IX (1798), 373 ir sek. psl.

HENNIG, *Übersicht des gesammten protestantischen Schulwesens in Ostpreussen nach seinem jetzigen Zustande*, žr. *Preussisches Archiv*, I (1790), 27 ir sek. psl., 100 ir sek. psl., 189 ir sek. psl., 264 ir sek. psl., 348 ir sek. psl., 411 ir sek. psl.

HENNIG, *Über den Ursprung und die Verwandschaft der lettischen Sprache*, žr. *Preussisches Archiv*, VII (1796), 398 ir sek psl., VIII (1797), 35 ir sek. psl., 69 ir sek. psl., 144 ir sek. psl., 198 ir sek. psl., ir 314 sek. psl.

HENNIG, *Über den lettischen Sprach- und Völkerstamm*, Mskr. 118 Quart., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

HENNIG, *Versuch über einige Überreste der altpreussischen Sprache vorzüglich in der Benennung einiger noch jetzt vorhandenen Städte und Dörfer in Ostpreussen und Litauen*, žr. *Preussisches Archiv*, V (1794), 611 ir sek. psl.

HENNIG, *Historische Nachrichten über Genealogie der Wappen*, Mskr. 170, 4°, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

HENNIG, *Ausarbeitungen aus der preussischen Geschichte*, 1784, Mskr. 15, 8°, Geheimes Preussisches Statsarchiv zu Königsberg in Preussen.

KEIL, A., *Das Volksschulwesen im Königreich Preussen und Herzogthum Litthauen unter Friedrich Wilhelm* I., žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XXIII (1886), 93 ir sek. psl., 185 ir sek. psl.

LYSIUS, H., *Von dem Ursprung und erster Einrichtung d. Collegii Fridericiani*, žr. *Erläutertes Preussen*, I (1724), 370 ir sek. psl.

ROGGE, A., *Heinrich Lysius in Littauen und Masuren*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XVIII (1881), 116 ir sek. psl.

WALD, S. G., *Über den ersten Direktor des Collegii Fridericianum, Heinrich Lysius*, Karaliaučius 1792.

WIPPEL, J., *Auszug aller bisher ergangenen K. Preuss. und Kurf. Brandenb. Gesetze, Befehle und Verordnungen, welche die Schulen betreffen, nebst dem Gener. Landschulregl.*, Berlynas 1764.

3. KARALIAUČIAUS IR HALĖS LIETUVIŲ SEMINARAI IR JŲ REIKŠMĖ

Šaltiniai

Mskr. 120 f., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

ARNOLDT, D. H., *Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität*, Karaliaučius 1746-1756, 3 tomai.

ARNOLDT, D. H., *Kurzgefasste Kirchengeschichte des Königreichs Preussen*, Karaliaučius 1769.

HAAK, F. W., *Vocabularium Lithuanico-Germanicum et Germanico-Lithuanicum über das Neue Testament*, Halle 1730. (Vorrede von H. Franke).

Literatūra

GOLDBECK, J. F., *Nachrichten von der Königlichen Universität zu Königsberg*, Karaliaučius 1781.

KEIL, A., *Das Volksschulwesen im Königreich Preussen und Herzogthum Litthauen unter Friedrich Wilhelm I.*, žr. *Altpreussische Monatsschrift* XXIII (1886), 93 ir sek. psl., 185 ir sek. psl.

4. MOKYKLINIO ŠVIETIMO PLANŲ VYKDYMAS PRIE FRIEDRICHO WILHELMO I IR JO ĮPĖDINIŲ

Šaltiniai

Rep. 69.1, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Rep 69.3, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Rep. 69.17, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

OSTERMEYER, G., *Erste Littauische Liedergeschichte*, Karaliaučius 1793.

RHESA, L., *Geschichte der litthauischen Bibelübersetzung*, Karaliaučius 1816.

SÜSSMILCH, J. P., *Die göttliche Ordnung in der Veränderung des menschlichen Geschlechts*, Berlynas 1765, 2 tomai.

Erneuerte und erweiterte Verordnung, über das Kirchen- und Schulwesen in Preussen, žr. *Erläutertes Preussen* V (1742), 549 ir sek. psl.

Literatūra

BORCK, J. C. F., *Handbuch über die kirchliche und Schulgesetzgebung... im Preussischen Staat, mit besonderer Berücksichtigung von Ostpreussen und Litthauen*, Karaliaučius 1831.

FABER, *Über einige Friedrich dem Grossen in Bezug auf die Provinz Preussen gemachten Beschuldigungen*, žr. *Preussische Provinzialblätter*, VI (1831), 299 ir sek. psl.

GERLACH-KAISER, *Zur Geschichte des Tilsiter Volksschulwesens*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XI (1871), 648 ir sek. psl.

GOTTHOLD, F. A., *Ein Blick auf Ostpreussens und Litauens Bildungsanstalten vor dem Jahre* 1810. 1. Progr. 1823; 2. Progr. 1824.

HAUPT, K. G., *Handbuch über die Religions-, Kirchen-, geistlichen und Unterrichtsangelegenheiten im Königreich Preussen*, Quedlinburgas ir Leipcigas 1822, 3 tomai.

HENNIG, *Verdienste Fiedrich Wilhelm I. um Kirchen und Schulanstalten in Preussen und Litthauen*, žr. *Preussisches Archiv*, IX (1798), 373 ir sek. psl.

HENNIG, *Übersicht des gesammten protestantischen Schulwesens in Ostpreussen nach seinem jetzigen Zustande*, žr. *Preussisches Archiv*, 1 (1790), 27 ir sek. psl., 100 ir sek. psl., 189 ir sek. psl., 264 ir sek. psl., 348 ir sek. psl., 411 ir sek. psl.

HOLLACK, E. ir FR. TROMNAU, *Geschichte des Schulwesens der Königlichen Haupt- und Residenzstadt Königsberg*, Karaliaučius 1899.

KEIL, A., *Das Volksschulwesen in Königreich Preussen und Herzogthum Litthauen unter Friedrich Wilhelm I.*, žr. *Altpreussische Monatsschrift* XXIII (1886), 93 ir sek. psl. 185 ir sek. psl.

LEWIN, H., *Geschichte der Entwicklung der preussischen Volksschule*, Leipcigas 1910.

NIETZKI, A., *D. Johann Jakob Quandt. Ein Bild seines Lebens und seiner Zeit, insbesondere der Herrschaft des Pietismus in Preussen*, Karaliaučius 1905.

OSTERMEYER, G., *Über die Schullehrer bei den Kirchen in unserm Littauen*, žr. *Preussisches Archiv*, IX (1798), 430 ir sek. psl.

PHILIPPSON, M., *Geschichte des Preussischen Staatwesens*, Leipcigas 1882, 2 tomai.

PÖLMANN, *Beiträge zur Geschichte des Schulwesens im ehemaligen herzoglichen später königlichen Preussen., 1586-1774*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, VII (1871), 240 ir sek. psl.

QUANDT, J. J., *Verzeichnis der Lehrer im Königreich Preussen, die das fünfzigste Jahr des Predigtamts erreicht oder überschritten haben*, Karaliaučius 1748.

SCHMOLLER, G., *Die Verwaltung Ostpreussens unter Friedrich Wilhelm I.*, žr. *Historische Zeitschrift*, hrsg. von SYBEL, XXX (1873), 40 ir sek. psl.

SCHRÖDER, D. W., *Einige historische Nachrichten von der Stadtschule zu Goldapp im Alt- Ost Preussen und ihren Lehrern*, Karaliaučius 1801.

Über einige der wesentlichen Mittel, durch welche Preussens Bevölkerung befördert worden, und noch befördert wird, žr. *Notizen von Preussen*, Karaliaučius 1795, 75 ir sek. psl.

WALD, S. G., *Von der Errichtung der Kirche zu Schillehnen in Litthauen*, žr. *Preussisches Archiv*, VII (1796), 11 ir sek. psl.

5. MOKOMOJI MEDŽIAGA IR DĖSTOMOJI KALBA LIETUVIŲ MOKYKLOSE

Šaltiniai

Rep. 69.3, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Etats Minist. 37.f, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Literatūra

HENNIG, *Verdienste Friedrich Wilhelm I. um Kirchen und Schulanstalten in Preussen und Litthauen*, žr. *Preussisches Archiv*, IX (1798), 373 ir sek. psl.

HENNIG, *Übersicht des gesammten protestantischen Schulwesens in Ostpreussen nach seinem jetzigen Zustande*, žr. *Preussisches Archiv*, I (1790), 27 ir sek. psl., 100 ir sek. psl., 189 ir sek. psl., 264 ir sek. psl., 348 ir sek. psl., 411 ir sek. psl.

HENNIG, *Über den Ursprung und die Verwandschaft der lettischen Sprache*, žr. *Preussisches Archiv*, VII (1796), 398 ir sek. psl.; VIII (1797), 35 ir sek. psl., 69 ir sek. psl., 144 ir sek. psl., 198 ir sek. psl., 314 ir sek. psl.

HENNIG, *Über den lettischen Sprach- und Völkerstamm*, Mskr. 118 Quart., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

HENNIG, *Versuch über einige Überreste der altpreussischen Sprache vorzüglich in der Benennung einiger noch jetzt vorhandenen Städte und Dörfer in Ostpreussen und Litauen*, žr. *Preussisches Archiv*, V (1794), 611 ir sek. psl.

HENNIG, *Historische Nachrichten über Genealogie der Wappen*, Mskr. 170, 4°, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

HENNIG, *Ausarbeitungen aus der preussischen Geschichte*, 1784, Mskr. 15, 8°, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

KURSCHAT, W., *Ein litauisches Gedicht zum 18. Januar 1701*, žr. *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, III (1893), 540 ir sek. psl.

WALD, S. G., *Schulen in Ostpreussen*, 1801.

6. LIETUVIŲ BAŽNYČIOS IR RELIGINIS GYVENIMAS PIETIZMO METU

Šaltiniai

ARNOLDT, D. H., *Kirchenrecht des Königreiches Preussen*, Karaliaučius ir Leipcigas 1771.

BOROWSKI, L. E., *Neue Preussische Kirchenregistratur, die neuen Verordnungen und Einrichtungen in Kirchen- und Schulsachen im Königreich Preussen enthaltend*, Karaliaučius 1788.

BECKHER, W. H., *Preussische Kirchenregistratur*, Karaliaučius ir Leipcigas 1769.

OSTERMEYER, G., *Über die ostpreussischen Kirchen, in welchen Gottesdienst in litauischer Sprache gehalten wird*, žr. *Preussisches Archiv*, VI (1795), 342 ir sek. psl., 380 ir sek. psl.

GRUBE, *Corpus Constitutionum Prutenicarum*, Karaliaučius 1721, I tomas.

Literatūra

BEHEIM-SCHWARZBACH, M., *Friedrich Wilhelms I. Colonisationswerk von Lithauen, vornehmlich die Salzburger Colonie*, Karaliaučius 1879.

BORRMANN, W., *Das Eindringen des Pietismus in der ostpreussischen Landeskirche*, Karaliaučius 1913.

BOROWSKI, L. E., *Über die in Preussen anfänglich schnelle Verbreitung des Lutherthums und den späterhin wieder aufkeimenden Hang zum Katholizismus*, žr. *Preussisches Archiv*, III (1792).

GAIGALAT, W., *Die evangelische Gemeinschaftsbewegung unter den preussischen Litauern*, Karaliaučius 1904.

HARNACH, A., *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreussen*, Neidenburgas 1890.

OSTERMEYER, P. R., *Die Ostermeyer alias Ostermayr*, Karaliaučius 1903.

REICKE, *Beitrag zur Kenntnis des Religions Zustandes in Preussischen Litauen unter dem Churfürst Friedrich Wilhelm*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XXII (1885), 177 ir sek. psl.

RHESA, L., *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit 1775 an den evangelischen Kirchen in Ostpreussen angestellten Predigern*, Karaliaučius 1834.

RITSCHL, A., *Geschichte des Pietismus*, Bonna 1884, 3 tomai.

SCHRÖDER, *Geschichte der evangelischen Kirche zu Mehlkemen in Litthauen*, žr. *Preussische Provinzial Blätter*, XV (1836), 217 ir sek. psl., 321 ir sek. psl.

TETZNER, FR., *Die Slawen in Deutschland*, Braunschweigas 1902.

Über die Maldininkai, žr. *Preussische Provinzial Blätter*, VI, 204 ir. sek. psl., IX, 583 ir sek. psl.

WARMIENSIS, *Katholizismus und Protestantismus in Ostpreussen, einst und jetzt*, Braunsbergas 1908.

7. PIRMIEJI VOKIETINIMO PLANAI IR LIETUVIŲ PASIPRIEŠINIMAS

Šaltiniai

Rep. 69.3, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Rep. 69.17, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Etats Min. 37 f., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

KRAUSE, A. G., *Litthauen und dessen Bewohner in Hinsicht der Abstammung, der volkstümlichen Verwandschaft und Sprache. Ein geschichtlicher Versuch mit Beziehung auf Ruhigs Betrachtung der litauischen Sprache*, Karaliaučius 1834.

KRUG, W. T., *Von den Idealen der Wissenschaft, der Kunst und des Lebens*, Karaliaučius 1809.

MIELCKE, CH. G., *Littauisch-deutsches und deutsch-litauisches Wörterbuch*, Karaliaučius 1800.

OSTERMEYER, G., *Historische Nachrichten von Trempanschen Kirchspiel*, žr. *Preussisches Archiv*, IV (1793).

OSTERMEYER, S., *Ist es anzurathen die litauische Sprache zu verdrängen und die Litauer mit den Deutschen zu verschmälzen?* Gumbinė 1817.

RHESA, L., *Geschichte der litthauischen Bibel*, Karaliaučius 1816.

ZÖLLNER, *Ideen über National-Erziehung*, Berlynas 1804.

Literatūra

HORN, A., *Die katholisch-polnische Universitätspolitik Preussens vor hundert Jahren*, žr. *Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen*, XXIII 23 (1908).

HORN, A., *Ein Blick in die Vergangenheit Mehlaukens*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XI (1874).

PHILIPPSON, M., *Geschichte des preussischen Staatwesens*, Leipcigas 1882, 2 tomai.

III. XVIII AMŽIAUS LIETUVIŠKIEJI SPAUDINIAI PRŪSUOSE

1. LIETUVIŠKIEJI BIBLIJOS VERTIMAI

Literatūra

ARNOLDT, D. H., *Kurzgefasste Kirchengeschichte*, Karaliaučius 1769.

BOROWSKI, L. E., *Biographische Nachrichten von dem ersten Vorsitzer der deutschen Gesellschaft, Joh. Jac. Quandt*, žr. *Preussisches Archiv*, V (1794), 7 ir sek. psl.

BOROWSKI, L. E., *Neue Preussische Kirchenregistratur*, Karaliaučius 1788.

NIETZKE, A., *Bilder aus dem evangelischen Pfarrhause Ostpreussens im 18. Jahrhundert*, Karaliaučius 1909.

PISANSKI, G. C., *Entwurf einer preussischen Litterärgeschichte in vier Büchern*, Karaliaučius 1886.

RHESA, L., *Geschichte der litthauischen Bibelübersetzung*, Karaliaučius 1816.

RHESA, L., *Philologisch-kritische Anmerkungen zur litthauischen Bibel*, Karaliaučius 1816.

REINHOLD, H., *Die sogenannte chylinskische Bibelübersetzung*, žr. *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, IV (1896), 105 ir sek. psl., 207 ir sek. psl.

2. LIETUVIŠKIEJI GIESMYNAI IR SMULKESNIEJI RAŠTAI

Literatūra

JACOBY, R. C., *Zur Geschichte der litauischen Übersetzung des kleinen Lutherischen Katechismus*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XVII (1880), 530 ir sek. psl.

MIELCKE, Ch. G., *Senos ir naujos krikszczoniszkos Giesmes*, Karaliaučius 1806.

MIELCKE, CH. G., *Bescheidene Beantwortung des Bedenkens, so Herr Pfarrer Ostermeyer von Trempen über einen Entwurf zu einem neuen Litauischen Gesangbuche bekannt gemacht*, Karaliaučius 1788.

OSTERMEYER, G., *Erste Littauische Liedergeschichte*, Karaliaučius 1793.

OSTERMEYER, G., *Bedenken über einen Entwurf zu einem neuen Littauischen Gesangbuch, nebst vorgesetzten Bericht von der Veranlassung dazu*, Karaliaučius 1787.

OSTERMEYER, G., *Apologie des neuen Littauischen Gesangbuches wider die Mielckischen Beschuldigungen*, 1789-1791.

ROGGE, A., *Heinrich Lysius in Litauen und Masuren*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XVIII (1881), 116 ir sek. psl.

SCHWEDE, P., *Zur Geschichte der litauischen Gesangbücher*, žr. *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, III (1891), 396 ir sek. psl.

SEMBRZYCKI, CH. J., *Ch. G. Mielckes verschollenes littauisches Gesangbuch*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XXVI (1889), 366 ir sek. psl.

TETZNER, F., *Slawen in Deutschland*, Braunschweigas 1902.

[HOFFHEINZ], *Bericht über einen litterarischen Fund*, žr. *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, I (1882), 263 ir sek. psl.

3. KRISTIJONAS DONELAITIS IR JO KŪRYBA

Šaltiniai

129, k.,Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

DONALITIUS, CH., *Das Jahr in vier Gesängen*, übertragen von L. RHESA, Karaliaučius 1818.

DONALITIUS, Ch., *Litauische Dichtungen. Erste vollständige Ausgabe mit Glossar von* AUGUST SCHLEICHER, Petrapilis 1865.

DONALITIUS, CH., *Littauische Dichtungen*, hrsg. von. G. H. F. NESSELMANN, Karaliaučius 1869.

DONALITIUS, CH., *Littauische Dichtungen*, übersetzt von L. PASSARGE, Halle 1894.

Literatūra

BOCK, S., *Versuch einer wirtschaftlichen Naturgeschichte von dem Königreich Ost- und Westpreussen*, Dessau 1782-1784, 5 tomai.

KRAUSE, G., *Gottsched und Flottwell*, Leipcigas 1893.

PISANSKI, G. CH., *Entwurf einer preussischen Litterärgeschichte*, Karaliaučius 1886.

REICKE, J., *Zu Ch. Gottscheds Lehrjahren auf der Königsberger Universität*, Karaliaučius 1892.

TETZNER, F., *Christian Donalitius*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XXXIV (1897), 277 ir sek. psl., 408 ir sek. psl.

TETZNER, F., *Die Tolminkemischen Taufregister des Ch. Donalitius*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XXXIII (1896), 18 ir sek. psl., 190 ir sek. psl.

TETZNER, F., *Neue Donalitiana*, žr. *Alpreussische Monatsschrift*, XXXVI, (1899), 305 ir sek. psl.

TETZNER, F., *Die Slawen in Deutschland*, Braunschweigas 1902.

WOLTER, E., *Neues Material zur Erforschung der Dichtung und des Lebens des litauischen Dichters Ch. Donaleitis* (rusiškai), žr. *Žurnal Ministerstva narodnogo prosveščenija* (*Journal des Ministeriums für Volksaufklärung*), 1897, 167 ir sek. psl.

B. Pagrindiniai idėjinės raidos bruožai

I. Johann Georg Hamann

Šaltiniai

Hamanns Schriften, hrsg. von Roth, Berlynas 1821-1842. 8 tomai.

Hamanns Schriften und Briefe, hrsg. v. M. Petri, Hannoveris 1872, 4 tomai.

Gildemeister C. H., *Johann Georg Hamanns, des Magus im Norden, Leben und Schrifte*, Gotha 1857-1873.

Daphne, Karaliaučius 1750.

Königsberger Gelehrte und Politische Zeitung, 1764 ir sek. metų.

Hamann, J. G., *Sibyllinische Blätter des Magus*. Ausgewählt und eingeleitet von R. Unger, Jena ir Leipcigas 1905.

Weber, H., *Neue Hamanniana. Briefe und andere Dokumente*, Münchenas 1905.

Literatūra

Brömel, J. G., *Hamann. Ein Literaturbild des vorigen Jahrhunderts*, Berlynas 1870.

Burger, E., *J. G. Hamann. Schöpfung und Erlösung im Irrationalismus*, Göttingenas 1929.

Erdmann, B., *Martin Knutzen und seine Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte der Wolfischen Schule und insbesondere zur Entwicklungsgeschichte Kants*, Leipcigas 1876.

Haussmann, J. F., *Die Übereinstimmung von Hamann, Herder, Lenz in ihre Ansichten über die deutsche Sprache*, žr. *Euphorion*, XIV t. 256 ir sek. psl.

Hillner, G., *J. G. Hamann und das Christentum. Hamann und die Behrens*, Ryga 1924.

Lettau, J. G. *Hamann als Geistesverwandter Comenius*, žr. *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft*, II (1893), 201 ir sek. psl.

Lieb, Fr., *Glaube und Offenbarung bei J. G. Hamann*, Münchenas 1926.

Minor, J., *J. G. Hamann in seiner Bedeutung für die Sturm- und Drangperiode*, Frankfurt a. M. 1881.

Nadler F., *Geistiges Leben von der Krönung Friedrich I. bis zum Tode Kants*, žr. *Die deutsche Staatsbildung und Kultur in Preussenlande*, Karaliaučius 1931, 313 ir sek. psl.

Konschel, R., *Der junge Hamann in Rahmen der lokalen Kirchengeschichte*, Karaliaučius 1915.

Rosenkranz, *Kant und Hamann. Eine Parallele*, žr. *Neue Preussische Provinzial Blätter*, 3. Folge, II (1858), 1 ir. sek. psl.

Tiedemann, D., *Versuche einer Erklärung des Ursprunges der Sprache*, Ryga 1772.

Unger, R., *Hamann und die Aufklärung*, Halle ²1925, 2 tomai.

UNGER, R., *Hamanns Sprachtheorie im Zusammenhange seines Denkens*, Münchenas 1905.

UNGER, R., *Hamann und die Romantik. Aufsätze und Prinzipienlehre*, 1929, 196 ir sek. psl.

UNGER, R., *Hamann und die Empfindsamkeit. Aufsätze zur Literatur- und Geistesgeschichte*, Berlynas, 1929, 17 ir sek. psl.

WEBER, H., *Hamann und Kant. Ein Beitrag zur Geschichte der Philosophie im Zeitalter der Aufklärung*. Münchenas 1904.

II. JOHANN GOTTFRIED HERDER

Šaltiniai

Herders Sämmtliche Werke, hrsg. von. B. SUPHAN, 1877 ir sek. metais, 33 tomai.

Literatūra

BITTNER, K., *Herders Geschichtsphilosophie und die Slawen*, Reichenbergas 1929.

BÜCHNER, R., *Herder. Sein Leben und Wirken*, Berlynas 1904.

DÜNTZER, J., ir F. G. HERDER, *Von und an Herder*.

DOERNE, M., *Die Religion in Herders Geschichtsphilosophie*, Leipcigas 1927.

GESEMANN, G., *Herders Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit und deren Auswirkungen bei den slawischen Hauptstämmen*, žr. *Archiv für slawische Philologie*, 1929.

HASSE, J. G., *Der Aufgefundene Eridanus*, Ryga 1796.

HASSE, J. G., *Preussens Ansprüche als Bernsteinland*, Karaliaučius 1799.

HAYM, R., *Herder nach seinem Leben und seinen Werken*, Berlynas 1880, 2 tomai.

HOFFMANN, O., *Herders Briefe an Hamann*, Berlynas 1889.

KRONENBERG, M., *Herders Philosophie nach ihrem Entwicklungsgang und ihrer historischen Stellung*, Heidelbergas 1889.

LEHMANN, R., *Herders Humanitätsbegriff*, žr. *Kantsstudien*, Berlynas 1919 242 ir sek. psl.

MEYER, W., *Herders Beziehungen zu Kurland*, žr. *Baltische Blätter*, Ryga 1924, 4 sąs.

NADLER, J., *Herder oder Goethe*, žr. *Hochland*, 1926.

SUPHAN, B., *Peter der Grosse, Herders Fürstenideal*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, X (1873), 97 ir sek. psl.

STEVENGAHEN, K., *Herder in Riga*, Ryga 1925.

THUNMANN, J., *Untersuchungen über die alte Geschichte der nordischen Völker*, Berlynas 1772.

UNGER, R., *Herder, Novalis und Kleist*, Frankfurt a. M. 1922.

WEGNER, A., *Herder und das lettische Volkslied*, Langensalza 1928.

ZURBONSEN, FR., *Herder und die Volkspoesie*, žr. *Arnsberger Program von 1888*.

BACZKO, L. VON, *Annalen des Königreichs Preussen*, Karaliaučius 1792.

Deutsche Nationalliteratur, 74 tomas.

ECKARDT, J., *Livland im 18. Jahrhundert*, Leipcigas 1876.

JOHN, G. H., *Über das Aufbrausen der Völker gegen die Fürsten und Landesverfassungen*, Karaliaučius 1790.

KRUG, L., *Über Leibeigenschaft oder Erbunterthänigkeit der Landesbewohner in den preussischen Staaten*, Halle 1798.

MERKEL, G., *Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*, Leipcigas 1800.

OSTERMEYER, G., *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen*, Karaliaučius ir Leipcigas 1780.

REICKE, R., *Über die Aufhebung der Erbunterthänigkeit in Preussen*, Karaliaučius 1803.

RIEMASCH, FR., *Übersicht über die vornehmliche Denkwürdigkeiten des 13. Jahrhunderts*, Karaliaučius 1801.

III. THEODORAS GOTTLIEBAS HIPPELIS IR IMMANUELIS KANTAS

Šaltiniai

Hippels Schriften, 14 tomų.

Kants gesammelte Schriften, 1902, 12 tomų.

MIELCKE, CH. G., *Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Wörterbuch*, Karaliaučius 1800.

Literatūra

BRENNING, E., *Hippel und Rousseau*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XVI (1879), 286 ir sek. psl.

KEBER, W. G., *Nachrichten und Bemerkungen den Geheimen Kriegsrath von Hippel betreffend*, Karaliaučius 1802.

PRUTZ, *Kant und der preussische Staat*, žr. *Preussische Jahrbücher*, 49 (1882), 555 ir sek. psl.

SEMBRITZKI, J., *Kants Vorfahren*, žr. *Altpreussische Monatsschrift*, XXXVI (1899), 469 ir sek. psl., 644 ir sek. psl.; XXXVII (1900), 139 ir sek. psl.

SCHNEIDER, F. J., *Theodor Gottlieb von Hippel in den Jahren von 1741 bis 1781 und die erste Epoche seiner litterarischen Tätigkeit*, Praga 1911.

SCHNEIDER, F. J., *Studien zu Th. G. von Hippels « Lebensläufen »*, žr. *Euphorion*, XXII t., 471 ir sek. psl.

SCHUBERT, F. W., *Immanuel Kant und sein Verhältnis zur Provinz Preussen*, žr. *Neue Preussische Provinzial Blätter*, I (1854), 193 ir sek. psl.

C. Lietuvybė XVIII amžiuje

I. Lietuvių Kalba

Šaltiniai

Ostpr. Consist. Gen. Lit. B.I.N.I., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Betrachtungen über die drey in Königreich Preussen üblichen Sprachen, žr. *Abhandlungen und Poesien der Deutschen Gesellschaft*, 1771, 94 ir sek. psl.

Brodowski, Jac., *Lexikon Lithuanico-Germanicum et Germanico-Lithuanicum*, Mskr. 128 A. fol., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Goldbeck, J. F., *Litterarische Nachrichten von Preussen*, Leipcigas ir Dessau 1781-1782.

Haack, F. W., *Vocabularium Lithuanico-Germanicum et Germanico-Lithuanicum über das Neue Testament*, Halle 1730.

Hennig, *Über den Ursprung und die Verwandschaft der lettischen Sprache*, žr. *Preussisches Archiv*, VII (1796), 394 ir sek. psl.; VIII (1798), 35 ir sek. psl., 69 ir sek. psl., 144 ir sek. psl., 198 ir sek. psl., 314 ir sek. psl.

Hennig, *Über den lettischen Sprach- und Völkerstamm*, Mskr. 118 Quart., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Hennig, *Versuch über einige Überreste der altpreussischen Sprache vorzüglich in der Benennung einiger noch jetzt vorhandenen Städte und Dörfer in Ostpreussen und Litauen*, žr. *Preussisches Archiv*, V (1794), 611 ir sek. psl.

Jenisch, D., *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn altern und neuern Sprachen Europens*, Berlynas 1796.

Mielcke, Ch. G., *Anfangsgründe einer Littauischen Sprachlehre*, Karaliaučius 1800.

Mörlin, M., *Quo quid magis accedit ad unitatem, eo magis accedit ad perfectionem. Einladung zur wohlmeinenden Vereinbarung und einmüthigem Bedenken über das Principium primarium in Lingua Lithuanica, in den Worten: Loquendum cum vulgo*, Karaliaučius 1706.

Ostermeyer, G., *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen*, Karaliaučius 1780.

Ostermeyer, G., *Neue Littauische Grammatik*, Karaliaučius 1791.

Pauli, J. A., *Von den Ursachen der von den Deutschen verdrängten altpreussischen Sprache*, Karaliaučius 1751.

Pauli, J. A., *Kurtzer Entwurf einer weitläuffigen Ausführung einiger Sätze von der alten preussischen Sprache*, žr. *Acta Borussica*, III (1732), 581 ir sek. psl.

Petitum einiger Litauer. Rep. 67.3 Gumb. 1.

Pisanski, G. Ch., *Entwurf einer preussischen Litterärgeschichte*, Karaliaučius 1886.

PRÄTORIUS, M., *Beweiss, dass die jetzige preussische Sprache, der Wurze nach, sey die alte gothische Sprache*, žr. *Acta Borussica*, II (1731), 883 ir sek. psl., 55 ir sek. psl.

PRÄTORIUS, M., *Von den unterschiedlichen Mundarten der alten Preussen*, žr., *Acta Borussica*, II (1731).

PRÄTORIUS, M., *Bericht der Ausrede und Schrift der alten preussischen Sprache*, žr. *Acta Borussica*, II (1731), 780 ir sek. psl.

RUHIG, PH., *Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Lexikon*, Karaliaučius 1747.

RUHIG, PH., *Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften; aus vielen Scribenten, und eigener Erfahrung, mit Fleiss angestellt, und zu reiferer Beurtheilung der Gelehrten, zum Druck gegeben*, Karaliaučius 1745.

RUHIG, PAUL FR., *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatik, in ihrem natürlichen Zusammenhange*, Karaliaučius 1747.

RHESA, L., *Clavis Germanico-Lithuana*, Mskr. 85. Quart, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

SIEGMANN, TH., *Lexicon Lithuanicum in usum eorum conscriptum* ..... 1738, Mskr. 178. Quart, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

THUNMANN, J. M., *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger nordischen Völker*. Berlynas 1772.

VATER, J. S., *Die Sprache der alten Preussen*, Braunschweigas 1821.

II. LIETUVIŲ GYVENIMAS, DOROVĖ IR PAPROČIAI

Šaltiniai ir literatūra

BACZKO, L. VON, *Etwas über den Abgott Curcho und seine Verehrung bei Heiligenbeil*, žr. *Annalen des Königreichs Preussen*, IV(1797), 13 ir sek. psl.

BACZKO, L. VON, *Über wissenschaftliche und sittliche Cultur, Sitten und Gebräuchen Preussens, während der Regierung des Deutschen Ordens*, žr. *Vesta*, 1 (1807), 169 ir sek. psl.

BACZKO, L. VON, *Legenden, Volkssagen, Gespenster- und Zaubergeschichten*, Halle 1815.

BOCK, S., *Versuch einer wirtschaflichen Naturgeschichte von dem Königreich Ost- und Westpreussen*, Dessau 1782-1784, 5 tomai.

GERVAIS, *Notizen von Preussen, mit besonderer Rücksicht auf die Provinz Littauen. Ein Beitrag zur näheren Kenntniss der inneren Verfassung und der Bewohner derselben*, Karaliaučius 1795, 2 tomai.

KOWALEWSKI, *Von den Gebräuchen der Litthauer bey ihren Begräbnissen. Wöchentliche Königsbergische Frag- und Anzeigungsnachrichten*, Mskr. 28 Quart, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Kurze Untersuchung der Arten der Stoffe, womit die alten Preussen die Missethäter beleget haben, žr. *Erläutertes Preussen*, II(1725), 141 ir sek. psl.

Nankes Wanderungen durch Preussen, hrsg. von L. V. Baczko, Hamburgas ir Altona 1800 2 tomai.

Ostermeyr, G., *Zuverlässigkeit der vorhandenen Nachrichten von dem ehemaligen Götzendienst in Preussen*, žr. *Preussisches Archiv*, I (1790), 179 ir sek.psl.

Ostermeyer, G., *Etwas von heutigen Litthauern in Königreich Preussen*, žr. *Preussisches Magazin* I (1783), 85 ir sek. psl.

Ostermeyer, G., *Kritischer Beytrag zur altpreussischen Religionsgeschichte*, Marienwerderis 1775.

Ostermeyer, G., *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen*, Karaliaučius ir Leipcigas 1780.

Ostermeyer, G., *Über die drei Gottheiten der alten Preussen: Perkun, Pykull und Potrimp*, žr. *Preussisches Archiv*, IV (1793), 299 ir sek. psl.

Prätorius, M., *Nachrichten von der Littauer Arth, Natur and Leben*, žr. *Erläutertes Preussen*, I (1724), 125 ir sek. psl.

Pisanski, G. Chr., *Beleuchtung einiger Überbleibsel des Heidenthums und Pabstthums in Preussen*, Leipcigas 1756.

Ruhig, Ph., *Diatribe ex vetustissimis monumentis, tum sacris praesertim, tum profanis, sistens idolum omnium primum*, Karaliaučius 1705.

Schelwig, *Vom alten preussischen Trinkrecht*, žr. *Erläutertes Preussen*, I (1724), 149 ir sek. psl. ; II (1725) 96 ir sek. psl.

Lilienthal, *Von der den Preussen zur Ungebühr beigemessenen Untreue und Falschheit*, žr. *Erläutertes Preussen*, I (1724) 124 ir sek. psl.

Über das Sprichwort: Falsch und Freundlich wie ein Preusse, žr. *Das Preussische Tempe*, IV (1780), 824 ir sek. psl.

Das Leben Brunonis, eines preussischen Apostels, žr. *Erläutertes Preussen*, I (1724), 809 ir sek. psl.

III. Lietuvos istorijos vertinimas literatūroje

Šaltiniai ir literatūra

Baczko, L. von, *Witold, Grossfürst von Lithauen. Ritter- und Geistergeschichte*, Altona 1786-1796, 2 tomai.

L'Estocq , L. J., *Grundlegung einer pragmatischen Rechtshistorie oder Einleitung in die allgemeinen, natürlichen, göttlichen, geoffenbarten Völker-, Römisch, Liv- und Kurländischen, auch anderen nordischen Völkerrechte*, Karaliaučius 1766.

Hasse, J. G., *Preussens Ansprüche als Bernsteinland das Paradies der alten und Urland der Menschheit gewesen zu sein*, Karaliaučius 1799.

Hennig, *Historische Nachrichten über Genealogie der Wappen*, Mskr. 170 4°, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

Hennig, *Ausarbeitungen aus der preussischen Geschichte*, 1784, Mskr. 15, 8°, ten pat.

LUCANUS, H. H., *Der Staat Preussen (1748)*, Mskr. 10 fol., Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

LUCANUS, H. H., *Preussens alter und jetziger Zustand*, Lötzen 1913.

MEIEROTTO, J. H. L., *Gedanken über die Entstehung der baltischen Länder*, Berlynas 1790.

LEONHARDI, M. F. G., *Erdbeschreibung der preussischen Monarchie*, Leipcigas 1791-1792.

NAUBERT, B., *Heinrich v. Plauen und seine Neffen, Ritter des deutschen Ordens, der wahren Geschichte getreu bearbeitet*, Leipcigas 1793.

SCHLÖZER, A. L. VON, *Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt*, Halle 1771, 31 tomas ir 1785 m. 53 tomas.

THUNMANN, J., *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger nordischen Völker*, Berlynas 1772.

IV. MARTYNAS LIUDVIKAS RĖZA

Šaltiniai ir literatūra

GOETHE, *Gesammelte Werke*, Weimar 1904, 42 t. I d. 306 ir sek. psl.

Göttinger Anzeiger, (1826), 104 nr.

RHESA, M. L., *Dainos oder Litthauische Volkslieder, nebst einer Abhandlung über die litthauischen Volksgedichte*, Karaliaučius 1825.

RHESA, M. L., *Prutena, oder Preussische Volkslieder und andere vaterländische Dichtungen*, Karaliaučius, I t. 1809; II t. 1825.

RHESA, M. L., *Geschichte der litthauischen Bibel, ein Beitrag zur Religionsgeschichte der nordischen Völker*, Karaliaučius 1816.

RHESA, M. L., *Kurtzgefasste Nachrichten von allen seit 1775 an den evangelischen Kirchen in Ostpreussen angestellten evangelischen Predigern*, Karaliaučius 1834.

RHESA, M. L., *Nachrichten und Bemerkungen aus den Feldzügen des Jahres 1813 und 1814*, Berlynas 1814.

STENDER, G. FR., *Neue vollständigere lettische Grammatik. Nebst einem hinlänglichen Lexiko auch einigen Gedichten*, Braunschweigas 1761.

TETZNER, F., *Ludwig Rhesa von Karwaiten*, žr. *Roland*, I (1903).

Taschenbuch von 1784, hrsg. von STEGMANN.

Mskr. 37, 8°, Geheimes Preussisches Staatsarchiv zu Königsberg in Preussen.

DIE LITAUER
IN DER DEUTSCHEN LITERATUR DES 18. JAHRHUNDERTS

(*Zusammenfassung*)

A. Der Zweck der vorliegenden Arbeit ist, festzustellen, welches Interesse das nationale Leben, die kulturelle Lage, das Schulwesen und die Kirche der Litauer Ostpreussens in den Schriften der damaligen deutschen Schriftsteller erweckt hatten ; wie die Litauer von der Regierung des Landes behandelt wurden ; welchen Wert ihre Lebensart, die Eigentümlichkeit ihres Charakters, ihre moralischen Kräfte und ihre Religion in den Augen der Erzieher, Geistlichen und Philosophen hatten ; wie durch den Umschwung des philosophischen Denkens sich die negative Auffassung des litauischen Volkes in den früheren Jahrhunderten geändert hatte und wie das Volk als ein würdiges Volk anerkannt worden ist.

Die Erhebung des Altpreussischen Landes zu einem Königreiche weckte das Staatsbewusstsein der Einwohner und zwang die Kulturhistoriker, die Staatsmänner und die Gelehrten, gegen die Ansprüche des Deutschen Reiches zu kämpfen und die Selbständigkeit des Landes zu verteidigen. Es galt, die Geschichte des jungen Königreiches unmittelbar an die der alten Preussen anzuknüpfen und den Protestantismus als den ersten und einzigen Kulturfaktor darzustellen. Die eigentlichen Rechte auf das Land sprach man den alten Preussen zu. Die Litauer galten als die nächsten Verwandten der alten Preussen, folgerichtig die Nachfahren und die Erben der Landesrechte.

Nach den Pestjahren von 1701 und 1710, die sehr grosse Menschenverluste brachten, und nach dem Abschluss des Kolonisationswerkes ging man daran, das Land zu neuem Leben zu erwecken. Vor allem war die Regierung bestrebt, den armseligen Zustand der Volksbildung zu verbessern. Es gab zu Beginn des Jahrhunderts kein Schulsystem, keine Schulen. Für die Litauer lagen die Verhältnisse noch ungünstiger, da es an sprachkundigen Leuten fehlte. Die grösste Sorge der Regierung galt den Volksschulen, um die breite Masse des Volkes auszubilden. Es wurde ein Aufbauplan auch für das litauische Schul- und Kirchenwesen ausgearbeitet. Der Hauptstoff des Unterrichts war Schreiben, Lesen, Rechnen und Katechismus, und die Erziehung wurde durchaus im pietistischen Geiste geführt.

Der entscheidende Zeitpunkt im Ringen um das litauische Schul- und Kirchenwesen war die Gründung des litauischen Seminars an der Universität zu Königsberg. Es bedeutete einen weitgehenden Fortschritt für das Schul- und Kirchenwesen in Preussisch-Litauen, sowie für die geistige Entwicklung des litauischen Volkes in dieser Zeit überhaupt.

Die weitgehende Toleranz des 18. Jahrhunderts gegen das Litauertum liess nicht nur den litauischen Schulen eine wachsende Pflege zu kommen, sondern auch in gleichem Masse seinem Schrifttum. In dieser Zeit entstanden mehrere Übersetzungen des Neuen Testamentes, viele Gesangbücher und eine Reihe von kleineren litauischen Schriften, religiösen und weltlichen Inhalts.

Unter den Übersetzern und Verfassern kleinerer literarischer Arbeiten ragt Kristijonas Donelaitis hervor, der grösste Dichter Preussisch-Litauens im 18. Jahrhundert, der Pfarrer des litauischen Kirchspieles in Tolminkiemis, der Verfasser des Werkes *Das Jahr in vier Gesängen.*

Dieses Werk eröffnete eine ganz neue Epoche. Eine tiefe Kluft trennt es vom 17. Jahrhundert, das in seinem Rationalismus keinen Sinn für das Ursprüngliche, Naive, Elementare hatte und das Bauernvolk verachtete. Die Ideologie um die Königskrone von 1701 und die intensiven kulturellen Aufbauarbeiten schafften dagegen eine andere geistige Atmosphäre für die kommende Generation, deren Tätigkeit in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts fällt. Johann Georg Hamann, Theodor Gottlieb Hippel, Johann Gottfried Herder — sind Namen jener Männer, die den Geist dieser Epoche weitgehend bestimmten.

B. Das biblisch religiöse Denken Hamanns führt ihn zu dem Ursprünglichen, Naturhaften, Primitiven, als der unmittelbaren Quelle der Offenbarung Gottes, als dem glücklichen und erstrebenswerten Zustande. Diese Rückkehr zu dem Ursprünglichen, zu der Natur bedeutete aber nicht die Preisgabe des Menschen an die Natur, sondern eine persönliche Freiheit gegenüber der Natur, die Rückkehr zu dem Naturzustande des biblischen Paradiesmenschen.

Dies bedeutete den Umschwung Hamanns vom Rationalismus zum religiösen Irrationalismus, vom Objektivismus zum Subjektivismus, vom Allgemeinen zum Individuellen. Der Glaube wurde dem Wissen, die Offenbarung der Erkentnis, die Sprache der Vernunft gegenübergestellt. Durch diesen Umschwung des philosophischen Denkens wurden neue und bis dahin vernachlässigte Wissens- und Forschungsgebiete gewonnen.

Hamann kämpfte für das Ursprüngliche, absolut Individuelle, für die Vorherrschaft des religiösen Gefühls und des vitalistischen Prinzips, folgerichtiger Weise schätzte er die Lebens- und Kulturgebiete, welche ursprünglich gestaltlos waren, wo der Glaube als die einzige höhere Lebensnorm galt. Die Sprache betrachtete

Hamann als unmittelbares Abbild des göttlichen Logos und dadurch zeigter den Weg zu den Sprachen der Völker, die von den Höhen des spekulativen Denkens entfernt waren. Die Geschichte des Menschengeschlechtes, der einzelnen Völker und der menschlichen Seele wollte man bei der Sprache ansetzen.

Hamanns Gedanken über die Vollberechtigung jedes Menschen zu dem ihm von Gott bescherten Glück und die Reaktion gegen die Verachtung des gemeinen Menschen begegnen sich mit den des um ein halbes Menschenalter älteren Donelaitis. Die gemeinsame Quelle ihrer Denkweise war Pietismus.

Seine Lehre hat Hamann dem jüngeren Schriftsteller J.G. Herder durch persönlichen Verkehr und reichen Briefwechsel vermittelt. Herder wie Hamann setzt die Sprache der Vernunft gegenüber, schätzt die primitive Kultur, die Volksdichtung und Kunst. Seine Sammlung *Volkslieder* hatte auch einige litauische Volkslieder.

Die Herderschen Ideen hatten eine grosse Bedeutung für die baltischen Völker. Die Anerkennung und Wertung der primitiven Völker samt ihrer eigentümlichen Kultur, ihrer Dichtung und Kunst brachte sie zu Selbstbewusstsein und Selbstachtung. Der von Herder eingeschlagene Weg zu der Volksdichtung und Kunst, das Suchen nach dem Wesentlichen, Seelischen in allen Lebensumständen ist ein wichtiger Weg zu der Kultur der Völker.

Herder reihte die Völker als selbständige Organismen mit eigener Seele, eigener Ausdrucksweise, eigener Regierungsform, eigener Glückseligkeit und eigenem Willen zur Kultur und Humanität in die Gesamtheit der Völker ein. Kein Volk ist zu klein, zu unbegabt, zu unfähig, eigene Wege zu wandern, um durch sich selbst zu Kultur und Humanität zu gelangen.

C. Die Beachtung der Sprache an sich, insbesonders der Sprache der primitiven Völker durch Hamann und Herder weckte auch ein reges Interesse für die Sprache der Litauer. Es entstanden lebhafte Streitigkeiten unter den litauischen Geistlichen über ihren praktischen Gebrauch. Zu dieser Zeit wurden die bedeutsamen Werke über die litauische Sprache von Philipp Ruhig und seinem Sohne Paul Friedrich, von Friedrich W. Haack und anderen geschrieben.

Man war geneigt, aus dem gegenwärtigen Leben und Charakter des litauischen Volkes auf seine Vergangenheit und die der alten Preussen Schlüsse zu ziehen. Themen aus der litauischen Geschichte werden allmählich populär gemacht und in der gleichen Zeit entstanden zahlreiche historische Schriften, in denen irgendwie des litauischen Volkes gedacht wird.

Die Ideologie des Jahrhunderts bei der Behandlung historischen Stoffes kommt am deutlichsten zum Ausdruck bei Rhesa, der auch mit den litauischen Volksliedern sich intensiv beschäftigte. Für das litauische Volkstum sind seine Volksliedersammlung und

deren Übersetzung ins Deutsche sowie die freie Behandlung des *Daina*-Stoffes besonders wertvoll.

Die Ideen des 18. Jahrhunderts hatten eine weitgehende Bedeutung für die Litauer im Preusischen Königsreiche. Der erhobene Bildungsstand, der Pietismus, Bibelübersetzungen und Gesangbücher förderten das geistliche und religiöse Leben des Volkes. Die Anerkennung des gleichen menschlichen Wertes, die Schätzung der litauischen Volkskunst, der litauischen Volkslieder, der litauischen primitiven Kultur überhaupt weckten das Selbständigkeitsgefühl des Volkes und bildeten ein gewisses nationales Rückgrat.

ASMENVARDŽIŲ IR VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ

Asmenvardžiai atspausdinti didžiosiomis raidėmis, žurnalų, laikraščių pavadinimai kursyvu, pagaliau vietovardžiai ir kita paprastu šriftu.

Aidai XVI, XVIII
AISTIS J. 116
ALBERTI 73
Albertina 111
Alberto universitetas 3
Albertus Magnus mintis 16
Alecka 6, 139
ALLUPS, paskutinis krivis 72
Altona 98, 157
AMBRASSAT A. 142
AMBRAZEVIČIUS J. 33
Amerika (J. A. V.) XVI
Amerikos dainos 77
Anglija 158
APOLONAS 70
Apvaizda 49, 53, 65, 74
ARNOLDAS (ARNOLDT) D. H. 16, 31, 87, 108, 145, 148, 150
Arabija 52
Arnsberg 154
Atėnai 95
Athenaeum XV, XVIII
ATILLA 112
Austrija 3, 74
Aušrinė, planeta 116-119
Azija 70
Azijos tautos 63

BACZKO L. von XI, 5, 98, 108, 109, 136, 141, 143, 154-157
Baltijos jūra 70, 71, 73, 78, 96
Baltijos pajūris 69, 71
Baltijos tautos 71, 76, 78, 107
Baltų tautos 68, 75-77, 82, 97
BANGPŪTIS, dievaitis 115
BARONIUS 102
BECKER W. H. 144, 148
BEHEIM-SCHWARZBACH M. 9, 10, 22, 143, 144, 148
BEHRENDT JOHANN 28, 29 ; žr. BERENTAS J.
BELLARMINAS 102
BERENTAS D. 93
BERENTAS JONAS 28, 29
Berlynas 18, 24, 45, 46, 49, 56, 77, 85, 86, 96, 98, 141-143, 145, 146, 149, 152, 153, 155, 156, 158
BEZZENBERGER A. 142
BIRŽIŠKA M. 117, 120, 121
BITNERIS SAMUELIS 27 ; žr. BYTHNER SAMUEL
BITTNER K. 153
BYTHNER SAMUEL 27 ; žr. BITNERIS S.
BOCKAS FRIEDRICHAS SAMUELIS 97, 103, 151, 156
Bonna 149
BORCK J. C. F. 146
BOROWSKI L. E. 4, 141, 144, 148, 150
BORRMAN W. 145, 148
BRAND J. H. 99
Brandenburgas XIV, 3, 9, 10, 15, 40, 45, 74
Brandenburgo politika 22
Brandenburgo provincijos 16
Brandenburgo-Prūsų provincijos 19
Brandenburgo sritis 99
Braunsbergas 149
Braunschweigas 116, 143, 149, 151, 156, 158
BRENNING E. 154
Breslavas 95
Breslavo universitetas 24
BRETKŪNAS JONAS 27 ; žr. BRETKE J.

Bretke Johannes 27; žr. Bretkūnas J.
Breueris 21
Brodowski Jac. 155
Brodowski F. 98
Brömel J. G. 152
Bruno 157
Brunono laikai 102
Büchner R. 153
Budrius Henrikas 111
Burger E. 152

Chicaga XVI, 116
Cygnus, Faetono draugas 70
Collegium Fridericianum 89
Comenius-Gesellschaft 152
Curcho, dievaitis 156

Dachas (Dach) Simonas 73, 112
Dancigas 14, 39, 133, 144
Darkiemis 7
Dauguva 5, 139
Demke Kristijonas 22
Dessau 97, 151, 155, 156
Deutschas Friedrichas 95
Didlaukiai 29, 139
Didžioji Lietuva 7, 16, 27, 39, 137
Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė 14, 40
Didžiosios Britanijos Biblijos Draugija 28
Didžiosios Lietuvos protestantai 27
Dievas 4, 13, 25, 33-35, 38, 46-51, 53, 54, 57, 62, 65, 69, 85, 86, 93, 94, 97, 100-102, 112
Doerne M. 153
Donalitius Christian 31, 33-38, 104, 151; žr. Donelaitis
Donelaitis Kristijonas IX, XIV-XVI, 18, 31-40, 50, 57, 104, 151, 160-161; žr. Donalitius
Don Kichotas 50
Dubininkai 7, 139
Dunkeris Dietrichas 4, 101
Dunojus 70
Düntzer J. 153
Dvidešimtasis Amžius - *XX Amžius* XVIII
Eckar R. 142
Eckardt J. 154
Engelis Gabrielis 15
Ennius 94
Erdmann B. 152
Eretas Juozas, Prof. dr. XV, XVII-XVIII
Eridanas 70, 153
Esopo pasakėčios 30
Etmüller Joh. Erh. 8
Europa XI, XIV, 53, 66-70, 73, 74, 84, 115, 155
Europos kultūra 62

Faber 146
Faetonas 70
Feuchtwangeno įsakymas 15
Flottwell 151
Franke A. H. 14, 15, 17, 146
Frankfurt a. M. 152, 153
Frankfurt a. O. 139
Frankfurto prie Oderio universitetas 24
Friedrichas Didysis 19, 20, 66, 146
Friedrichas I, Karalius 9, 20, 142, 152
Friedrichas II, Karalius 19, 88
Friedrichas III, Brandenburgo kurfiurstas 3; žr. Friedrichas I
Friedrichas Wilhelmas I, Kaizeris IX, 8-10, 14, 15, 18, 20, 22, 90, 105, 143-147

Gaerte W. 142
Gaigalat W. 148
Galdapė 7, 139, 147
Gaspar 142
Gassenhaueris 52
Gellertas 31, 55
Gellerto pasakėčios 30
Gerlach-Kaiser 146
Gerulis G. 142

GERVAIS 103, 156
GESEMANN G. 63, 64, 153
GILDEMEISTER C. H. 48, 152
Gildės žvejai 116
GILTINĖ, deivė 115
GINEITIS L. XV, XVI
Girdava 85, 139
GLEIMAS 55
GLASER FABIAN 29; žr. GLOZERIS FABIJONAS
GLOZERIS FABIJONAS 29; žr. GLASER F.
GOETHE 135, 136, 153, 158
GOFFER, Pastorius 22
GOLDBECK J. F. 20, 146, 155
Gotha 48, 143, 152
GOTŠEDAS J. Ch. 40; žr. GOTTSCHED
GOTTHOLD F. A. 146
Göttingenas 152
GOTTSCHED JOHANN CHRISTOPH 4, 5, 40, 151
Graikija 67
GROBENAS 101
GRUBE 6, 14, 144, 148
Gumbinė 6-8, 17, 20, 25, 31, 93-95, 103, 139, 143, 149
Gumbinės administracinis vienetas 6, 7

HAACK FRIEDRICH WILHELM 17, 98, 146, 155, 161
HAYM R. 77, 153
Halė 96, 139; žr. Halle
Halės lietuvių seminaras IX, 15, 17, 145
Halle 17, 37, 107, 139, 141, 144, 146, 151-152, 154-156
HALLERIS A. 38
HAMANN JOHANN GEORG X, 43, 45-57, 152, 153, 160-161; žr. HAMANAS
HAMANAS J. G. X, XIV, XVI-XVII, 31, 41, 43, 45-57, 59, 60, 64, 66, 76, 79, 81, 82, 84-86, 88-90, 93, 101, 105, 152, 153
Hamburgas 98
Hannoveris 152
HARNACH A. 149
HARTKNOCHAS, Knygų leidėjas Rygoj 77, 79
Hartungo spaustuvė Karaliaučiuj 29
HASSE J. G. 153, 157
HAUPT K. G. 146
HAUSSMANN J. F. 152
Heidelbergas 142, 153
Heiligenbeil 156
HEINRICH G. 143
HEINRICH VON PLAUEN 108, 158
HENNIG 96, 107, 145-148, 155, 157
HERDER JOHANN GOTTFRIED X, 43, 59-84, 141, 152, 154, 160-161; žr. HERDERIS
HERDER F. G. 153
HERDERIS J. G. X, XIV, XVI-XVII, 5, 31, 41, 43, 45, 52, 55, 57, 59-87, 89, 90, 93, 95, 96, 101, 102, 105, 107, 112, 123, 135, 13[illegible]; žr. HERDER JOHANN GOTTFRIED
HERMANN VON SALZA 112, 142
HERRNHUTERIAI, Broliai 21
HESIODAS 38
HERTELIS (HERTEL) JONAS 30
HILLNER G. 152
HIPPELIS (HIPPEL) THEODORAS GOTTLIEBAS X, 41, 43, 85-90, 141, 154, 160
Hochland 153
HOFFHEINZ 151
HOFFMAN O. 153
HOHLFELDT'AS, Pastorius 32
HOLLACK E. 19, 147
HOLLATZ 30
HOMERAS 38, 52, 56
HORN A. 143, 149, 150
HUPELIS 79

Indijos tautos 63
Islandijos tauta 78
Įsruties apylinkė 22
Įsruties apskritis 7
Įsruties gimnazija 17
Įsruties valsčius 6, 8

Įsrutis 20, 28, 31, 93, 139, 143, 144
Italija VI
Ivinskis Z., Prof. dr. XIX

Jacoby 150
Jena 152
Jenischas Danielis 24, 97, 155
Jeruzalė 46
Jogaila 108, 109
Johannisburgas, mozūrų apskritis 6
John G. H. 154
Joniškis XVII
Jono evang. 46
Jordanas, Superintendentas 32
Jučiai 88, 139
Juodlaukiai 6, 139
Judosios Jūros 67
Jurkšaičiai (Jurkschat, Jurkschaitis), Broliai 22

Kaišiadorių mokykla XVII
Kantas Immanuelis X, 31, 41, 43, 53, 55, 59, 62, 85-89, 112, 142, 152-154
Karaliaučius XVIII, 3-10, 14-20, 22-25, 27-31, 33, 37-40, 45, 53, 55, 59, 80, 89, 94, 95, 97, 101-104, 107, 111-114, 139, 141-158
Karaliaučiaus lietuvių bažnyčia 21
Karaliaučiaus lietuvių mokykla 20
Karaliaučiaus lietuvių seminaras IX, 15, 17, 145
Karaliaučiaus pilies bažnyčia 3
Karaliaučiaus pilies biblioteka 27
Karaliaučiaus universitetas 15, 24, 81, 95, 111, 145, 146, 151, 160
Karališkoji karo ir dvarų įstaiga (kamera) Gumbinėje 6
Karališkoji Vokiečių Draugija 40
Karge P. 142
Karvaičių km. XV, 111, 139, 158
Kaukėnai 29, 139
Kaunas 33, XV, XVII, XVIII
Kauno univ. XVIII ; žr. Vytauto Didžiojo Universitetas
Keber W. G. 154
Keil A. 16, 145-147
Keimelis (Keimel) Jonas 93, 95
Kempietis Tomas 30
Kęstutis 109, 112
Kypkė J. D. 31
Klaipėda 20, 29, 139
Klaipėdos apskitis 7
Klaipėdos apskritis 7
Klaipėdos lietuvių bažnyčia 21
Klaipėdos sritis XV, 7-8
Klaipėdos valsčius 6
Kleino giesmynas 28
Kleistas (Kleist) 38, 55, 153
Klopštokas (Klopstock) 52, 55
Klopštoko lyrika 38
Kneiphofo katedros mokykla 31
Knutzen Martin 152
Königsberg žr. Karaliaučius
Konschel R. 152
Korintiečiams 1 laišk. 48
Kotzebue Augustas 5
Kowalewski 156
Kraussė (Krause) Augustas Gotthilfas 24, 142, 149, 151
Kreutzfeldas Johann Gottlieb 6, 79, 81, 142
Kristus 5, 17, 51
Kristaus religija 4
Kriukių miestelis XVII
Krivis, vyr. žynys 72
Krizas (*Metai*) 35
Krokuvos univ. XIV
Krollmann Ch. A. Ch. 142
Kronenberg M. 153
Krug I. 154
Krug W. T. 149
Küchenmeisteris, Ordino magistras 87
Kulmo teisė 31
Kunhein von, ministeris 22
Kurschat W. 142, 148
Kuršas 5, 29, 56, 86, 153
Kuršių Neringa 69, 111 ; žr. Neringa
Kuršių žemė 52, 67
Kvantas J. J. 15, 28, 30, 31 ; žr. Quandt Johann Jakob

Labguva 6, 20, 139
Labguvos valsčius 6
LAIMA, Deivė 115, 116, 127
Laisvės kovos 74
Langensalza 77, 153
Latvija 56, 57, 76
Lauksodis XVII
Laukuvos progimnazija XVII
Lazdynėlių km. 31, 139
Lecius 6, 139
LEHMANN R. 153
Leipcigas 9, 10, 97, 105, 108, 142-144, 146-148, 150-155, 157, 158
Lenkija 67, 89
Lenkijos padalinimas 68
Lenkų karalystė 7
LENZ 152
LEONHARDI M. F. G. 158
LEPNERIS (LEPNER) TH. 14, 39, 82, 99, 144
L'ESTOCQ L. J. 157
LESSINGAS 77, 80, 95
LETTAU J. G. 152
LEWIN H. 147
LIEB FR. 152
Lietuva XV, 8, 40, 82, 109, 136, 138, 143, 145, 146, 148, 151, 155
Lietuva (Prūsų) 6, 9, 10, 15, 19, 22, 24, 37, 38, 101 ; žr. Prūsų Lietuva, Lithauen
Lietuvių Kamera 14
Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija (L.K.M.A.) IV, V, XVIII, XIX
Lietuvos istorija XI, 107, 136, 157
Lietuvos kraštas 72
Lietuvos valstybė 7
LIKURGAS 72
LILIENTHAL 157
LINDNERIS J. G. 55
Lithauen žr. Lietuva (Prūsų),Prūsų Lietuva
Lituanus XVI
Liuterio katekizmas 30, 150
Livonija 5, 45, 52, 56, 154
LYSIUS J. H. 13-15, 18, 22, 30, 145, 151
LOGOS, Dieviškasis Žodis 46, 56
Londono Biblija 46
Lötzen 144, 158
LOVIN CHRISTIAN 29 ; žr. LOVYNAS KRISTIJONAS
LOVYNAS KRISTIJONAS 29, 30
LUCANUS H. H. 8, 100, 102, 143, 144, 158
LUIZA, Karalienė 112
Lukas, apskritis 6, 139
Luko mokytojų seminarija 24

Magna Charta 50
Marienverderis 101, 157
MASCHKE E. 142
MATULIS ANATOLE C. XVI
Mažoji Lietuva XIII—XVI
Mehlauken 150
Mehlkemen 149
MEIEROTTO J. H. 158
MEISNERIS (MEISSNER) EFRAIMAS FRIEDRICHAS 29
MEYER W. 153
Melgužės dv. XVII
MĖNUO 116, 117, 119
MERKEL G. 154
Mertikaičio giesmynas 29
Metraštis (L.K.M.A.) XIX
Michigano univ. XVI
MIELCKE CH. G. 7, 24, 29, 89, 97, 143, 149-151, 154 155 ; žr. MILKĖ CH.
MILKĖ CH. G. 7, 29-31, 88, 97 ; žr. MIELCKE Ch. G.
MILKĖS, broliai 29
MINOR J. 152
Mintauja 56
Mohrungen 59, 139 ; žr. Lukas
Mons Pietatis 18
MORLINAS MYKOLAS 93-95 ; žr. MÖRLIN
MÖRLIN M. 94, 155 ; žr. MORLINAS
MORTENSEN H. 143
Muldžiai 6, 139
Münchenas 152, 153

NADLER F. 152
NADLER J., Prof. dr. VI, XVIII, 142, 153
NANKE 98, 157
Napoleono tironija 25
Narkyčiai 6, 139
NAUBERT CH. B. E. XI, 108, 109, 136 158
Naujasis Testamentas 27, 28, 96, 146, 155, 160 ; žr. *Testamentas*
Naujieji Rytprūsiai 7
Naujoji Romuva XVIII
Naujųjų Rytprūsių mokyklos 24
Naujųjų Rytprūsių provincija 24
Neidenburgas 149
Nemerkiemis 93, 139
Nemunas 7, 112
Neringa 69, 139 ; žr. Kuršių Neringa
NESSELMANN G. H. F. 33, 37, 38 40, 151
NESSLERIS 79
NEVA 5
NICOLAI 77, 80
NIETZKI A. 144, 147, 150
NILS ABERG 143
NOVALIS 153

OBGARTEL W. 143
Oderis 24
OHLIUS J. H. 3, 141 ; žr. OLIUS
Okeanas 70
Olandija XIV
OLIUS J. H. 3 ; žr. OHLIUS
Osiano dainos 77
OSTERMEYER G. 19, 21, 23, 28-30, 97, 101, 108, 146-150, 154, 155, 157.
OSTERMEYER P. R. 149
OSTERMEYER SIEGFRIED 8, 25, 143, 149

PAKARKLIS POVILAS XV
Paryžius XIV
PASSARGE L. 37, 40, 151
PATRIMPA, Dievaitis 116, 157
PAULI JOHANN ARN. 96, 155
Perdue univ. XVI
PERKUHN JAKOB 93 ; žr. PERKŪNAS J.
PERKŪNAS J. 93, 95 ; žr. PERKUHN
PERKŪNAS, Dievatis 115-117, 132, 157
Peru dainos 77
Perugia, prov. VI
PESTALOZZI J. H. 54
Pėterkaimiai 6, 139
Petrapilis 85, 86, 151
PETRAS DIDYSIS, Caras 66, 153
PETRAS III, Caras 59
PETRI M. 152
PETRIKONIS IGNAS XVIII ; žr. SKRUPSKELIS I.
Pfalcas XIV
PHILIPPSON M. 147, 150
Piazza della Pilotta IV, V
PIKUOLIS, Dievatis 116, 157
Pilupėnai 111, 139
Piro valstybė 83
PISANSKI G. CHR. 4, 20, 142, 150 151, 155, 157
Pliniana, spaustuvė VI
PÖLMANN 147
Posen 149
Praga 154
Prancūzija XIV, 111
PRÄTORIUS (PRAETORIUS) M. 96, 99, 100, 156, 157
PRŪSAI (PRŪSIJA) IX, XIV, 1, 3, 4, 6 7, 9, 13, 23, 24, 32, 39, 40, 47, 51, 55, 57, 65, 70-74, 80, 83, 87-89, 100, 108, 112, 114, 134, 137, 141, 143-145, 150, 159, 161
Prūsijos herzogystė XIV
Prūsų ir Brandenburgo skilimas 45
Prūsų karalystė 1, 3-11, 17, 40, 69, 73, 74, 88, 137, 141, 145-148, 151, 154, 155, 157.
Prūsų Lietuva XVIII, 7, 9, 13, 17, 19, 27, 31, 39, 40, 96, 111, 148, 149, 157, 160; žr. Lietuva (Prūsų)
Prūsų lietuviai XI, XVIII 27
Prūsų provincija 8
Prūsų tauta 105

Prūsų valstybė XIII, XVI, 3, 24, 27, 85, 88, 137, 141, 158, 162
PRUTZ 154
Psalmės 28

QUANDT JOHANN JAKOB 15, 28, 30, 147-150 ; žr. KVANTAS
Quedlinburgas 146

Ragainė 19, 20, 139, 144
Ragainės apylinkės 30
Ragainės apskritis 7, 8
Ragainės katekizmas 30
Ragainės valsčius 6, 8
RAMBACHAS 30
RAPAGELIONIS (RAPAGELIONUS) 3
Rastenburgas (Sackheim) 19, 88, 139
REGGĖ W. 30
Reichas 3, 4, 88
Reichenbergas 153
REICKE J. 149, 151
REICKER R. 154
Reinas 70
REINHOLD H. 150
REUSSNERIS 27
RĖZA M. L. XI, XV, XVI, 17, 24, 25, 28, 32, 40, 73, 82, 89, 91, 98, 104, 109, 111-137, 158 ; žr. RHESA
RHESA M. L. XI, 17, 20, 25, 30, 38, 104, 146, 149-151, 156, 158, 161 ; žr. RĖZA
RIEMASCH FR. 154
RITSCHL A. 149
Ryga 59, 66, 67, 76, 77, 79, 152, 153
Rytai slaviškieji X
Rytai (tolimieji) 59
Rytprūsiai 8, 9, 19, 59, 73, 142, 144-146, 148-151, 155, 158, 159
Rytprūsių gyventojai 85
Rytprūsių konsistorija 29
Rytų kraštai 52
ROGALLIS G. F. 18, 29
ROGGE A. 8, 143-145, 151
Roma IV, V, 4, 95
Romos imperija 3, 70, 141
Romuva 72
Roth 45, 46, 49, 56, 152
ROSENKRANZ 152
ROUSSEAU J. J. 53, 54, 154
Rudolfstadt 143
RUHIG PAUL FR. 95, 156, 161
RUHIG PHILIPP X, 14, 15, 80, 144, 149, 156, 157, 161 ; žr. RUIGIS P.
RUIGIS P. X, 14, 18, 28, 76, 77, 79-81, 94-98, 107, 136, 137 ; žr. RUHIG PHILIPP
Rusija 7, 59, 67, 84, 111

SAHM W. 143
SAHME (SAMAS) CH. 15
SALTHENIUS D. 31
SANDEN BERNHARD von 27, 96
SAPHO 79
SARBIEVIJUS M. K. 82
SAUERVEINAS J. XIV
Saulė, planeta 116-119
SCHELWIG 157
SCHIMMELPHENNIG A. F. 28 ; žr. ŠIMELPENIGIS
SCHLEICHER AUGUST 151
SCHLÖTZERIS A. L. von 77, 97, 107 158
SCHMOLLER G. 144,147
SCHNEIDER F. J. 154
SCHRÖDER D. W. 147, 149
SCHRÖDER P. 29 ; žr. ŠREDERIS
SCHUBERT F. W. 142, 154
SCHULZ FR. A. 18, 89, 101 ; žr. ŠULCAS
SCHUMACHER BR. 142, 143
SCHUSTERUS FR. Z. 27 ; žr. ŠUSTERIS
SCHWEDE P. 151
Seirijai 7, 139
Selci-Umbro VI
Selmo namai, (*Metai*) 37
Sembeko *Ritualas* 21
SEMBRITZKI J. 154
SEMBRZYCKI CH. J. 151
Senprūsių kraštas 3 ; žr. Prūsai

SIEGMANN THEODOR 98, 156
Silezija 83, 103
SYBEL 147
Skotija 88
SKRUPSKELIENĖ ALINA XIX
SKRUPSKELIS IGNAS, Dr., III-V, VII, XV-XVII
SKRUPSKELIS KĘSTUTIT I., Dr. XIX
SKRUPSKELYTĖ ENATA XIX
SKRUPSKELYTĖ VIKTORIJA, Dr., XIX
STADELMANN R. 9, 10, 105, 144
Stalupėnai 31, 139
STEGMANN 158
STENDER G. FR. 76, 116, 158
STEVENGAHEN K. 153
Stuttgartas 143
SUPHAN B. 5, 59, 63, 64, 78, 82, 97, 123, 141, 153
SÜSSMILCH J. P. 18, 146

Šatrijos studentų draugija XVIII
Šiaulių apskr. XVII
Šiaulių gimnazija XVII
Šilėnų bažnyčia 147
ŠIMELPENIGIS A. F. 28-30 ; žr. SCHIMMELPHENNIG
ŠREDERIS PAULIUS 29 ; žr. SCHRÖDER P.
ŠULCAS FR. A. 18, 30, 31 ; žr. SCHULZ FR. A.
Šulco pasakėčios 95
ŠUSTERIS FR. Z. 27, 28 ; žr. SCHUSTERUS
Šveicarija XIV
Švietimo Ministerijos Knygų Leidimo Komisija (Lietuvoje) 33

TACITAS 71
Tauragė 7, 139
TEOKRITAS 38
Teologijos-Filosofijos fak. Kaune XVII
Testamentas 28 ; žr. *Naujasis Testamentas*
TETZNER FR. 143, 149, 151, 158
THOMSONAS 38
THUNMANN JOHANN 96, 97, 142, 153, 156, 158
TIEDEMANN D. 152
Tilžė 20, 21, 31, 88, 139
Tilžės apylinkė 22
Tilžės apskritis 7
Tilžės aukštesnioji mokykla 20
Tilžės gimnazija 17
Tilžės lietuvių bažnyčia 21
Tilžės taika 7
Tilžės valsčius 6
TOEPPEN M. 143
Tolminkiemis 31, 139, 151, 160
Trempai 7, 23, 139, 150
Trempų bažnyčia 149
TROMNAU 19, 147

Ukraina 67
UNGER R. 152, 153
Uppsala 143

VAIČIULAITIS A. 116
VAIDEVUTIS 6, 72, 73
Vakarinė, planeta 118, 119
Valtarkiemis 28, 93, 139
Varšuvos kunigaikštystė 7
VAŠKELIS ALEKSAS XVI
VATER J. S. 156
VENERA, deivė 79
Vengrija 67, 133
VERGILIJUS P. 38, 94
Versalis (Versailles) XIV
Viena XVIII
Vienos kongresas 7
Vienos univ. VI, XIII, XIX
VILEIŠIS VINCAS XV
Vilnius XV
Vilniaus univ. XIV
VYDŪNAS XV
Vysla 5, 96, 139
VYTAUTAS DIDYSIS XVIII, 108, 109 ,112, 157
Vytauto Didžiojo Universitetas XV, XVIII
Vokiečių riterių ordinas IX, XV,

4, 5, 45, 68, 72, 73, 75, 86-88, 96, 108, 109, 136, 142, 156, 158
Vokietija XIV, XV, 4, 38-40, 74, 85, 151, 158, 159
Voltaire François-Marie Aruet 19; žr. VOLTERAS
VOLTERAS F. M. A. 19; žr. VOLTAIRE
Vorkuta VII, XVIII

WAGNER E. 99, 144
WALD S. G. 145, 147, 148
WARMIENSIS 149
WARTHAS THEODORAS 4
WEBER H. 152, 153
WEGNERIS (WEGNER) A. 77, 153
Weimaras 68, 135, 136, 158
Weiss 143
WERNERIS (WERNER) ZACHARIAS 98
Wesel 99
WIPPEL J. 145
WOLFAS ABRAHAMAS 18
WOLF, Klaipėdos protestantų vyr. dvasininkas 29
WOLTER E. 151

ZINZENDORFAS, Grafas 21
ZÖLLNER 24, 149
ZUDNACHOVIUS, Pastorius 29
Zundas 73
ZURBONSEN FR. 154
ZWECK A. 143

Žabynai 7, 139
Žalgirio kautynės 108
Žemaičiai 39
Žemė, planeta 115
ŽEMYNA, deivė 115
Židinys XVIII

Stabilimento Tipografico « Pliniana » - Selci-Umbro (Perugia) - 1967

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJOS LEIDINIAI

A. Dambrauskas-Jakštas, Užgesę Žiburiai, XVI-502 psl., Kaunas 1930	Išsemta
Suvažiavimo Darbai, I tomas, 542 psl., Kaunas 1933	Išsemta
Suvažiavimo Darbai, II tomas, 486 psl., Kaunas 1936	Išsemta
Suvažiavimo Darbai, III tomas, 526 psl., Kaunas 1939	Išsemta
J. Vaišnora, Marijos Garbinimas Lietuvoje, 445 psl., Roma 1958	5 dol.
Suvažiavimo Darbai, IV tomas, XV-321 psl., Roma 1961	6 dol.
Suvažiavimo Darbai, V tomas, XVI-647 psl., Roma 1964	10 dol.
A. Kučas, Kun. Antanas Staniukynas, XVI-208 psl., Roma 1965	4 dol.
Metraštis, I tomas, XVI-374 psl., Roma 1965	6 dol.
Metraštis, II tomas, VIII-370 psl., Roma 1966	6 dol.
Metraštis, III tomas, VIII-410 psl., Roma 1967	7 dol.
Ign. Skrupskelis, Lietuviai XVIII amžiaus Vokiečių Literatūroje, XIX-170 psl., Roma 1967	
Suvažiavimo Darbai, VI tomas ; baigiama spausdinti	

Užsakymus siųsti šituo adresu :

L.K.M. Akademijos Reikalų Vedėjui

Piazza della Pilotta 4

00187 ROMA

ITALIJA